

UOT 82-91

GEYİM VƏ BƏZƏK ADLARININ BAYATILARDA ƏKS OLUNMASI

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Folklorşünaslıq elmi-tədqiqat laboratoriyası, professor

e-mail:sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: bayatı, çuxa, arxalıq, dingə, gümüş kəmər, sırğa.

Azərbaycan geyim mədəniyyətinin formalaşmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji-ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mənəvi həyatı da əhəmiyyətli rol oynamışdır. [I. 1. 83]

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından sayılan bayatılarda xalqımızın geyim mədəniyyəti və bəzənmək kultu geniş formada təbii duyğularla əks olunaraq qalmaqdadır. Bir qızın və ya oğlanın gözəlliyi ilə bərabər, onun geydiyi pal-paltar, taxdığı bərbəzək əşyaları da geniş formada bayatıda təsvir olunur. Bir çox türk xalqlarının qiyafətində, geyim tərzində nəzərə çarpan simvolların qismən qalsa da, ancaq XX əsrin 30-cu illərindən etibarən rus və Avropa mədəniyyətinin təsiri ilə azərbaycanlıların geyim tərzini tamam dəyişmişdir. Bayatılarda yalnız xalqın poetik duyğuları deyil, həm də bu gün, gündəlik həyatda istifadə olunmayan geyim növlərinin adlarının öyrənilməsi maraqlı ola bilər. Çünki kişi, həm də qadın milli geyimlərində və bəzək əşyalarında xalq təbii sənətinin müxtəlif növləri (tikiş, dəri aşılama, boyakarlıq, döymə, rəngsazlıq, zərgərlik, toxuculuq və s.) qalmaqdadır. Bunlar bizim milli etnoqrafiyamız və bütövlükdə əsrlərdən aşılıb gələn geyim mədəniyyətimizin dəri, atlas, bez, mahud və şal parçalarda, qızıl və gümüş üzərində əks olunan xalq sənətidir. Məsələn: Üstü ipək, içərisi pambıq parçadan ibarət olan atlas parça növü bir bayatıda belə xatırlanır:

*Bazarda var çit, atlas,
Atlaza iynə batmaz.
Nişanlı olan qızlar,
Uzun gecələr yatmaz.*

Pambıq parçadan toxunan bez də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bir atalar sözündə əks olunur: “Əski pambıq bez olmaz” [6. 14].

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasında qadın və kişi geyim adları mühüm yer tutur. Digər leksik vahidlərdən fərqli olaraq, geyim adları xalqın maddi mədəniyyətinin müəyyən hissəsini əks etdirir. Bu sözlər (papaq, yapıncı, araqçın, yazma, vala, arxalıq, çuxa, köynək və s.) xalqın etnik tarixini və etnoqrafik leksikanı öyrənməkdə qiymətli mənbələrdən sayılır. Çünki bu geyim növlərinin bir çoxu daha yoxdur. Bu geyim növləri olmadığı üçün, onları ifadə edən sözlər də zaman-zaman aradan çıxmaqdadır.

Bayatılarımızda geyim və bəzək əşyalarının adlarının xatırlanması çox genişdir, həm də maraqlıdır. Çünki bir çox geyim və ya bəzək əşyaları mədəni inkişaf əlaqədar olaraq aradan çıxmış və geyimlərin üslubi forması dəyişmişdir. Bu baxımdan bayatılarda xatırlanan geyim və bəzək əşyaları adlarını iki istiqamətdə şərh etmək mümkündür:

a) geyim adlarının bayatılarda əks olunması; b) bəzək əşyalarının bayatılarda əks olunması.

1. Bayatılarda işlənən geyim adları. Bayatılarımızdakı misraların canına hopmuş **papaq, don, arxalıq, araqçın, çəkmə, vala, yazma, qoçuk, kömlək, corab, yapıncı, şal, yelək** və s. keçmiş dövrdə qadın, həm də kişilərin geydikləri geyim əşyalarının adlarıdır. Bunların bayatılarda əks olunmasına ayrılıqda diqqət yetirək:

Bayatılarımızda bu günümüzdə yaylaq həyatı üçün daha çox xarakterik olan, bürüncək kimi işlənən **yapıncı** adı geniş işlənmişdir. Məsələn:

<i>Yapıncı bürünürsən,</i>	<i>Yapıncını götdü yar,</i>
<i>Dəmhədəm görünürsən.</i>	<i>Gör harıya getdi yar?</i>
<i>İyidlik haram olsun,</i>	<i>Oba tünlük, boy alçaq,</i>
<i>Baxmağa ərinirsən?</i>	<i>Aralıxda itdi yar.</i>

Bayatıda xatırlanan yapıncı keçə yunundan hazırlanan qolsuz, uzun üst geyim növüdür. Yapıncını keçmişdə yundan keçə hazırlayan sənətkarlar, həllaclar hazırlayırdılar. Müasir dövrdə sənaye üsulu ilə də hazırlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yapıncı mənasında metoforik olaraq, “kəpənək” sözü xatırlanır. [5. 61]

Bayatılarda həm qadın, həm də kişi üst və alt geyim adı kimi **arxalıq** leksik vahidi də çox işlənir. Bəzən də arxalığın hansı rəngli cıtdən tikildiyi və ya hansı boya ilə boyandığı təsvir olunur:

<i>Arxalıq aldırsana,</i>	<i>Arxalığın göy çitdən,</i>	<i>Arxalığın narışdı,</i>
<i>Boyağa saldırsana.</i>	<i>Gəl məni ötür itdən.</i>	<i>Ətəyi beş qarışdı.</i>

* * *

<i>Geydiyin arxalıxdı,</i>	<i>Arxalığın aldı yar,</i>
<i>Al-yaşıl arxalıxdı.</i>	<i>Dərdin məni aldı yar.</i>

Digər bayatılarda isə arxalığın rənglərindən başqa, həm də onun forması, tikiş üsulu, geyim tərzii, ipinin keyfiyyəti, arxalığın üstündən gümüş kəmərin bağlanması, belbəndinin olması və s. təsvir olunur:

<i>Arxalığın gülbəndi,</i>	<i>Arxalığın ikidi,</i>	<i>Arxalığın mısmırax,</i>
<i>Gümüş kəmə bel bəndi</i>	<i>Biri Tiflis ipidi.</i>	<i>Büzməsi beldən buruq.</i>

Bayatılarda alt geyimi kimi kömlək (köynək) xatırlanır. Onun sarı bafta, sarı kətan və ya çit parçadan tikildiyi təsvir olunur. Rənginin alaca, yaxasının da sarı olması göstərilir

<i>Köynəyim sarı bafta,</i>	<i>Oğlan adın Eyifdi</i>	<i>Köynəyi alacadı,</i>
<i>Oturmuşam otaxda.</i>	<i>Çitdən köynək geyifdi.</i>	<i>Geyməyə balacadı.</i>

* * *

<i>Kətan köynək miliynən,</i>	<i>Eləmi, kətan sarı,</i>	<i>Sarı çit, sarı yaxa,</i>
<i>İşləmişəm güliynən.</i>	<i>Yar geyif kətan sarı.</i>	<i>Yoruldu baxa-baxa.</i>

Geyim əşyası olan köynək “Kitabi Dədə Qorqud”un bütün boylarında kömlək kimi işlənir. Bayatılarda Azərbaycan kişilərinin üst geyimi üçün xarakterik olan **çuxa** sözü daha çox nəzərə çarpır. Məsələn:

<i>Al çuxa, qara çuxa,</i>	<i>Qara çuxa, al yaxa</i>	<i>On bir ondan yaxşıdı,</i>
<i>Yaraşır yana çuxa.</i>	<i>Durubsan baxa-baxa</i>	<i>Çuxa dondan yaxşıdı.</i>

* * *

<i>Toya gələn atlılar,</i>	<i>Qara çuxa qaytanı,</i>
<i>Hamısı mahud çuxalı.</i>	<i>Yoldan çıx, yolu tanı.</i>

Bu misralarda da çuxanın rəngi, yaxasının al qırmızı olması, mahuddan tikilməsi, qara qaytanla bağlanması və s. təsvir olunur:

Çuxa azərbaycanlıların milli tipik geyimlərindən biri olmuşdur. Əsasən, ilk dövrlər yunla toxunmuş, daha sonra mahud parçadan tikilmişdir. Mənbələrdə çuxanın “kəmərcin”, “büzməli”, “taxtali”, “vəznəli”, “qolçaqlı”, “döşüaçıq” “düzyaxa”, “doqquztaxta”, “atmagülü”, “oymayaxa” növləri qeyd edilir [2,133].

Çuxa qədim türk sözü olaraq mahud mənasını ifadə etmişdir [4.236]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da doqquzlama, çuxa növünün göstərilməsi onu xatırladır ki, çuxa qədim geyimlərimizdən olmuşdur [6, 105].

Qadın baş örtüyü olan çalma, vala, yazma və şal sözlərinə də bayatılarda tez-tez rast gəlinir.

<i>Başında ala vala,</i>	<i>Başında atlas vala,</i>	<i>Al yazmanı bağladım,</i>
<i>Çönüb də baxma dala.</i>	<i>Yönünü bizə sala.</i>	<i>Anam görüb ağladım</i>

* * *

*Başında ağ şalı var, Başında şalı neylim, Əmimoğlu olasan,
Çalmaya oxşarı var. Ujdarı sarı neylim? Mana bir şal alasan.*

Bayatılarda işlənən çalma, yazma, vala sözləri müasir Azərbaycan dili səviyyəsində köhnəlmiş sözlər hesab olursa da, Türkiyə türkcəsində və Ağbaba şivəsində anlaşılıqlı olaraq baş örtüyü mənalarında işlənir. Baş örtüyü və parça növü mənasında şal sözü bu gün də işlənir.

Qadın və kişi baş geyimi kimi araçının sözü də tarixizm olaraq dilimizdə işlənir, amma bayatılarda mühafizə edilmişdir. Araçının özülü bərk dəridən düzəldilir. Üzərinə gümüş və ya qızıl pərəklərdən güləbətın və ya buta formalı naxışlarla bəzədilmiş məxmər (ipək də ola bilər) parça çəkilir və başa qoyulur [1,109].

Bayatılarda araçının qoyulma qaydası, ətrafının qızıl pullarla bəzədilməsi və s. təsvir olunur.

*Araxçını yana qoy, Araxçının fizil qoy, Araxçın geyənə bax,
Qaldır yannan, yana qoy. Dördbiryanın qızıl qoy. Qaladan yenənə bax.*

Bir neçə Ağbaba bayatısında geyim adı kimi işlənən don, yelək və qócük sözləri də maraqlıdır. Məsələn:

*Al qöcüyüm geysənə, Abı don, abı daraq, Ağ əlim, ağ biləklim,
Ceyran tək yerisənə. Yarımı gördüm bayaq. Əyni gülgəz yeləklim.*

Qócük ətəksiz qadın paltarıdır. Ön tərəfi rəngli düymələr və lentlə bəzədilir. Yaxalarını bağlamaq üçün çarpaz bərkidilərdi. Bu geyim növləri ilə kənd qadınlarının toylarda və bayram günlərində süsləndiklərini çox görmüşəm. Qöcüyün yaxası 40 düymə ilə bəzədilərdi. Bir çox ailələrdə 50-ci illərə aid qócük geyinmiş qadın şəkilləri qalmaqdadır. Üstdən geyilən qolsuz kişi və qadın geyimi yelək adlanmışdır. Yeləyin yaxaları bir-birinə çarpazla bərkidilərdi. Don isə bu gün də qadın geyimi kimi geyilir. Don qədim sözlərimizdəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da xatırlanmaqdadır [6.67-91].

Həm qədim dilimizdə, həm şifahi və yazılı ədəbiyyatda kişi baş geyimi kimi işlənən papaq sözü də çox işlənir. Ozamankı papaqların forması başqa cür olub. Qara və ağ quzu dərisindən astarla tikilən həmin papaq növü, demək olar ki, baş geyimi növündən çıxmışdır. Ucqar dağ kəndlərində az da olsa, quzu dərisindən papağı olan insanlara rast gəlmək olar.

*Qardaşa bax, qardaşa, Ay pis papaq, pis oğlan,
Papaq qoyubdu başa. Sana tərəf kim baxar?*

Papaq sözü kişi və qadın geyimi kimi bu gün də həmin semantik mənada işlənərkəndədir, lakin papağın bir çox növləri yaranaraq forması dəyişmiş, Avropa geyim tərzinə uyğunlaşdırılmışdır.

2. Bayatılarda işlənən bəzək əşyalarının adları.

Bayatılarda qadın qol, bilək, sinə, bazu, barmaq və baş bəzək əşyalarının bəzi xüsusiyyətləri (materialı, forması, naxışı, rəngi və s.) göstərilir: Sırğa, kəmər, üzük, biləzik, bazubənd, sinəbənd, dingə və s. bəzək və zinət əşyaları bayatıda geniş formada əks olunur.

*Asırğası altunnan, Üzüyümün qaşu var,
Keçir dərə altınan, Yığvalımın yaşı var.*

Birinci misradakı asırğa sözü sırğa mənasındadır. Mənbələrdə də, göstərilir ki, bu gün qadınların qulaqlarından asılan bəzək əşyası vaxtı ilə asırğa adlanmış, sonradan a səsi düşərək sırğa fonetik formasında işlənmişdir [4.16]. Altun sözü dilimizdə arxaikləşsə də, əksər türk dillərində qızıl mənasını ifadə etməkdədir. Axırıncı misradakı yığval “bəxt” mənasındadır.

Bayatılarda xatırlanan gümüş kəmər qadın bəzəyinin bir hissəsi olaraq zərgər əməyinin məhsulu olmuşdur. Üstündə müxtəlif zərgərlik elementləri formasında olan, eyni gümüş parçaları kəmərin qayışına keçirilən hər elementə “gül” deyilir. Belin ölçüsünə görə 15, 20 güldən ibarət olardı. Yadımdadır, 60-70-ci illərdə kənd qadınları bellərinə gümüş kəmərlər taxardılar. Nişanlanan qızlara da gümüş kəmər və baş bəzəyi də mütləq gətirilərdi. Gümüş kəməri ildə bir kərə təndir külü ilə sürtüb parıldadardılar. 70-ci illərdə kənd qadınlarının çoxlarının gəzdirdikləri gümüş

kəmərləri ehtiyacdan 70-80 manata satdılar. Onları alanlar isə şəhərdən gəlib qapı-qapı kəmər almaq istəyən ermənilər idi. Ermənilər aldıkları kəmərləri çox baha qiymətə dünya muzeylərinə satırdılar. O vaxt İrəvandan Beyruta təyyarə işləyirdi. Elə kəmər və digər qiymətli əşyalar kimi həmin reyslə xaricə daşınırdı. Bu gün tək-tük ailələrdə az da olsa, həmin gümüş kəmərlərdən qalmaqdadır.

*Qızıl kəmər belində,   Gülpəri evdə gəzər,   Gümüş kəmərlə gəzir,
Badam şəkər dilində.   Kəmərə düymə düzər.   Xəbərdaram zatından.*

Üstü daş-qaş və güləbətın naxışlarla bəzədilmiş belbağı da qadın üst geyiminin yaraşığı sayılmışdır və bir bayatıda belə əks olunur:

*Bel bağının ucu gümüş,
Bağlasana, əmioğlu.
Məni verirlər yada
Ağlasana, əmim oğlu.*

Qeyd edək ki, o dövrdə Axsqa və Axıskələr kəndlərində yaşayan türk qadınlarının geyimlərində də gümüş kəmər, qızıldan sırğalar qabarıq nəzərə çarpardı. Məişətdə “göbəkli kəmər” və “sallama kəmər” növləri çox işlənmişdir. “Göbəkli kəmər”in ortasında gümbəz formalı, üstü daş-qaşla bəzədilmiş toqqa, sallama kəmərin güllərində isə gümüş və qızıl zəncirlə sallanan pullar olardı [1, 53].

Bayatılarda bəzək əşyası kimi bazubənd, sinəbənd və muncuq sözləri də işlənir. Bəzmənd və sinəbənd adından görüldüyü kimi, qız və gəlinlərin qiymətli bəzək əşyaları olmuşdur:

*Sinəbəndin açma gəl,   Bir cüt bəzmənd olaydım,
Başıma iş açma gəl.   Yarımın qollarında.*

Qadın bəzəyi kimi, həm keçmişdə, həm də bu gün aktual sayılan üzük də bayatılarda geniş işlənmişdir. Üzüyün “aypara”, “yarpaq”, “buta”, “satıl” növləri olmuşdur. (1.232)

*Qızıl üzük firuzə,   Altun üzük isdanmaz,   Verdiyın qızıl üzük
Gedin deyın xoruzə.   Suyə salsam, pasdanmaz.   Barmağında çürüdü.*

Göründüyü kimi, üzüyün firuzədən və ya qızıldan olması poetik formada nəzərə çatdırılır.

Həm bəzək əşyası, həm də paltarın bir elementi olan düymə paltarın yaxasını düymələmək, həm də yaraşığı üçün sümük və ya metaldan hazırlanmış yuvarlaq (başqa formada da ola bilər) bir şeydir. Həm qədim qadın geyimlərində, həm də müasir geyimlərdə düyməni bağlamaqla yanaşı, bəzəmək funksiyası da qalmaqdadır. Bayatılarda onların rəng fərqi belə izah edilir.

*Bəyaz düymə toz olar,   Yaxana düymə düzüm,
Sarı düymə söz olar.   Açılmasın yaxan yar.*

Qadınların baş geyimində istifadə olunan, bəzək əşyalarını üstündə cəmləşdirən dingə də bayatılarımızda və oxşamalarda xatırlanır. **Dingə** elat qadının baş bəzəyinin əsas elementi olmuşdur [3.46].

*Başında məxmər dingə,   Dingəli dinar,
Buğdanı tökdü dingə.   Əl vurma sınar.
Bir o vurdu, bir də mən,   Səni görən oğlan,
Bizi gətirdi tənə.   Dərdindən yanar.*

Dingə Qarabağ, Zəngəzur, Borçalı, Ağbaba, və ona yaxın olan ərazilərdə 1960-cı illərə qədər bəzək əşyası kimi işlədilmişdir. Qars vilayətinin ucqar dağ kəndlərində yaşayan qarapapaqlar bu gün də bəzək əşyası kimi dingədən istifadə edirlər [7, 213].

Dingə dairəvi qasnaq formasında olub, məxmər parça ilə üzünür. Onun üzərinə qızıl və gümüş pullar, zəncirlərlə tikilir. Xüsusilə, qabaq hissəsi rəngli muncuq və qızıl pullarla bəzədilib başa qoyulardı.

Geyim adları etnoqrafiya ilə bağlı olduğu üçün zaman-zaman ləqəbdən etnonimə (tayfa adına), daha sonra isə torpağın yaddaşı olan toponimə çevrilmişdir. Məsələn: Ağköynək, Qarapapaq (Qazax), Qarabörk (Ucar), Qaradonlu (İmişli), Qaradolaq və s. [2.139-153]. Bu adlar onomastik leksika kimi Azərbaycan, Türkiyə, İran, Gürcüstan və Qərbi Azərbaycanda da geniş yayılmışdır.

Bayatlarda geyim və bəzək əşyaları adları ən çox birinci misrada başlanğıc kimi təqdim edilir. Əsas fikir isə sonrakı misralarda verilir. Amma ikinci misralarda da geyim və bəzək əşyalarının adlarının işlənməsi nəzərə çarpır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə Azərbaycan kişi və qadınlarının geyim tərzində əskisindən tamamilə fərqlənir. İndiki insanların çoxu həmin geyimləri (çuxa, arxalıq, araqçın, vala, yazma, dingə və s.) görməmişlər. Uşaqlar belə geyim nümunələrini ancaq muzeylərdə və televizorda rəqs kollektivlərinin geyimlərində görə bilirlər. Bu baxımdan Azərbaycan məişəti və etnoqrafiyamız üçün maraqlı olan geyim və bəzək adlarının öyrənilməsi maraqlı ola bilər.

Elmi yenilik: Azərbaycan xalqının etnoqrafik məişətində olmuş köhnə geyim və bəzək əşyaları adlarının öyrənilməsi, onları ifadə edən sözlərin mənşəyi və quruluşunu öyrənmək azərbaycanşünaslıq üçün hər vaxt yenilik saymaq mümkündür.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə: “Azərbaycan folkloru”, Azərbaycan dilinin dialektologiyası”, Azərbaycan dilinin leksikologiyası” fənlərinin tədrisi zamanı, həm də etnoqrafik terminlərə aid lüğətlərin tərtibi üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə: II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 381 s.
2. Azərbaycan SSRİ İnzibati ərazi bölgüsü. Bakı: Azərənəşr, 1979.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007, 450 s.
4. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 409 s.
5. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: Vətən, 2015, 405 s.
6. Əsirəddin Əbu Həyyam əl-əndəlusi. Kitab əl-idrak lisan əl-ətrak. Bakı : Azərənəşr, 1992.
7. Qars ölkəsi. Türk Cümhuriyyətinin 50 ili. 1923-1973. Ankara: 1973.
8. Kitabı -Dədə Qorqud ensiklopediyası. I cild. Bakı: 2000, 567 s.
9. Bayramov A. Ə. Oğuz elindən, ozan dilindən. Bakı: Elm, 2000, 323 s.

РЕЗЮМЕ.

ОТРАЖЕНИЕ НАЗВАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОДЕЖДЫ И УКРАШЕНИЙ В БАЯТЫ

Байрамов А. А.

Ключевые слова: баяты, чуха, япынджы, серебро, пояс (ремень), серьги.

В статье анализируется процесс воздействия русской и европейской моды в 30-х гг. XX века на азербайджанскую национальную одежду. Многие виды одежды были вытеснены их обихода, соответственно и их названия (чуха, япынджы, дон, папаха, аракчын, язма, вала и другие) вышли из употребления.

Рассмотрены семантические оттенки, стилистические возможности и проведен анализ этих названий.

SUMMARY

REFLECTION OF THE GARMENT AND ORNAMENT NAMES IN BAYATI.

Bayramov A. A.

Keywords: bayati, Caucasian coat, felt cloak, silver belt, belt, earrings.

The article analyzes the names of national female and male garments and decorative items (Caucasian coat, felt cloak, dress, cap, skull cap, vala etc.) worn till the 30 s of 20 th century, also displays semantic meanings and stylistic features of these names.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.04.2017
	Son variant	21.06.2017

UOT 81-25

EVFEMİZMLƏRİN LİŊQVOMƏDƏNİ SPESİFİKASI**EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: leksika, semantik, evfemizm, nitq mədəniyyəti, nəzakətlik*

Evfemizm kobud və ya kəskin deyilmiş söz və söz birləşmələrinin daha yumşaq, nəzakətli ifadəsi üçün istifadə edilən linqvistik vahiddir. Evfemizmlər leksik qadağanın nəticəsidir ki, bu da insanın onu əhatə edən aləmdə bəzi əşya və hadisələrin adlarının istifadəsində mövhumat, inanc, qorxu və s. növ münasibətlərlə əlaqədar yaranan əks-mənalı ifadələrdir.

Müasir sivil cəmiyyətdə evfemizmlərin yaranma və istifadə səbəbi etikətlə yanaşı, kobud və ədəbsiz ifadələrdən qorxu hissi ilə bağlıdır.

Evfemizm mövzusunə müraciət edərkən yalnız evfemistik ifadələri deyil, həm də evfemizmlərin yarandığı sosial-mədəni və dil fonunu da təhlil etmək lazımdır. Dildə 2 ziddiyyətli tendensiya aydın üzə çıxır: 1. nitqin kobudlaşması; 2. nitqin evfemizmləşməsinə cəhd.

Birinci tendensiya leksik səviyyədə kobud-loru sözlərin, sadə danışq dilinin, jarqon sözlərin istifadəsi ilə yaranır: Məsələn: sürüşmək (aradan çıxmaq), tıxmaq (yemək), gəbərmək (ölmək). Buna yalnız şiafahi məişət mühitində deyil, bəzi yazılı, ictimai nitqlərdə, hətta radio və televiziya publisistikasında da rast gəlinir. Nəzakətli danışmaq üçün dildə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Sözlərin çoxmənalılığı, məna incəlikləri, sinonim silsiləsi, frazeoloji birləşmələr və s. bizə öz nitqimizi ahəngdar qurmağa imkan verir. Nitqi cəlbədic, rəngarəngətmə vasitələrindən biri də evfemizmlərdir. Evfemizmlər bu və ya digər məzmunun yumşaldılması, xoşagələn şəkə salınmasıdır. Evfemizmin mövcud olması və dildə işlədilməsi xoşagəlməz, pis təsiri müəyyən qədər azaltmaq, pis əhval-ruhiyyənin yaranmasının qarşısını almaq məsələsi ilə şərtlənir. Həyatın bütün sahələrində böyük əhəmiyyətə malik olan söz insanlara təsir edir və bunun nəticəsində müxtəlif əhval-ruhiyyə, bəzən sevinc, bəzən təklik, bəzən də yüksək həyəcan əmələ gətirir [3, 50-54]. Evfemizm hər hansı bir sərt və ya kobud məna ifadə edən sözü yumşaltma, vulqarlıqdan çıxarma, qarşdakını incitməmək, kobudluq etməmək, nəzakətli davranmaq üçün istifadə edilir. Bu sahədə ilk tədqiqatçılar Ceyms Freyzer və rus alimi D.K. Zelenindir. C.Freyzer əsərində bütün dünya xalqlarının mədəniyyətində yer alan tabu və evfemizm sözləri hərtərəfli (tabunun növləri, əmələ gəlmə səbəbləri, nəticələri, bununla bağlı inanclar və s.) araşdırmışdır. D.K. Zelenin isə Şərqi Avropa və Şimali Asiya ərazilərində yaşayan xalqların mədəniyyətlərində mövcud olan tabu və evfemizm sözləri araşdırmışdır. Uduzmaq əvəzinə istifadə olunan “uğur qazanmamaq, “gəlmək” əvəzinə “təşrif gətirmək”, soyunmaq” əvəzinə “əynini (libasını) dəyişmək kimi tabu - evfemizm cütlüklərini misal göstərmək olar.

Fiziki təsir çox zaman keçici olur, müəyyən müddətdən sonra öz təsirini itirir. Söz vasitəsilə edilən təsir isə bir növ mənəvi təsirdir. Fiziki təsir bədəni xaricdən zədələyirsə, mənəvi təsir insanın qəlbinə, beyinə təsir edir. Belə təsir həm qüvvətli olur, həm də uzun müddət davam edir [4, 31]. Xalq arasında işlədilən “Xəncər yarası sağalar, söz yarası sağalmaz” məsələsinin yaranması heç də təsadüfi deyil. Deməli, söz vasitəsilə edilən təsir, bu təsir vasitəsilə yaranan reaksiya, həyəcan daha qüvvətlidir. Belə hallarda həyəcanı, yaranan reaksiyanı kənar etmək və ya zəiflətmək üçün evfemizmlərdən istifadə olunur. Evfemistik sözlər vasitəsilə məna birbaşa deyil, dolay yolla anlaşılır. Bu yolla verilən xəbərin, xoşagəlməz hadisənin təsiri zəifləyir. Evfemizmləri hansı məqsədlə, hansı səbəblərə görə yaranması cəhətdən iki yerə bölmək olar: Birinci qrupa qismən kobud, xoşagəlməz sözlər əvəzinə, yumşaq, xoşagələn, daha çox nəzakətli sözlərin işlədilməsi daxildir. Burada heç bir qadağa yoxdur, onların işlədilməsi danışanın öz istəyindən asılıdır. Burdakı evfemizmlər çox vaxt neytral mövqə daşıyır. İkinci qrupa isə dildə işlədilməsi caiz olmayan, qeyri-

rəsmi, qadağan edilmiş, deyilməsi məsləhət görülməyən, ictimai yerlərdə nalayiq hesab edilən, ədəb dairəsindən, etikadan kənar olan sözlər əvəzinə, ona yaxın, qismən nəzakətli, bəzən də örtülü, gizli sözlərin işlədilməsi daxildir. İkinci qrupa daxil olan sözlər tabu sözləri əvəz edir. Birinci qrupa daxil olan evfemistik sözlərlə ikinci qrupa daxil olanlar arasında başlıca fərq aşağıdakı kimidir. Birinci qrupa daxil olan evfemistik sözlərin əvəz etdikləri sözlərin məzmununa, mənasına demək olar ki, tam uyğundur. Hər ikisi ilə, yəni istər evfemistik sözlə, istərsə də onun əvəz etdiyi sözlə ifadə edilən məzmun eynidir və hər ikisi asanlıqla başa düşülür. Doğrudur, evfemistik sözlər əvəz etdiyi sözdən formaca fərqlənir, yəni sözlər, ifadələr, hətta cümlələr əvvəlkilərə bənzəmir, lakin məzmun eynidir, burada məzmun təhrif olunmur, çox asanlıqla başa düşülür. Məsələn: “öldü” əvəzinə “rəhmətə getdi”, “o biri dünyaya təşrif apardı”, “ömrünü bizə bağışladı”, “həyatı tərk etdi”, “həyat ilə həmişəlik xudahafizləşdi” və s. söz və ifadələr işlədildiyi zaman ümumi məzmun birdir. Lakin ikinci qrupa daxil olan evfemistik sözlər birinci qrupa daxil olanlardan bir neçə cəhətdən fərqlənir. Tabu sözü əvəz edən söz, yəni evfemistik söz, həm formaca, həm də məzmunca bir-biri ilə əlaqədar deyildir. Bunları müəyyən izahat olmadan, mətnə müraciət etmədən başa düşmək çətindir. Məsələn: insan bədəninin müəyyən üzvlərini öz adı ilə söyləmək və ya yazmaq ədəb dairəsindən kənar hesab edildiyindən elm aləmində bunları ifadə etmək lazım gəldikdə yalnız latın dilində olan adları verilir. Bu isə müəyyən dərəcədə onların adını gizli saxlayır, yalnız mütəxəssislər bunu başa düşür. “Tabu əsasında yaranan evfemizmlərin bir qismi də müəyyən qorxu, təhlükə törədən əşyaların adını çəkmək xatirinə yaranır” [1,65]. Məsələn: məişətdə ilanının adını çəkmək guya müəyyən təhlükə törədir. Buna görə də “ilan” sözü əvəsinə “ip, kafir, mərdüməzar, xalası göyçək” və s. sözlər işlədilir. Tabu əsasında yaranmış evfemizmlərin bir qismi də müəyyən etika ilə bağlıdır. Məsələn: kişi öz qadınının adını başqalarının yanında çəkməyi eyib hesab edir. “Mənim arvadım, arvadım Gülər” və s. əvəzinə “Bizim külfətimiz, uşaqların anası” kimi söz və ifadələr işlədir. Eləcə də bəzi qadınlar ərlərinin adını söyləməyi qəbahət hesab edir və bunun əvəzinə “uşaqların atası, mənim qocam,” bəzən də “o” şəxs əvəzliyini işlədir.

“Uduzmaq” əvəzinə istifadə olunan uğur “qazanmaq”, “gəlmək” əvəzinə “təşrif gətirmək”, “soyunmaq” əvəzinə “əynini dəyişmək” kimi evfemizm vasitəsilə ifadə olunan sözlərdə incəlik, yumşaqlıq duyulur.

Son illər insanların nitqi davranışında aqressivliyin həddindən çox artığı müşahidə edilir. Evdə, qonşuluqda, ictimai yerlərdən (ticarət məkanları, ictimai nəqliyyat vasitələri) tutmuş, meydanlardakı mitinq, parlamentdəki debatlarla qədər hər birində söylənilən nitq həmsöhbətin davranışının qiymətləndirilməsində şərtlilik kimi xarakterizə edilir (kəskin neqativ ekspressivlik (hər hansı bir mövzunun müzakirəsi zamanı, hətta düşmənsayağı nitq tonu və s.)

Müasir şifahi və qismən də yazılı nitqin belə xüsusiyyətləri dilxarici fəaliyyətdə baş verən neqativ proseslərin nəticəsidir: bunlar mədəniyyət sahələrində ümumi destruktiv məfhumlarla sıx bağlıdır. Xarakter, məqsəd və nəticələrinə görə müəyyən dərəcədə ziddiyyətli olub, istifadə edilən vasitələrdən biri də nitqin evfemizmləşməsidir. Evfemizmləşmə üçün fikrimizdə aşağıdakı məqamlar mahiyyətlidir:

1) Nitqin predmetinin birbaşa mənasının mövcud sosial mühitdə və ya konkret adresat tərəfindən kobudluq, kəskinlik, ədəbsizlik və s. kimi dəyərləndirilməsidir. Müəyyən obyekt, insan fəaliyyətinin sahələri və insan münasibətləri belə qiymətləndirmə yarada bilər [6, 28]. Digərləri bu nöqtəyi-nəzərdən neytraldır. Buna görə də hər nitq evfemizləşməyə uğramır. Yalnız kobud söz və ifadələr yerinə daha yumşaldıcı ifadələrdən istifadəsi məfhumun mahiyyətini maskalayır, gizləyir. Buna, bəzi tibbi terminlərin də istifadəsində rast gəlinir. Məsələn: insanları qorxudan xərçəng, şiş əvəzinə törəmə, kanser və s. sözlər işlənir.

2) Evfemizmlərin istifadəsinin mətndən və nitq şəraitindən asılı olması:

“Nitq situasiyası üzərində sosial nəzarət və ya danışanın öz nitqinə nəzarəti nə qədər sərt olarsa, evfemizmlərin yaranması da bir o qədər mümkündür. Əksinə, nitq situasiyasına zəif nəzarət olduqda nitqin yüksək avtomatizmi zamanı (ailədə ünsiyyət, dostlarla ünsiyyət və s.) evfemizm əvəzinə birbaşa məna ifadə edən sözlərə üstünlük verilir” [6, 30].

Danışanın bu və ya digər predmeti adlandırması ədəblilik–ədəbsizlik, nəzakətlik–kobudluq nöqtəyi-nəzərindən insanların müəyyən fəaliyyət mövzusu və sahələrindən və yaxud da onlar

arasındakı münasibətlərdən asılıdır. Belə ənənəvi mövzu və sahələr fizioloji proses və vəziyyətlərlə əlaqədardır. Məsələn: hamilə–boylu, ikicanlı; insan bədəninin ayrı-ayrı hissələri

Sosial və şəxslərarası münasibətlərdə evfemizmlərin istifadəsinin əsas məqsədi həmsöhbətlə kommunikativ konfliktlərdən və uğursuzluqdan qaçmaq cəhdidir. Bu növ evfemizmlərdə adlandırma digər nominasiya üslublarından daha nəzakətli formada olur. Məsələn: kar–zəif eşidən, qulaqdan zəif; kor–gözü zəif, tipli ifadələr həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort yaratmamaq məqsədi daşıyır.

Elmi yeniliyi: Evfemizmlər müasir dilimizdə işləkliyinə görə fərqlənən söz qrupu kimi izah edilsə də, lingvistik cəhətdən geniş təhlil olunmuşdur. Məqalədə ilk dəfə olaraq evfemizmlər lingvomədəni aspektdən təhlil olunub.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, nitq mədəniyyəti dərslərində nəzəri məlumat kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.İbrahimova S.R. Evfemizmlərin fonosemantik xüsusiyyətləri// Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU.
- 2.Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
- 3.Булаховский Л.А. Табу и эвфемизмы // Введение в языкознание. Ч.2. М.: Учпедгиз, 1953. с.50-54
- 4.Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. М.: МГУ, 1982, 336 с.
- 5.Залевская А.А. Психолингвистическое исследование: слово и текст. Тверь: Тверской гос.ун., 2002, с.35- 46
- 6.Крысин А.П. Эвфемизмы в современной русской речи. Русистика, Берлин, 1994, №1-2, с.28-49
- 7.Шмелев Д.Н. Эвфемизм Текст// Русский язык. Энциклопедия. М.: Советская Энциклопедия, 1979, 486 с.

РЕЗЮМЕ

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭВФЕМИЗМОВ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: лексика, семантика, эвфемизм, культура речи, вежливость.

Эвфемизмы используются в устных или письменных текстах для замены слов, признанных грубыми или «непристойными», например, бранно-ругательных и матерных слов. Иногда в качестве эвфемизмов используются «нелитературные» слова с меньшей отрицательной «нагрузкой», чем брань и мат- просторечные, жаргонные, авторские. Использование эвфемизмов значительно смягчает негативную «нагрузку» на текст бранных или матерных слов, хотя в большинстве случаев по эвфемизму, либо по смыслу текста можно установить, какое слово он заменяет.

SUMMARY

LINGUOCULTURAL FEATURES OF EUPHEMISMS

Eminli B.I.

Keywords: lexis, semantics, euphemism, culture of speech, politeness.

Euphemisms are used in speech or printed texts for replacement of words which are recognized as rude or “improper” such as abusive and obscene words. Sometimes, “nonliterary words” are used as euphemisms with less negative “load”, rather than abusive, slangy, authorial. Use of euphemisms significantly mitigates negative “load” of abusive and obscene words on text. However, in most cases it is possible to determine the word it replaces due to euphemism or text.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 21.04.2017
Son variant

UOT 81-2

İNTENSİVLİYİN ƏDƏBİ DİLİN FUNKSIONAL ÜSLUBLARINDA İŞLƏNMƏ DƏRƏCƏSİ

MÜRSƏLİYEVƏ XƏYALƏ MUĞAMAT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: murseliyeva.xeyale@mail.ru

Açar sözlər: intensiv, intensivlik, funksional üslublar, bədii üslubda intensivlik dərəcəsi, danışq üslubunda intensivlik dərəcəsi

Bu araşdırmamızda funksional-semantik kateqoriyalardan biri olan intensivlik kateqoriyasının müasir Azərbaycan dilinin funksional üslublarında işlənilib-ışlənmədiyini araşdırmağı, eləcə də, intensivliyin bu üslublarda işlənmə dərəcəsini müəyyənləşdirməyi qarşımıza məqsəd kimi qoymuşuq. Əvvəlcə intensiv və intensivlik anlayışlarının dilçilikdə izahına nəzər yetirək. İntensiv sözü lüğətlərdə “gərgin”, “qızğın” və “səmərəli” anlamlarında işlədilir. İntensivlik deyəndə isə gərginlik, qızğınlıq, səmərəlilik anlayışları başa düşülür. İntensivləşdirmə düzəltmə terminindən isə həyatın müxtəlif sahələrində: məsələn, təsərrüfatın intensivləşdirilməsi (səmərələşdirilməsi) və s. mənalarda istifadə olunur [10, 575].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “intensiv” sözünün latın mənşəli (*intensio*) olduğu və, gərgin, güclü, qızğın mənasında işləndiyi qeydə alınıb [9, 559].

Azərbaycan dilçiliyinə dair “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində “intensiv” terminoloji vahidi haqqında lüğət məqaləsində deyilir ki, intensiv kökə nisbətən mənanı şiddətləndirməyə xidmət edən söz formasıdır. Məsələn: şair “*şan-şan*” yerinə “*şanə-şanə*” işlətməklə intensivlik yaradır: *Bağrım olur şanə-şanə, durnalar!* [12, 236] Habelə *görməzə-bilməzə* (*görməz-bilməz* yerinə): *gur-gur guruldamaq* (“*guruldamaq*” yerinə). *Əzim-əzim əzmək* (“*əzmək*” yerinə). Bu lüğətdə intensivlik termininin izahı isə belə verilmişdir: İntensivlik-səslərin (xüsusilə, saitlərin) məxrəcinin güclü və ya zəif tərəfləri; nəfəsalmının güclənmə və zəifləmə dərəcəsidir. Səsin intensivliyi səsin gücüdür [3, 119, 370].

Tonun dəyişdirilməsi də intensivlik şəraiti yaradır. Q.Mustafayeva yazır ki, danışqda əmr şəkli əsasında formalaşmış eyni sözü tonun dəyişdirilməsi yolu ilə müxtəlif məqsədlərə uyğun olaraq rəngarəng mənə və çalarlıqda işlətmək mümkündür. Məsələn: *oxu, get, gəl* sözlərini bir məqamda əmr, digər məqamda məsləhət, başqa bir məqamda isə xahiş yolu ilə işə təhrikedici vahidlər kimi işlətmək və başa düşmək olar [8, 344].

Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, intensivlik anlayışı fikrin qabardılması, gücləndirilməsi, genişləndirilməsi xüsusiyyətinə, dinləyəne daha da qüvvətli təsiretmə gücünə görə dildəki digər kateqoriyalardan fərqlənir. Dilin bütün səviyyələrində (fonetik, leksik, onomastik, morfoloji, sintaktik və s.) intensivlik özünü göstərir. İntensivlər dilin leksik, qrammatik sistemində üslubi vahidlər kimi də çıxış edir, “üslubiyyatda dil vahidlərinin məqsədəuyğunluq əsasında seçilməsi məqsədin istiqaməti və xarakteri ilə üzvi surətdə bağlı olur və hətta onunla təyin edilir” [8, 5].

Azərbaycan dilində intensivliyin üslublarda işlənmə dərəcəsi müxtəlifdir. Müasir dövrdə işlənen funksional üslublar bunlardır:

1. Ədəbi danışq üslubu
2. Bədii üslub
3. Elmi üslub
4. Rəsmi üslub

5. Publisistik üslub

6. Epistolıyar üslub

Ədəbi danışıq üslubu rəsmi-danışıq üslubu və qeyri-rəsmi danışıq üslubu olmaqla iki növə ayrılır. Rəsmi-ədəbi danışıq üslubunda kitab dilinə yaxın danışıqlı, ədəbi norma və qaydalar pozulmur və bu üslubda intensivlik yaradan faktorlardan və intensivlərdən, demək olar ki, istifadə edilmir. Qeyri-rəsmi ədəbi danışıq üslubu digər terminlə danışıq dili adlanır. Danışıq üslubunda dil vahidlərindən istifadə zamanı sərbəstliyə yol verilir, nəticədə, fikrin intensiv ifadəsinə şərait yaranır. Funksional üslublar içərisində intensivliyin ən geniş meydan aldığı üslub danışıq üslubudur.

A.M.Qurbanov yazır: “Ədəbi danışıq üslubunda qeyri-müəyyən nitq hissələrindən nida və modal sözlərə də tez-tez müraciət olunur. Bu qrup sözlər nitqin emosional-ekspressiv keyfiyyətini artırır” [6, 186].

Bildiyimiz kimi, keyfiyyət hərəkətdə və inkişafda olduqda intensivlik yaranır. Ədəbi danışıq üslubunda yarımçıq və müxtəsər cümlələrin elliptikliyi fikrin qabarıq ifadəsinə səbəb olur. Məsələn: Gözün aydın (olsun)!, Həmişə işdə-gücdə (olasan)!, Həmişə toyda (olasan)!, Həmişə evində-eşiyində (olasan)!, Hər vaxtınız xeyir (olsun)!, Sabahınız xeyir (olsun); Gecəniz xeyrə (qalsın)!...

Funksional üslublardan biri olan bədii üslubda intensivlik özünü daha qabarıq büruzə verir. Belə ki, intensivliyin ifadə vasitələrinin gücü bədii əsər müəllifinin (yazıcının) şəxsiyyətindən, yazıcının individual (fərdi) keyfiyyətlərindən, dünyaya baxışından, nitq temperamentindən, intellektual emosiyasından, hissi-iradi dərəcəsindən asılıdır. İntensivlik kateqoriyasının əsasında qeyri-adi, təəccüblü məqam, üsul dayanır.

Bədii mətnlərdə intensivliyin əsasında fərdi, yalançı müəllif nitqi, onun subyektivliyi də durur. Bədiiilik, müxtəsərlik, yığcamlıq, lakoniklik bədii üslubların əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bədii üslubun iki növü var: nəzm dili, nəsr dili. Fikrin qabarıq ifadəsində nəzm dilinin müstəsna rolu vardır. İntensivlik əlaməti feili xəbərlərin təkrar edilməsində də özünü göstərir. “Çox zaman bu və ya digər fikrin qüvvətlənməsi hərəkətin davamlılığını göstərir. Bu məqsədlə eyni kökdən düzəlmiş sadə və ya mürəkkəb feili xəbər təkrarlanır. Xəbər iki və ya bir neçə dəfə təkrarlana bilər” [8, s.42].

Yol ver mənə, gül dərmişəm, sevdiyimçin aparım!

Arar, arar, arar, arar, axır səni taparım [5, 75]

Silkin, uçsun köləliyin torpağı,

Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya! [5, 75]

Verilmiş nümunələrdəki şəxslı cümlələrdə “arar”, “qalx” sözlərinin təkrarı fikrin qabarıq ifadəsinə səbəb olmuşdur. Əsas və köməkçi nitq hissələrinin intensivlik yaratmada rolundan digər məqalələrdə bəhs etmişik. Dildə, demək olar ki, bütün nitq hissələri intensivlik yaratmada iştirak edir, lakin bu nitq hissələrinin intensivlik yaratmada rolu fərqlidir. Nitq hissələrindən sifətin, feilin, ədatın, modal sözlərin, nidaların intensivlik yaratmada rolu daha böyükdür. Bədii üslubda qüvvətləndiricilik, intensivlik yaradan ədatlara daha çox rast gəlirik:

Elə: Qəriblik - Elə bir dərd ki, çəkilməz [11, 219].

Lap: Nəsə çatmır,

Nəsə çatmır...

Lap ayda da,

Lap gündə də nəsə çatmır [11, 171].

Ha: Mən səninlə danışıram:

Yazırsan ki: - Darıxma, ha... [11, 270].

Daha: Daha bir cinayət, daha bir xata! [11, 187]

İntensivliyin, əsasən, canlı danışıq dilinə, şifahi dilə xas olduğunu göstərən M.Adilov bu hadisənin hissi-əqli cəhətinə də toxunur və qeyd edir ki, intensivlik insanların əqli-hissi

cəhətilə daha çox bağlıdır. Buna görə də, xüsusilə, xalq dilinə meyil edən bədii üslubda buna daha çox rast gəlinir [2, 24, 25].

Bədii üslubda, yazıcının və obrazların dilində sifətin intensiv formasına geniş rast gəlinir. Misal üçün: Gördüm Fərhad başını salıb aşağı, qıpqırmızı qızarıb və elə bir haldadır ki, çırtma vursan qanı damar [4, 204]. Sapsarı qayqanaq, yamyaşıl soğan, qıpqırmızı turp. Bundan gözəl hansı nemət var? [4, 234]. Evakuasiya – bumbuz, basırıq vaqonlar, küləklərin döydiyü sonu görünməyən gözləmələr...[4, 326]. Göy dəniz, gömgöy dəniz, bir də ağ, ağappaq gəmi [4, 366].

Bədii üslubda xitabın təkrarı ilə də intensivlik formalaşır, burada çağırış mənası üstünlük təşkil edir: Lift üçüncü mərtəbədən keçəndə bugünkü dublyajın rejissoru Ağa Mehdi pilləkəndən Feyzullanı görüb:

–Kəbirlinski, Kəbirlinski, – deyə, çığırdı [4, 389].

Bədii üslubda epifraflar mətnin əvvəlində verildikən həmin mətnin məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir, bunların vasitəsilə müəllif ifadə olunan fikrin təsirini daha da artırır. [6, 190].

Ədəbi dilin elmi-funksional üslublarından olan elmi üslubdan insanların bütün elmi fəaliyyət dairəsində istifadə edilir. Elmi üslub öz dəqiqliyi, yığcamlığı, məntiqiliyi ilə səciyyələnir. Bu üslubda dəqiqlik gözlənilməli üçün intensivlik yaradan faktorlara rast gəlinmir. Elmi üslubda danışan və ya yazan digər üslubların elementlərinə müraciət etməməlidir. Elmi məsələləri şərh edən natiq ehtiyac duyduqda (diqqəti daha çox cəlb etmək, fikrin təsirini artırmaq, nitqə müəyyən canlılıq gətirmək məqsədilə) bədii dilə məxsus vasitələrdən istifadə edə bilər [1, 196].

Afad Qurbanov yazır ki, “elmi üslubda emosional-ekspressiv çalarlıq yaradan sözlərə yol verilmir” [6, 192].

Funksional üslublardan biri olan publisistik üslub daha çox sadəliyi, yığcamlığı, kütləviliyi, kəskinliyi və təsirliliyi ilə səciyyələnir. Bu üslubda yarımçıq cümlələrin işlədilməsi, yarımçıq ritorik suallar, təkrarlar fikrin qabarıq ifadəsinə səbəb olur. Məsələn:

Bəmbəyaz çiçəkdir bu qar töhfəsi,

Torpağın dərini oxşayır, örtür. [13, 6]

Boyyyy! Heç kim görməsin, görməsin! Bir ağ maşın bütün qıpqırmızı qanıydı, elə bil maşının başından vedrəynən bir qan axıtmışdın ki, qırmızılığa çıxsın. [14, 32]

Rəsmi üslubda standart formalardan istifadə olunduğuna görə heç bir kənar fikir ola bilməz. Rəsmi üslubda müxtəlif növ rəsmi sənədlər hazırlanır və bu sənədlərdə hər bir məsələnin dili aydın, qısa izah edilməlidir, artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, bədii ifadə vasitələrinə yol verilməməlidir.

Epistolıy üslub tarixən müxtəlif növ məktubların meydana çıxması əsasında formalaşmışdır. Bu üslubdan ailə-məişətdə, dostluq məktublarında, rəsmi məktublarda, açıq məktublarda istifadə olunur. Bu üslubda fikrin qabardılması, şişirdilməsi, mənanın genişləndirilməsi hallarına çox rast gəlmək olur. Nümunə üçün 1911-ci ildə Mirzə Cəlilin Sidqiyyə ünvanladığı məktuba nəzər yetirək: “Bu gün Səmədovlara tel vurdum, sənə 50 manat versin. Jurnal gəlmir, bilmirəm niyə? Evdən və uşaqlardan muğayət ol. Müzəffər çox gəzməsin və səy eləsin. Münəvvərin paltarını al və nə lazım olsa, *birbəbir* elə. Hər nə sözün olsa, yaz. Qəzetləri göndər” [7, 836].

Apardığımız araşdırma nəticəsində məlum olur ki, funksional üslublardan olan rəsmi üslubda dəqiqlik norması gözlənilməli üçün intensivlik yaradan dil vasitələrindən istifadə edilmir. Danışq üslubunda, bədii üslubda, publisistik üslubda, epistolıy üslubda intensivlik yaradan dil vasitələrindən geniş şəkildə istifadə edilir. Rəsmi üslubda isə elmi məsələlərin şərh zamanı natiq ehtiyac yaranarsa, fikrin təsirini artırmaq məqsədilə intensivlik yaradan vasitələrdən istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277 s.
2. Adilov M.İ. Əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 370 s.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1889, 364 s.
4. Anar. Əsərləri: 2 cildə. I c., Bakı: Nurlan, 2003, 606 s.
5. Cabbarlı C.Q. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
6. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik: 2 cildə, II c. Bakı: Maarif, 1993, 548 s.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 3 cildə, III c. Bakı: Azərbaycan SSREA, 1967, 431 s.
8. Mustafayeva Q.H. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2010, 392 s.
9. Orucov Ə.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
10. Rusca-Azərbaycanca lüğət / (Ə.Orucovun redaktəsi ilə) AMEA Dilçilik İnstitutu. 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 728 s.
11. Vahabzadə B.M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
12. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
13. Vəliyeva S. Qar yağır. Ədəbiyyat qəzeti. 28 may, №20(5039), 2016, 32 s.
14. Vəliyeva Ş. İkiyaqlı. Ədəbiyyat qəzeti. 4 iyun, №21(5040), 2016, 32 s.

РЕЗЮМЕ

СТЕПЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕНСИВНОСТИ В РЕЧЕВЫХ СТИЛЯХ

Мурсалиева Х.М.

Ключевые слова: *интенсивно, интенсивность, функциональные стили, степень интенсивности в художественном стиле, степень интенсивности в разговорном стиле*

В статье сделана попытка определения использования степени интенсивности в функциональных стилях: литературном, художественном, научном, эпистолярном и официальном. В результате исследования выяснено, что в официальном стиле не используются языковые средства, создающие интенсивность.

SUMMARY

USAGE DEGREE OF INTENSITY IN STYLES

Mursaliyeva Kh.M.

Keywords: *intensive, intensity, functional styles, the degree of intensity in artistic style, the degree of intensity in negotiating style*

In the article we have tried to determine the development degree of intensity in functional styles: in the literary style of negotiations, in the artistic style, in the scientific style, in the epistolary style, in the official style. At the result of investigation it appears that, the official style is not used in creating intensity.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 02.12.2016
Son variant

UOT 801.81

TOY MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI BƏZİ TERMİNLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: i_musayeva83@mail.ru

Açar sözlər: mərasim, göbəkəsmə, adaxlı, nişanlı, duvaq

İstər tarixi, etnoqrafik, istərsə də dil və mədəniyyət aspektindən öyrənilməsi labüd olan mərasim leksikasında etnolinqvistik amillərin müqayisəli şəkildə araşdırılması məqsədəuyğundur. Belə ki, orta q tarixə malik olan türk dillərinin mərasim leksemlərinin struktur-semantik və funksional təkamülünün tədqiqi olduqca vacibdir və bu araşdırmaların tutarlı faktlar və nəticələr ortaya qoya bilməsi danılmazdır. Nümunələr əsasında bu leksemlərə nəzər salsaq, bəzi sözlərin semantik diferensiyaya uğradığının, bəzilərinin isə fonetik baxımdan fərqlənsələr də, semantik cəhətdən paralellik təşkil etdiyini görə bilərik. Məsələn: *kürəkən, küdəki, güyəgü, göygü, göy* kürəkən sözünün müxtəlif türk dillərində işlənən derivatlarıdır.

Azərbaycan və türk dillərinin mərasim leksikalarını müqayisəli şəkildə tədqiq etdikdə belə bir mənzərə yaranır ki, məhz mərasim leksikasına daxil olan söz və ifadələr dilin daha qədim dövrlərinə aid leksik-semantik xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bəzən müqayisə edilən bu dillərin tərkibində elə sözlərə rast gəlinir ki, onları digər türk dillərində də olduğu kimi müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: türk dilində işlədilən *soy-sop (nəsil-nəcabət, soy, kök, tayfa)* sözü paragenonimlərə aid edilə bilər. Belə ki, türk dilindən əlavə, bu sözə qaraim dilində də сой-соп şəklində təsadüf edilir ki, bu dildə qeyd edilən leksik vahid “ailə” mənasında işlədilir.

Türk və Azərbaycan dillərində mərasim leksikası ilə bağlı araşdırmalara nəzər saldıqda dilçilik ədəbiyyatında bu qəbil tədqiqatların az olması faktı ilə üz-üzə dayanırıq. Xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı olan mərasim leksikasının araşdırılması, düşünürük ki, tutarlı faktlar və nəticələr ortaya qoya bilər. Oğuz qrupu türk dillərinin leksikası müxtəlif aspektlərdən fərqli şəkildə işıqlandırılır. Məsələn: Y.Çunqayev öz tədqiqatında türkmən və qədim türk dilinin venger dili ilə əlaqələrini işıqlandıraraq venger dilində türk paralellərindən söhbət açır və s.

Biz isə mərasim leksikasını araşdıraraqən bir o qədər də fərqli dilləri deyil, oğuz qrupu türk dillərinə daxil edilən Azərbaycan və başqa türk dillərinin materiallarına əsaslanırıq. Bu dillərdə mərasim leksikası kifayət qədər geniş işıqlandırılmamış və tipoloji araşdırmaya, linqvistik təhlilə cəlb edilməmişdir.

Türk dillərinin mərasim leksikasında işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edən leksik vahidlərdən biri *duvaq* sözüdür. *Duvaq* tarixən türk qızlarının toy zamanı bədnəzərdən qorunmaq üçün istifadə etdikləri vasitə, örtükdür. Evlilik mərasimində həyat yoldaşlarının üzünü ilk dəfə gördüklərinin sübutu kimi duvağı bəy özü açmış, rənginə gəldikdə, saray gəlinləri qırmızı, sadə xalq isə bənövşəyi, ağ, mavi rənglərdən istifadə etmişlər.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *duvaq* 2 mənada göstərilmişdir:

1) (etnoqr.) gəlin gedən qızın üzünü örtən tül örtü. Məs: Gül düxtərinin ərusi yetmiş; Gülgün duvağın başına örtmüş. (Xətayi)

2) məc. Təşbehlərdə “örtü” mənasında. Qapqara bir duvaqla örtülmüşdür göy saray. (R.Rza) [1, 710]

Bu terminin etnoqrafik yaşına nəzər salsaq, “Kitabi Dədə Qorqud”da eyni fonetik tərkibdə, eyni anlamda işləndiyinin şahidi olarıq. Məs: Selcan xatun aydır: - Tatlu dəmağ tutubanı soruşmadım, al duvağım altında söyləşmədim. [2,116]

İzahlı lüğətdə həmçinin terminin bir çox törəmələrinin izahı verilmişdir: duvaqqapma (is. ədəb. xalq dastanlarının axırında, adətən, gəlini tərifləyən və ona nəsihət verən aşiq şeri) duvaqlı (üzündə duvaq olan, üzü örtülü), duvaqlıq (duvağa yarayan duvaqlıq tül), duvaqlanmaq (üzünə duvaq çəkilmək).

Türkiyə türkcəsində “*duvak, tuvak, tuğak*” sözləri fonetik baxımdan fərqlənsə də, semantik cəhətdən eyni funksiyanı daşıyır. Türk dilinin sözlüyündə leksemin 3 mənası göstərilmişdir:

- 1) *isim* Gəlinin başını, bəzən də yüzünü örtən dantel və ya tülün örtü.
- 2) Küp, tandır, baca və b.nın taş və ya torpaktan yapılmış kapağı.
- 3) Yeni doğan bazı bebeklərin doğduğu zaman başlarını çevrəleyen zar.

Türk dilinin leksik qatında işlənən “telli duvaklı” ifadəsi də bu sözün törəmələrindəndir. “Tel” dedikdə gəlinlərin başlarına taxdıqları gümüş rəngli simdən düzəldilmiş tellərdən söhbət gedir, hansı ki, toy günündə duvaqla birgə taxılır. Ayrı-ayrı türk dillərində işlənmə tezliyi dinamik olan *duvaq* leksik vahidinin semantik strukturu o qədər də çoxkomponentli deyil. Belə ki, müxtəlif türk dillərində fonetik fərqlərlə müşahidə olunan termin qırğız dilində *tubak*, özbəklərdə *tuvak*, bulqarlarda *devak*, qazaxlarda *tumak* (baş örtüyü), qaqauz dilində *duak* formasında işlənməsinə baxmayaraq, semantik məna sferası etibarilə bütün türk dillərində paralellik təşkil edir.

Evlilik mərasiminin ən önəmli atributlarından sayılan duvaq etnoqrafik terminin etimologiyasına gəldikdə isə, ingilis dilçisi Klausonun fikirlərinə əsaslanaraq demək olar ki, sözün kökü Mahmud Kaşğarının Divanında “*qapamaq, tıxamaq, bağlamaq*” anlamında işlənən “*tu*” feildir [4, 567]. *Tu-tog-tug* sözlərindən *tog-la-t qapamaq, qapatmaq* feillərinin törədiyini yazan dilçi alim sözün funksional məna keyfiyyətinin dəyişmədiyini göstərmişdir.

Türkcədə *tuğ, tuh*, kəlimələri “*doğmaq, doğurmaq*” anlamında, *ak (bəyaz)* sözü isə Altay türkcəsində *cənnət* anlamında işlənmişdir (B.Ögel). Quman-qıpçaq sözlüyündə *tuv*, Azərbaycan dilində *doğ* kəlimələri də *doğmaq*- insanın və ya heyvanın dünyaya gəlməsi anlamındadır. Qeyd edilən faktları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, duvağın bizə məlum olan örtük anlamından başqa “*doğmaq, törəmək*”, el arasında işlənən “*ağ günə çıxmaq*”, ata evinə qapalılığı, ər evinə isə yeni bir doğumu ifadə edən rəmzi mənaları da vardır.

Türk dillərində ilk baxışdan fərqli məna sferası ilə müşahidə olunan *duvaq* və *divar* sözlərinin mahiyyət etibarilə eyni funksiyaları yerinə yetirdiyini sübuta yetirən türk türkoloqu Adem Aydemir yazır: Türkcədə *tuvak-duvak* kəlməsiylə eyni kökdən gələn *tubar-duvar* kəlməsi bir tərəfi digər tərəfdən ayıran yüksək əngəlin adı olmuş, *duvak* maddədən mənəni, *duvar* isə maddədən maddəni ayırmışdır [3, 624].

Duvaq leksik vahidinin etimologiyası ilə bağlı başqa bir variant isə *tuğak, tuvak, duvak* sözlərinin *tuv, tuğ, duv* (qapa, tıxa, ört) feillərinə - *ak* isim düzəldən şəkilçinin əlavə edilməsi yolu ilə düzəlməsidir. V.V.Rodlovun lüğətində üç məna çərçivəsində qeyd olunmuşdur: “gəlini gizlədən qırmızı tül örtü, yeni doğulan körpənin örtüyü, örtük”. *Duvaq* və *duvar* sözləri müasir qaqauz dilində “v” foneminin düşməsi ilə müşahidə olunur və *duak, duar* formasındadır.

İnsan həyatının ən önəmli günü olan toy mərasimi ilə bağlı olan duvaq sözünün işlənmə dairəsi əhatəlidir və söz hazırda öz funksional keyfiyyətini itirməmiş, məna dəyişikliyinə uğramamış, əksinə, ilkin mənasını qoruyaraq semantik aspektdən xeyli genişlənməmişdir.

Mərasimlər, onların etnoloji və mifoloji kökləri qədim türk tayfalarının tarixi ilə qarşılıqlı surətdə öyrənilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl qədim yazılı abidələri ətraflı şərh etmək, eyni zamanda türksistemli dillərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu səciyyələndirməklə sıx bağlıdır.

Xalqın yaradıcı təfəkkürünün məhsulu olan “Kitabi Dədə Qorqud” abidəsi türk dillərinə məxsus zəngin dil materialına malikdir. Burada işlənən mərasim leksemlərinin struktur-semantik və funksional təkamülünün tədqiqi, etnolinqvistik amillərin müqayisəli şəkildə araşdırılması olduqca

vacib bir məsələdir. “Kitabi Dədə Qorqud”da toy mərasimi leksikası ilə bağlı olan *adaxlı* leksemi Azərbaycan dilinin, eləcə də bir çox türk dillərinin toy mərasiminin müəyyən mərhələsini əks etdirən adlardan biridir. Sözün etimologiyasına nəzər salsaq ümumtürk mənşəli *adək*, *yadək*, *ayaq* leksik vahidlərinin paragenonimlər olduğunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Adaxlı sözü “ada” feilindən olub və 2 mənada işlənmişdir: 1) ad vermək; 2) ad elmək (nişanlamaq) deməkdir. Ada feilindən *adaq* ismi, ondan isə *adaxlı* sifəti əmələ gəlmişdir.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında *adək* (*ayaq*), *adhaklıq* (*ayaklı*), *adhaklan* (*ayaklanmaq*) mənalarında verilən leksemin, Orxon və Yenisey abidələrində də semantik strukturunun çoxkomponentli olduğunu müşahidə etmək olar. Belə ki, adək sözü burada da semantik diferensiyaya uğrayaraq, “ayaq” anlamındadır. Məsələn: ***Bodun adək namastdı, yablak bol (taç) erdi. Səkkiz adaklıq barmen və s.*** “Kitabi Dədə Qorqud” da *adaxlı* leksemi lə sinonim olaraq yavuşlu, beşikkərtmə sözü də işlənmişdir. Məsələn: ***Bəglər, Allah Taala ana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun, mənim qızım Baybörə bəy oğluna yavuşlu olsun*** [2, 52].

Azərbaycan dilindəki *adaxlı* termini, türkmən dilindəki *adağ*, *adağlı* sözü ilə fonetik baxımdan fərqlənsə də semantik cəhətdən paralellik təşkil edir. Belə ki, türkmən dilinin sözlüyündə *adağ* – ***Oğlan bilen qızı bir-birinə sataşdırmaq maksadı bilen yaşlığundan bellemeklik dabi, adağlı-çağalıda bir-birine bellenen qız və oğlan. Adağlanmaq öylenmeyi mejburlu daldır*** [5, 14].

Belə nəticə çıxır ki, xalq öz arasında evlənmə vaxtını əl ayağını bağlamaq vaxtının çatdığı kimi qiymətləndirmiş və buna uyğun olaraq adaxlı, adaxlanmaq sözləri yaranmışdır. *Ayaqaçdı, ayaqqaçma* terminləri *adaxlı*, *adaxlılıq* sözləri derivat olsa da, etnoqrafik termin kimi müxtəlif mənaları kəsb edirlər. Belə ki, ayaqqaçma – gəlinin toydan sonra ilk dəfə atasının evinə getmə adətidir.

Azərbaycan dilində adaxlı sözünün semantik ekvivalenti olaraq deyikli, nişanlı, bəlgəli və s. terminlər də işlənir. Bu terminlərə semantik baxımdan daha yaxın olan beşikkərtmə, göbəkəsmə etnoqrafik termini də eyni mənada işlənmişdir. Etnoqraf Həsən Quliyev yazır: *Göbəkəsmə və beşikkərtmə* niğah adətləri keçmiş Azərbaycan ailə-məişəti üçün o qədər də səciyyəvi bir hal deyildir. Qız və oğlanın göbəkləri kəsilərkən bir-birinə ad eləyirdilər. Bəzən beşikkərtmə zamanı oğlan anasının qundaqda olan qızı köynəyinin yaxasından salıb ətəyindən çıxarması ilə kifayətləndirilirdilər. Əksər rayonlarda qızın yatdığı beşiyin yan taxtasından bir balaca kərtir, bəzi hallarda onun boynundan və ya beşiyindən gümüş, qızıl pul asırdılar. *Beşikkərtmə, beşikkəsmə və göbəkəsmə* toy mərasimi adları “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” köhnə məişətdə uşaqların (oğlan və qızın) körpə zamanlardan bir-birinə adaxlı olması adəti mənasında qeyd alınmışdır.

Bu adlar iki müxtəlif leksik vahidlərin *beşik+kərt* (*kəs*) və *göbək+kəs* birləşmələrindən törəmişdir. Kərtmək feili kəsmək feilinin paragenonimidir. Tarixən dilimizdə geniş dairədə işlənmiş, hazırda isə məhdud dairədə dialekt və şivələrdə işlənəkdədir. Məsələn: “Kitabi Dədə Qorqud”da hər iki addan leksik paralel kimi istifadə edilmişdi: ***Baqdı-gördü bu otaq Banıçıçək otağıymış ki, Beyrəgin beşikkərtmə nişanlısı adaxlısıydı.*** Nişanlı sözünün dilimizdə formalaşması tarixi qədim olduğu kimi, müasir mərhələdə də işlənmə tezliyi də dinamikdir.

Nişan və nişanlı sözləri bu mənaları ifadə edən digər sinonim mənaları sözlərə nisbətən yüksək funksionallığa və geniş istifadə arealına malikdir. Bu adın törəmələri sırasında “kiçik nişan”, “böyük nişan” birləşmə konstruksiyalı toy adlarını da göstərmək olar. Nişan mərasimi kitabda *kiçik düğün*, toy mərasimi isə ulu düğün kimi də qeyd olunmuşdur. Məsələn: ***“Yalançı oğlu Yalançuq kiçi düğününün eylədi. Ulu düğününə vədə qoydı”.***

Qeyd edilən faktlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, mərasim leksikasının xüsusiyyətləri yalnız semantik proseslərlə deyil, eyni zamanda fonetik proseslərlə də müəyyən edilə bilər. Düşünürük ki, mərasim leksikasına daxil olan leksik vahidlərin periferik fonetik xüsusiyyətləri onların etimoloji strukturunun izahında xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi yenilik. Ailə-məişət mərasimi ilə bağlı olan duvaq, beşikçərtmə, adaxlı, göbəkəsmə terminlərinin ümumtürk leksik qatına nəzər salınaraq, leksik, semantik və struktur xüsusiyyətləri geniş və müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın əhəmiyyəti. Tədqiqat işi etnoqrafiya terminləri lüğətinin hazırlanmasında, izahlı və etimoloji lüğətlərin tərtibində, mərasim və etnoqrafik leksika ilə bağlı tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: IV cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
3. Adem Aydemir. Türk dünyasının bazı düğün terimləri və “Al Duvak” geleneği üzerine. International Periodical For the Language and History of Turkish or Turkic Volume. 8/9, Summer, 2013.
4. Mahmud Kaşğari. Divanü-lüğət-it-türk. / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, 747 s.
5. Türkmen dilinin sözlüğü. Aşğabat: Türkmenistan SSR İlmilər Akademiyasının Neşriyatı, 1962.

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С ОБРЯДАМИ

Мусаева И.И.

Ключевые слова: обряд, нареченные, жених, обрученный, фата

Исследование структурно-семантической и функциональной эволюции лексем обрядов и их сравнительных этнолингвистических факторов является важным вопросом. В статье проведен лингвистический анализ обрядовых слов отдельных тюркских языков, различающихся фонетически, но семантически обозначающих одно и то же понятие. Этнолингвистические факторы исследованы в сравнении.

SUMMARY

STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF SOME TERMS CONNECT WITH CEREMONIES

Musayeva I.I.

Keywords: ceremony, betrothed, bridegroom fiance, veil

Investigation of structural – semantic and functional evolution of ceremony lexemes and researching ethno linguistic factors comparatively are very important. Linguistic analysis of some ceremony words being phonetically different but expressing semantically same meaning in different Turkish languages are given in the article and ethno linguistic factors are investigated comparatively.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 23.11.2016
Son variant

УДК 821

ОБРАЗ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ПИСАТЕЛЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

АБДУЛЛАЕВ АЛИК НАРИМАН оглы

Сумгаитский государственный университет, ст. преподаватель

e-mail: abdullayev.alik@mail.ru

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, художественно-литературный памятник, Имран Касумов, мифологический образ, мандат народа, перемирие, героизм азербайджанских солдат.*

Чем дальше отдалается от нас трагическая дата смерти видного политика, основателя современного азербайджанского демократического государства Гейдара Алиева, тем отчетливее, ярче проявляется все величие этой Исторической Личности. Как сказал известный русский советский поэт:

*«Лицом к лицу – лица не разглядеть:
Большое видится на расстоянии»*

Азербайджанский народ уважает и чтит его память, всячески стремится увековечить его имя, чтобы донести до потомков все величие этого человека, так много сделавшего для нашей страны. Вот почему лучшие улицы, проспекты, здания, парки в любом уголке нашей страны носят имя Гейдара Алиева.

Создать фундаментальный памятник из мрамора и гранита достойный этого человека – сложно, но еще сложнее создать художественно-литературный, в котором бы был отображен сложнейший жизненный путь простого паренька из небольшого азербайджанского города Нахичевань, доросшего до одного из руководителей Советского государства, а затем и Президента Азербайджанской республики.

Создание такого литературного памятника-портрета требует большого времени и небывалого таланта не одного человека. Этот портрет будет создан, и он уже создается по архивным материалам, воспоминаниям людей, близко знавших его, родственников, сослуживцев и просто современников, которым судьбою выпало жить с ним в одно время. Каждое из таких воспоминаний, публицистических статей, документально-художественных рассказов и выступлений становится небольшим штрихом, мазком в этот будущий фундаментальный портрет вождя азербайджанского народа.

Вносят свою лепту в это общенародное дело и русскоязычные азербайджанские писатели. Два эпизода, два фрагмента совершенно из разной жизни, относящиеся к различным эпохам деятельности Президента, представлены в рассказах Магсуда Ибрагимбекова «Из той жизни» [1] и Виктора Татаренко «Наш Верховный» [2].

В рассказе-воспоминании «Из той жизни» М. Ибрагимбеков вспоминает, как в бытность свою Первым секретарем ЦК КП Азербайджана Г.Алиев ездил по районам республики во время кампании по сбору хлопка и часто брал с собой представителей интеллигенции и писателей. В одну из таких поездок, помимо представителей партактива и министров, он пригласил председателя Союза писателей Азербайджана Имрана Касумова и самого Магсуда Ибрагимбекова. Поездка эта совпала с датой вручения республике ордена Ленина, чему Гейдар Алиев был очень рад. В честь этого события в одном из районных центров в живописном уголке был накрыт стол, за которым присутствующие один за другим поднимали тост в честь этого события, отмечая, что без бакинской нефти победа в Великой Отечественной войне была бы не возможна, и Баку по праву заслужил этот высший орден

страны. Когда очередь дошла до М.Ибрагимбекова, то он в своем тосте высказал такую «крамольную» мысль, что «... если, не приведи бог, случится новая война с Германией, Баку надо будет немедленно сдать врагу. Потому что несколько городов, которые в первые же месяцы войны сдались немцам, получили звания городов-героев. А нам почему-то дали всего-навсего орден...»

После этих слов все сидевшие за столом под тем или иным предлогом оставили стол и удалились. (Надо отметить, что самого Г.Алиева за столом не было). На следующий день представители делегации во главе с Гейдаром Алиевым отправились на встречу с хлопкоробами. Писателя поразило то, что многих из них он знал по именам, говорил с ними не только о планах на урожай, но и шутил, вспоминал какие-то приятные эпизоды из прошлого. В беседе принимали участие все кроме М. Ибрагимбекова, и вскоре его оттеснили от основной группы и просто перестали замечать. В совершенном одиночестве он гулял среди хлопковых полей, когда ему сообщили, что его срочно хочет видеть Гейдар Алиев. Спотыкаясь о торчащие частоколом хлопковые кусты, увязая в рыхлой земле, писатель подошел к Г.Алиеву: «Гейдар Алиевич сорвал с ближайшего куста коробочку, в которой ползал потревоженный червяк бледно-кремового цвета:

-Вот, видишь, - сказал он, - это совка, вредитель хлопка.

-Да, - сразу же согласился я, - неприятное животное.

Возникла долгая пауза, и я понял, что разговор окончен. Когда я вернулся к группе, то почувствовал, что обстановка изменилась. Все стали как прежде внимательны и предупредительны».

Уже вечером, возвращаясь в Баку, в вагоне Имран Касумов объяснил поступок Г.Алиева: «... Вчерашним своим тостом ты всем присутствующим испортил настроение. И не только им. Я знаю, как Гейдар Алиев радовался этому награждению. А ты все испортил. Несомненно, он обиделся и рассердился. Это все заметили. Но когда он увидел, как вся его команда в полном составе начала демонстративно игнорировать тебя, он вызвал тебя в поле и на глазах у всех поговорил с тобой наедине. Неважно о чем. Этим он дал понять, что его собеседник для них объект несъедобный. Потому что он писатель. Ты понял меня?

... Я не мог тогда знать, что все события этой поездки навсегда останутся в моей памяти. Он – и сегодня жив в моем сознании – великий Гейдар Алиев». Тонкий психолог, знаток человеческих душ, своей энергетикой притягивавший к себе людей, ценящий талантливых людей и прощающий их за ошибки. Таким предстает Г. Алиев перед читателем этого маленького рассказа – воспоминания М. Ибрагимбекова.

И совершенно другим - в очерке В.Татаренко «Наш главнокомандующий». Титан, мифологический персонаж, взваливший на себя всю тяжесть ноши Карабахской и назревающей в обществе на фоне военных действий гражданской войн: «Июнь 1993 года. Страшное лето. Оно нависло над страной черной тучей. Угроза гражданской войны казалась необратимой реальностью. Пользуясь сложившейся ситуацией, враг наступал, захватывая города и села, изгонял жителей с обжитых мест. Армии не было. Она расчленена, раздроблена, деморализована... Казалось, ничто уже не спасет Азербайджан от трагедии и позора... Люди в страхе и отчаянии не знали, что делать. Они обращались только к Богу с мольбой о помощи. Азербайджан находился у края пропасти. Но судьба не оставила многострадальный народ в трудный час. Он был спасен силой и мудростью одного человека. Гейдар Алиевич вспомнил, как его просили приехать в Баку. И он приехал. Не приехать не мог. Ибо только он мог спасти свой народ в минуту тяжелейших испытаний».

В этой сложной ситуации, получив из рук народа мандат Президента Азербайджана, Г.Алиев вплотную занялся военными проблемами. Будучи мудрым и опытным политиком, он понимал – нужен комплекс политических, экономических, дипломатических и военных мер, чтобы фундаментально разрубить Карабахский узел. Имея доверие народа и большой авторитет в мире, Г.Алиев действовал решительно и энергично.

На заседании глав СНГ он выступил с заявлением об агрессивных действиях армянских вооруженных формирований Азербайджана и призвал Содружество Независимых Государств не допустить дальнейшей эскалации агрессии, дать ей политическую оценку ... Выступал в ООН, встречаясь с главами государств Европы, Азии, Америки, он неизменно отстаивал принципиальные позиции Азербайджана по Карабахскому вопросу. Президент активно поддерживал сотрудничество Министерства иностранных дел и военного ведомства со всеми, кто осуществлял посредническую миссию. Помимо политических мер, предпринимаемых Г.Алиевым, он часто выезжал на передовую, встречался с офицерами и солдатами, тем самым воодушевлял их на стойкость и героизм, поднимал военный дух военнослужащих, что не могло не дать своих положительных результатов.

К началу 1994 года противник понял, что больше победных маршей не будет, азербайджанская армия все чаще и чаще наносит мощные удары под Бейлаганом, на Муровдаге. 12 Мая 1994 года было заключено перемирие. Это перемирие, как отмечает Виктор Татаренко, «не было подарком судьбы для Азербайджана, а стало результатом беспрецедентных действий со стороны Г.Алиева и героизма азербайджанских военных».

Такие разные две ипостаси. В одной – он Созидатель, Строитель мирной жизни, заботящийся о благосостоянии своего народа, а в другой - Воин, Защитник, оберегающий свой народ от происков врага. Таким его запомнили Магсуд Ибрагимбеков и Виктор Татаренко, таким его помним мы, современники, которым посчастливилось жить с ним в одно время.

ЛИТЕРАТУРА

1. Литературный Азербайджан, 2009, №3
2. Литературный Азербайджан, 2003, №3

XÜLASƏ

RUSDİLLİ AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ BƏDİİ YARADICILIĞINDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ədəbi-bədii abidə, İmran Qasimov, mifoloji obraz, xalq mandatı, atəşkəs, Azərbaycan əsgərlərinin şücaəti.

Məqalədə Azərbaycanın rusdilli yazıçıları Maqsud İbrahimbəyov və Viktor Tatarenkonun Heydər Əliyevin AKP MK Birinci katibi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifələrində olduğu zaman həyat və fəaliyyətinin iki fraqmentini əks etdirən hekayə-öçerkləri təhlil olunur.

SUMMARY

AN IMAGE OF HEYDAR ALIYEV IN THE CREATIVE WORKS OF RUSSIAN SPEAKING AZERBAIJANI WRITERS

Keywords: Heydar Aliyev, literary-artistic monument, Imran Gasimov, mythological figure, people's mandate, ceasefire, prowess of Azerbaijani soldier.

It is analyzed story-essays of Russian speaking Azerbaijani writers Maksud Ibrahimbeyov and Viktor Tatarenko in the article that containing two fragments out of the life and activity of Heydar Aliyev while he was the first secretary in CC CPA of Soviet Union and the president of Azerbaijan Republic.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 11.04.2017
Son variant

UOT 82.091

XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRİNDƏKİ REPRESSİYA ŞƏRAİTİNDƏ SOVET AZƏRBAYCANI NƏSRİNDƏ BÖLÜNmüş VƏTƏN İDEYASINA MÜNASİBƏT

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycanın birliyi, “parçalanmış vətən” mövzusu, siyasi təmizləmələr, türkçülük ideyası, vətənə sevgi, şair və yazıçılar, sovet rejimi, yerli etnik və sovet millətçiliyi, ruslaşdırma, şah ideyası

XX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda açıq ruslaşdırma siyasəti yürüdü. Rus dili bütün sovet respublikalarının, o cümlədən Sovet Azərbaycanında da “dünya əhəmiyyətli rus mədəniyyətinə qovuşması vasitəsi” hesab edildi. Həmin dövrün repressiya illərində “sovet-kommunist üsul-idarəsi” “proletar beynəlmilətçiliyi” şüarı altında qəsb etdikləri digər ərazilərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da milli əhval-ruhiyyəli hər şeyi, o cümlədən ədəbiyyatı susdurmaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Məhz bunun nəticəsində vətənin və millətin dərini çəkən, milli düşüncəli insanlar ya məhv edilmiş, ya da qorxu gücünə susdurulmuşlar. Azərbaycanda Güneydəki ilə birlikdə işlədilən əski əlifba dəyişmə “oyunu” 1939-cu ildə rus-kiril əlifbasının qəbul etdirilməsi ilə başa çatmışdı” [7,15].

30-cu illərdə H.Cavid bölünmüş vətən mövzusunda həsr etdiyi “Telli saz” əsərini yazır. Azərbaycan sovet ədəbi tənqidi bu əsəri onun yaradıcılığında «sovet ideologiyasına doğru ciddi dönüş» kimi qiymətləndirir: “Hüseyn Cavidin Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin fars feodalları və ərəb işğalçıları əleyhinə mübarizəsinə həsr edilmiş “Telli saz” pyesi... sovet quruluşunun Cavid yaradıcılığına təsir etdiyini göstərirdi” [1,74].

1938-ci ildə keçmiş SSRİ-də “Böyük sovet xalqı” kitabçası çapdan çıxdı. Kitabça proletar dövləti ruhu üçün sensasion olan rus xalqının messian təyinatını vermişdi. Əgər 20-ci illərdə “vətən” sözü siyasi, qeyri-korrekt hesab olunur və proletar dövlətinə münasibətdə düşmənçiliyi sübut edirdisə, bu kitabçada stalinçi üslubda sovet vətənpərvərliyi ritorikası nümunələrinə təsadüf olunurdu: “SSRİ xalqları öz böyük qardaşları ilə fəxr edirlər”, “SSRİ vətəndaşları – başda rus xalqı olmaqla bütün SSRİ xalqları, son damla qanlarınadək bütün dünyada kommunizmin təntənəsi uğrunda həyatlarını verməyə hazır olmalıdırlar”, “rus dili – beynəlxalq sosialist mədəniyyəti dili”, “Lenin və Stalinin dilidir” [10,369-370].

1938-ci ildə ruslaşdırmanın simvolik dili kimi və sovet vətənpərvərliyinin formalaşdırılmasının yeni pilləsi kimi nəzərdən keçirilən daha bir hadisə baş verdi. Zaqafqaziyada – Azərbaycanın, eləcə də Orta Asiya xalqlarının yazısında kiril əlifbasına keçildi. “Bu, milli azlıqlarının yazısının inkişafında partiya – dövlət dil planlaşdırılmasının ikinci ən böyük müdaxiləsi idi. 20-ci illərdə Şərq xalqlarının yazısında latın qrafikasına keçilmişdi. Bu addım onunla izah edilmişdi ki, latın əlifbası özündə sözlərin səslənməsinin xüsusiyyətlərinin rəşional ötürülməsi üsulunu əks etdirirdi.” [12,77]

Y.D.Polivanov hələ 1931-ci ildə yazdığı “Marksist dilçiliyi uğrunda” əsərində göstərirdi ki, latınlaşdırma dillərin demokratikləşmə meyarı kimi “beynəlmilətçilik” mülahizəsindən deyil, “rəşionallaşma” nöqtəyi-nəzərindən istifadə edilmişdi. [11,17]

Şərq xalqlarına (türk xalqlarına) və dillərinə İslam dininin və türk dünyasının təsirini azaltmaq üçün mədəni-dini ənənələrə qarşı görülməş bu məcburi latınlaşma -modernləşmə aktının əsas

məqsədi Şərqi xalqlarını, xüsusən, türk xalqlarını müasir Avropa mədəniyyətinə qovuşdurmaq idi. Lakin bu zaman Zaqafqaziyada ermənilərin və gürcülərin əlifbalı heç bir dəyişikliyə məruz qalmadı. “20-ci illərdə rəssionallıq konteksti beynəlmiləçilik və inqilabın sinonimi idi. Ənənəvi tarixi əlifba sisteminin sürətlə dəyişdirilməsi “feodal qalıqları” və “geriliyin” aradan qaldırılması yollarından ibarət tədbirlərin və mədəni inqilabın bir hissəsi idi” [12,77]

İ.Sandomirski haqlı olaraq bu müdaxilənin ritorikasının dilin demokratikləşməsi şüarları pərdəsi ilə örtüldüyünü qeyd edir: “Ənənəvi əlifba sistemi guya yeni mədəniyyət subyektləri üçün olduqca mürəkkəb idi... Bu isə yalnız milli-mədəni ənənələrin deyil, mədəni elitanın da (mədəniyyətin Lenin sinfi nəzəriyyəsinə əsasən bolşeviklər mədəni elita və “sinfi istismarçılar arasında bərabərlik işarəsi qoymuşdular”) məhv edilməsinə yönəlmişdi. Mədəniyyətin partiya-dövlət tənzimlənməsinin, dil və mədəni quruculuğun, savadsızlığın ləğvi kompaniyasının vəzifəsi mədəni ənənəni məhv etmək idi. Bunlar dövlətin marağında idi. Qərbə ideoloji ekspansiyasını istiqamətləndirən dövlət beynəlmiləçiliyə meyli ifadə edirdi. Proletariat diktaturası dövləti Avropa-sentriзмin hədsiz millitaristləşmiş formalarını ifadə edən mədəni siyasət həyata keçirirdi” [12,77-78].

Sovet dövlətinin Stalin dövrünün Qərb ideyalarına müəyyən dərəcədə “dünya inqilabının yeni qələbələri” naminə açıqlıq göstərirdi. Kirilə keçməklə inqilabaqədərki bütün ədəbi-mədəni abidələr, latın əlifbası, “ziyalı” ənənələri də aradan qaldırıldı.

Şimali Sovet Azərbaycanı ilə Cənubi Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyünü sarsıdan amillərdən biri də 30-cu illərdə “dünyəvilikdən sovet ateizminə” keçilməsi, islam dininin qadağan olunması, məscidlərin dağıdılması oldu. Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatının dini xurafat əleyhinə təbliğ etdiyi yerli dünyəvilik sovet ədəbiyyatında ateizmin – allahsızlığın möhkəm yer tutması ilə əvəzləndi. Bu isə Cənubda və uzun müddət Şimalda da həyat tərzinə, dünyagörüşünə, etiqada çevrilmiş islama zərbə vurdu, dini vəhdətin pozulmasına gətirib çıxartdı. “Bir din kimi islam açıq-aşkar repressiyaya və terror atmosferinə məruz qalmışdı. Bu vaxt... gənc nəsllə islamın prinsip və qaydaları haqqında məlumat vermək çox təhlükəli iş sayılırdı” [8,159].

Azərbaycan sovet yazıçıları antiislami təbliğ edən bədii əsərlər yazdığı kimi, sovet ədəbi tənqidi də klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin ədəbi irslərində antiislam və ateist motivləri və elementləri “axtarırdılar”.

XX əsrin 30-cu illərində Cənubi Azərbaycanda sovet üsul-idarəsinin təsiri altında olan “Birləşmiş, mərkəzləşmiş İran daxilində öz müqəddəratını təyin etmiş Gilan Sovet Sosialist Respublikası” yaradıldı. Lakin bu respublikanın ömrü uzun sürmədi, tezliklə darmadağın edildi. Eyni zamanda Ə.Lahutin başçılıq etdiyi Təbriz qiyamı yatırıldı.

Azərbaycan etnik müxtəlifliyin, xüsusən, İranın birliyi üçün təhlükə hesab olunduğundan Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, tarixi saxtalaşdırılır, farslaşdırma və Türkiyənin təsirindən yaxa qurtarmaq üçün əhalinin farsdilli vilayətlərdə yerləşdirilməsi təklif olunur, “Azərbaycanın qeyd-şərtsiz İran təbiətinə malik olduğunu sübut etməyə çalışır və yaxın tarixi nəzərə almağa meyil edirdilər... Azərbaycan... İranın milli marağının diqqət mərkəzində durmalıdır. Müxtəlif siyasi əqidəli qələm sahibləri... ümumilikdə etnik, dil, dini azlıqların, xüsusi olaraq azərbaycanlıların assimilyasiya olunmaları üçün gerçək yollar kimi irəli sürürdülər” [8,164].

Bu dövrdə geniş yayılmış Kəsrəvilik cərəyanı Cənubda Azərbaycan dilinin assimilyasiyasını, fars dilinin, azəri dilinin Azərbaycanın milli dili olmasını “əsaslandırmağa” cəhd edirdi.

20-30-cu illərdə Rza Pəhləvi Azərbaycan dilinin tədris müəssisələrində, teatr tamaşalarında, dini mərasimlərdə, kitabların nəşrində işlədilməsini qadağan etdi. Azərbaycan dili məişət, danışq dili oldu. “Bunun ardınca daha təcavüzkar xarakterli rəsmi əməli tədbirlər, məsələn, açıq-aşkar türkcə səslənən coğrafi adların dəyişdirilməsi və uşaqlara yalnız fars adlarının verilməsi işinə müdaxilə edilməsi kimi tədbirlər həyata keçirildi” [8,166].

1930-cu ildə İranda Sovet diplomatik korpusunun casusluq qalmaqalı, eləcə də 30-cu illərin ortalarında İranın faşist Almaniyası ilə yaxınlaşması SSRİ – İran, Sovet Azərbaycanı – İran münasibətlərini gərginləşdirdi. Cənubi və Şimali Azərbaycan arasında mədəni-maarif, ədəbi-bədii

əlaqələr kəsildi. Sovet hökuməti İranda bir çox əməkdaşları casusluğa cəlb etmiş, kürdlərin və azərbaycanlıların İrandan ayrılmasına cəhd etmişdi.

Bundan sonra İranda türkdilli əhalinin İrana iqtisadi, demoqrafik, sosial, siyasi-ideoloji inteqrasiyası güclənmişdi. N.Nəsibzadə doğru olaraq göstərir: “İranda Azərbaycan məsələsi... həm də parçalanmış millətlər problemi qəbilindədir... İrandakı azərbaycanlılar dünya azərbaycanlılarının böyük hissəsini (təxminən 70 faizini) təşkil edir. Şimali Azərbaycanın varlığı Türkiyənin mədəni təsiri İrandakı azərbaycanlıların milli konsolidasiya prosesində müsbət amil olmuş və onları siyasi-dövlət təşkilinə ruhlandırmışdır. Əks cəbhə – Tehran bu müsbət təsiri azaltmağa cəhd etmiş, onları Şimali Azərbaycan, qismən Türkiyədən təcrid etmək marağında olmuşdur. Sovet Azərbaycanının Cənub münasibətindəki etinasızlığı da şah siyasətinin ayaq açmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Şimalda etnonimin və əlifbanın dəyişdirilməsi, sərhəddin bağlanması ilə yanaşı, Cənub mövzusunda siyasi-ideoloji məqsədlərlə istifadə mədəni əlaqələrinin ölgünlüyü və s. vahid Azərbaycan idyeasına zərbə vurmuş, otaylı-butaylı Vətənin bir-birindən yadlaşmasına gətirib çıxartmışdır” [6,221]. Müəllif paniranzimdən sonra fars şovinizminə əsaslanan vahid ölkə, vahid millət, vahid dil siyasəti yürüdən İran şahının, əslində, azərbaycanlı varlığını məhv etməyə çalışdığını göstərir.

Sovet dövründə yaradıcılığını davam etdirən Ə.Haqqverdiyev “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsərində ikiyə bölünmüş vətən ideyasını ifadə etmişdir. Müəllifin əsərində Azərbaycan türkü – İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacar obrazının bütöv vətən, vahid, güclü Azərbaycan uğrunda mübarizəsi, milli Azərbaycan ideyası öz əksini tapmışdır. S.Vəliyeva göstərir ki, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” dramında Haqqverdiyev İran tarixindən götürdüyü hadisələr timsalında Azərbaycanın milli birliyi, ərazi bütövlüyü məsələsini nəzərdən keçirir” [9,98].

Abdulla Şaiq də hələ 1917-ci ildə qələmə aldığı və Xalq Cümhuriyyəti və Sovet dövründə davam etdirdiyi “Əsrimizin qəhrəmanları” əsərində dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin təsviri fonunda bölünmüş vətən və milli-mənəvi bütövlük ideyasını əks etdirmişdir. Bu idyeaları, azadlıq, milli və inqilab ideyalarını şair Zəki surətində cəmləşdirmişdir. “Hələ Moskvada tələbə olarkən o, sosial-demokrat məfkurəsinə rəğbət bəsləyən Azərbaycanın milli dirçəlişi üçün müstəqilliyə qovuşmasını zəruri sayan Şaiqin ictimai şüur tərbiyəsinin vacibliyi qayəsini təcəssüm etdirir. Doğrudur, roman Sovet hakimiyyəti illərində yenidən işlənib işıq üzü gördüyü üçün Zəki burada ilk baxışda bir sosialist-bolşevik, “mətin inqilabçı”, bir sözlə, “sınıf ideyalar” carçısı kimi nəzərə çarpır. Lakin bu qəhrəmanın Vətənə, millətə sevgisi, doğma torpağa bağlılığı, azadxah bir insan olması onun bolşevizmini də kölgədə qoymuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Zəki Güney Azərbaycanda müstəqillik yolunda ölüm-dirim mücadiləsi aparan həmvətənlərinə köməyə gedir və bu yolda canını qurban verir. Romanda Məhərrəm əmi surəti də Zəkinin ideya qardaşı kimi yaddaqalan obrazlardandır” [9,104].

A.Şaiq romanda bütöv, vahid Azərbaycanın İrandan, Türkiyədən, Rusiyadan ayrı müstəqilliyi və intibahı məsələsini qoyur.

Sovet dövlətinin həyata keçirdiyi terrorçu repressiyaların bir məqsədi də Şimali və Cənubi Azərbaycanın, türk-müsəlman dünyasının parçalanmasını və bölünməsinə daha da dərinləşdirmək idi. Repressiya aparatının Azərbaycan ziyalılarına qarşı ittihamlarından biri “Vahid türk-tatar dövlətinin yaradılması, (Şübhəsiz ki, Cənub da Daxilolmaqla – A.H.), yaxud Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılmasına təşəbbüs (halbuki SSRİ-nin yaradılması zamanı bağlanmış müqavilədə buna formal olaraq icazə verilirdi) ilə bağlı iddialar” [2,318] da vardı.

B.Əhmədov göstərir ki, “Ümumiyyətlə, Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılmaq, silahlı üsyana hazırlaşmaq, təxribat və terror hazırlamaq və s. onlarla ittihamların heç biri başqa mənbələrdə yazılı sənədlərlə təsdiq olunmur və yalnız kiminsə şifahi, ya yazılı «xəbərciliynə» (bu isə təşkil edilirdi) əsaslanırdı” [2,318-319].

Göründüyü kimi, Sovet repressiya aparatının ən çox cəza verdiyi vətənpərvərlər və qorxduğu təhlükə türk dövlətlərinin birliyi və Azərbaycanın birliyi ideyası idi. 1937-ci ildə NKVD-nin «xalq

düşməni xofu», əslində, xalqı, Vətəni sevənlərə, işğala, imperiyaya qarşı çıxanları məhv etməyə yönəlmişdi. Onlara “terrorçu”, “imperializm agenti”, “millətçi”, “müsavətçi”, “pantürkist”, “panislamist” damğaları vurulurdu. Azərbaycan yazıçıları və şairləri H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənəmli “antisovet trotskiçi, ziyançı, diversiyaçı, casus, millətçi, türkcü” adı ilə ittiham olunaraq güllələndilər, ən yaxşı halda sürgün olundular. Onları qəhrəmanlarının “gah Turandan, gah da İrandan gəldiyinə” görə təqsirləndirirdilər. “Bütün bunlar 30-cu illər repressiyasının dövlət səviyyəsində keçirilən analoqu olmayan son dərəcə mürəkkəb siyasi aksiyaya olduğunu deməyə əsas verir...” “Analoqu olmayan repressiya kabusu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətdən ayırmadı, həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağışına alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyata, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu... Neçə-neçə bədii düşüncə, mənəvi-əxlaqi dəyərlər məhv oldu, nəticədə ən böyük ziyanı xalq çəkdi. O xalq ki, onun adı ilə də təmizləmə “alqışlandı”, “satqınların”, “xalq düşmənləri”nin mühakiməsi tələb edildi” [2,327-328].

XX əsrin 30-cu illərində Cənubi Azərbaycanda da şah rejimi milli vətənpərvər qüvvələr, öz xalqlarını, vətəni sevən yazıçılara, şairlərə, ziyalılara divan tutur, onları zindanlara salır, güllələyir, asırdılar. 1930-cu ildə Cənubi Azərbaycanda vətənpərvər şeir, publisistika, nəsr, ümumiyyətlə, ədəbiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə qədəm qoymuşdu. Məşhur “53-lər” məhkəməsində ittiham olunan filosof Tağı Əraninin məhkəmədə söylədiyi “Müdafiə nitqi” publisistikanın ən parlaq nümunələrindən biri sayılır. O, “Dünya” jurnalının baş redaktoru idi.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda Şəms Kəsmi, Şuri Bəxşayışı, Mahmud Qənzadə, Siqqətülislam kimi şairlər xalq, vətən məhəbbəti, ikiye bölünmüş vətən ideyasını öz şeirlərində sənətkarlıqla əks etdirmiş, qədim Şərqi ağsaçlı dövlətlərindən olan Azərbaycanın yadlar tərəfindən idarə olunmasından xilas olmanın yollarını araşdırmışlar. Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov yazır: “Azad gələcəyə inam, əvvəl-axır zalimlərin məhv ediləcəyinə, qaranlığın çəkilib səhər açılacağına sarsılmaz inam şairlərin ürəyinə xalq və vətən məhəbbətilə dolmuşdur və bu məhəbbətlə də nəsil-dən-nəslə keçmişdir. Bəli, vətən eşqi, xalqa məhəbbət insanın fikrini hərəkətə gətirərək, iradəsini möhkəmlədən ecəzkar qüvvədir və bu işıq saçan qüvvə həmişə Cənub şairlərini ilhamlandırmışdır” [4,30].

XX əsrin 30-cu illərini ABŞ tədqiqatçısı T.Svayaxovski “böyük siyasi təmizləmələr və azərbaycançılıq” kimi səciyyələndirir. “Sovet xalqının tərkib hissəsi olan Azərbaycanda ölkənin dilinə və vətəndaşlarına xas olan “türk dili”, “Azərbaycan türkü” əvəzinə “Azərbaycan”, “azərbaycanlılar” ifadəsi işləndi. “Əsas məqsəd açıq-aşkar şəkildə türkdilli dünyaya oxşarlığın üstündən bir xətt çəkmək idi” [8,171].

Cənubda da oxşar proseslər gedirdi. Azərbaycanın türklərlə heç bir əlaqəsi olmadığı, farslarla bağlı olduğu iddia edilirdi.

Siyasi təmizləmələrə məruz qalan Sovet Azərbaycanının Yazıçılar İttifaqı özünün ən güclü vətənpərvər üzvlərini, görkəmli ədəbiyyat xadimlərini itirdi. 30 minə yaxın ziyalısını itirən Azərbaycandakı “qırmızı terrorun” misli-bərabəri yox idi. Siyasi təmizləmələrin Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatına vurduğu zərbənin əsil mahiyyəti haqqında T.Svaytaxovski belə yazır: “Baş verən siyasi təmizləmələr qanlı siyasi və bürokratik sarsıntı olmaqdan daha artıq mahiyyət kəsb etdi. Bu təmizləmələr həm də başqa yöndə mədəni istiqamətləndirmə demək idi ki, bunun da mahiyyəti türkcülüyə bənzər, çox dərinlərə gedən görüşlərə düşmən münasibət bəsləyən və Azərbaycan birliyi arzusuna laqeyd olan yerli, etnik və dünyəvi milliyyətçiliyin gücləndirilməsindən ibarət idi. Həmin milliyyətçilik dilçi azəriçiliyin və 1918-1920-ci illərdəki azərbaycançılığın oxşar, lakin təhrif olunmuş elementlərindən ibarət idi”. [8,174]. Müəllif repressiya rejiminin Azərbaycanın birliyinə qarşı yerli azərbaycançılıq və ruslaşdırma siyasəti yürütdüyünü göstərir.

1939-cu ildə latın əlifbasından kiril əlifbasına keçid zamanı Azərbaycan SSR Maarif komissarı M.Məmmədov yazırdı: “Rus əlifbası latın əlifbası ilə müqayisədə çox üstünlüklərə

malikdir. Bu əlifba bəşəriyyət tarixində yeni dövr açmış, Oktyabr sosialist inqilabının bayrağını qaldıran böyük rus xalqının əlifbasıdır. Rus əlifbası bəşəri dahilər: Lenin və Stalinin əlifbasıdır.” [5,14]. Buradan aydın olur ki, rus xalqı bütün SSRİ xalqlarının “böyük qardaşı” olduğu kimi, onun dili və əlifbası SSRİ-də əsas və həlledici amilə çevrildi.

Beləliklə, XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan sovet ədəbiyyatının və nəsrinin formalaşması dövrüdür. Bu formalaşma prosesi mürəkkəb ziddiyyətli proses idi. AXC dövründə fəaliyyət göstərən milli, mənəvi bütövlük, türkçülük ideyaları təbliğ edən, vətən məhəbbəti ifadə edən yazıçı və şairlər sovet rejiminin dar, sinfi qəlibləri, mücərrəd sovet vətəni, sovet xalqı ideyaları ilə üzləşməli oldular. Sovet ədəbi mühitinə adaptasiya olunmağa çalışsalar da, onlar milli-mənəvi bütövlük və bölünmüş vətən, millilik ideyalarını təbliğ etdiklərinə görə müxtəlif damğalar vurularaq sürgün edildilər, həbs olundular və güllələndilər. Sovet proletar hökuməti Şimalı – Sovet Azərbaycanı və Cənubi Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyünə zərbə vuran, onları bir-birindən ayıran, bir-birlərinə yadlaşdıran tədbirlər gördü. Bunlardan kiril əlifbasına keçid, türkçülükdən uzaqlaşma, yerli azərbaycançılıq elementləri, ruslaşdırma, ateistləşmə və s. tədbirlərin həyata keçirilməsini göstərmək olar.

Cənubda da şah rejimi tərəfindən milli ideyalar, vahid vətən ideyaları qadağan edildi, Şimali Azərbaycana qarşı, onun varlığına qarşı məkrli siyasət yürüdüldü, Cənubda azərbaycanlıların dili yasaqlandı, kökündən ayrılması siyasəti yeridildi.

Lakin hər iki tərəfdə ədəbiyyat öz milli vəzifəsini şərəflə yerinə yetirərək xalqa, vətənə məhəbbət, vahid Azərbaycan, həsrət motivli əsərləri ilə xalqın milli-mənəvi bütövlüyünün möhkəmlənməsinə, milli özünüdərkini dirçəlməsinə xidmət etdi və indi də xidmət etməkdə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, III c. Bakı: AzSSR EA, 1957, 356 s. .
2. Əhmədov B. XX yüzilliyin Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2015, 552 s.
3. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyatşünaslıq uğrunda. 525-ci qəzet. Bakı, 2014, 26 may.
4. İbrahimov M. Dur, vaxtı– səhərdir (XX əsrin birinci qırx ilində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı). Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II cild, Bakı: Elm, 1983, s. 8-32.
5. Məmmədov M. Azərbaycan yazı qrafikasının latından rus qrafikasına keçirilməsi haqqında. Bakı: Elm, 1990, 126 s.
6. Nəsimzadə N. Bölünmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan. Bakı: Ay-Ulduz, 1997, 246 s.
7. Rəhimli Ə. Hicran dərdi, vüsəl həsrəti, parçalanmış millətin harayı (Həsrət şeirləri və bayatıları) kitabına ön söz. Bakı: Nurlar, 2007, s. 9-22, 656 s.
8. Svyatoxovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: XUN, 2000, 373 s.
9. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkətinin yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası. Bakı: Azərbaycan, 2003, 128 s.

Rus dilində

10. Люлечник В. Русский вопрос в России // Новый журнал, 1995, №196, с. 359-370.
11. Поливанов Е.Д. За марксистское языкознание. М., 1931, 167 с.
- 12/Сандомирская Ирина. Книга о Родине. Опыт анализа дискурсивных поисков., М. 2001 // <http:yaukor.chat.ru/ya.htm>; 230 с.

РЕЗЮМЕ

**ОТНОШЕНИЕ К ИДЕЕ РАЗДЕЛЕННОЙ РОДИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ
ПРОЗЕ В УСЛОВИЯХ РЕПРЕССИЙ В 30-ые ГОДЫ XX ВЕКА**

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: *Единство Азербайджана, тема «разделенной родины», политические чистки, идеи тюркизма, любовь к родине, советский режим, местный этнический и советский национализм, русификация, шахский режим.*

В статье показано, что в условиях жесточайших репрессий в 30-ые годы XX века в азербайджанской литературе была запрещена тема разделенной надвое родины, когда в Северном Азербайджане под родиной подразумевали СССР, а в Южном – Иран. Некоторые представители азербайджанской советской литературы 30-х годов XX века - поэты и писатели, которые пропагандировали национально–духовное единство, идеи тюркизма, выражали любовь к своей родине, были арестованы, сосланы и расстреляны. Советское пролетарское государство и шахский режим делали всё от них зависящее для разрушения национально–духовного единства Северного и Южного Азербайджана, их окончательного разделения и отчуждения.

В статье также отмечается, что в произведениях А.Ахвердиева и А.Шаига отражаются идеи целостного, единого, мощного Азербайджана.

SUMMARY

**AN ATTITUDE TO THE IDEA OF SEPARATED MOTHERLAND IN THE PROSE
OF SOVIET AZERBAIJAN IN THE REPRESSION CONDITIONS DURING
30s OF XX CENTURY**

Huseynova A.H.

Keywords: *unity of Azerbaijan, political clearance, ideas of Turkism, motherland love, soviet regime, local ethnic and mundane nationalism, russification, regime of shah.*

The article clarifies that during repression period of 30s in the XX century the separated motherland ideas were prohibited and USSR was considered as the motherland in the North and Iran in the South. In the 30s of XX century some representatives of Azerbaijan literature were being exiled, arrested and shot because of the propagation of national and spiritual integrity, Turkism ideas and for the expression of motherland love. Soviet proletarian government and regime of shah made its best in order to separate both parts of Azerbaijan by impacting their spiritual and national integrity. Herein reflected an idea of united and strong Azerbaijan by the poems of A. Hagverdiyev and A. Shaig.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 13.01.2017
Son variant

UOT 82.95

ƏDƏBİ-TƏNQİDİ MƏTNDƏ ESTETİK PROBLEMATIKANIN FƏALİYYƏTİNİN SPESİFİKASI

KƏRİMOVA VALİDƏ SABİR qızı

Xəzər Universiteti, doktorant

e-mail: kerimovavalide@yahoo.com

Açar sözlər: ədəbi-tənqid, ədəbi proses, estetik, ədəbi tənqiddə, fəlsəfi-estetik problematika, fəlsəfi-estetik diskurs anlayışı.

Ədəbi-tənqiddə tənqidçilərin fəlsəfi-estetik nöqteyi-nəzərlərinin öyrənilməsinə hər zaman böyük əhəmiyyət verilmiş və nəticə etibarilə ədəbi prosesin bu sahəsinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin baxışlarından ibarət kifayət qədər böyük həcmdə material toplanmışdır. Ötən yüzilliyin 20-80-ci illərində ədəbi tədqiqatda mərkəzi mövqe XIX əsrin əsasən radikal demokratik yönlü tənqidçilərinə məxsus idi. Bu vəziyyəti şərtləndirən məqamlar həm bir sıra məlum ideoloji amillər, həm də, obyektiv olaraq məhz onların məqalələrində ümumi estetik problematika daha çox işlənilib inkişaf etdirilmiş, sistemləşdirilmiş və təmsili formaya salınmışdır. Zaman ötdükcə konkret şəxslərin, onların estetik doktrinalarının dərinliyinə və konseptuallığına əsaslanan sabit istiqamətlər təsbit edilmişdir. Belə ki, V.Q.Belinski və Q.V.Plexanov yekdilliklə “nəzəri”, M.Y.Saltikov isə daha çox “praktik” istiqamətin nümayəndəsi hesab edilir ki, bu da S.A.Makaşinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “...ona öz fikirlərini dərin nəzəri məzmunla zənginləşdirməyə və onlarla ümumiləşdirmənin yüksəkliklərinə qalxmağa mane olmurdu...” [9, 95]

Lakin təxminən son iki onillik ərzində vəziyyət dəyişməyə başlamış, estetik kredoları diqqət mərkəzində olub təhlil predmetinə çevrilmiş adların siyahısı (18-19-cu əsrlər ədəbi tənqidinin məşhur simaları olan V.A.Jukovski və N.İ.Nadejdin, A.S.Xomyakov və İ.V.Kireyevski, P.V.Annenkov və A.P.Qriqoryev, V.S.Solovyov və A.Volinski kimi tənqidçilərlə yanaşı) sovet dönəmində və eləcə də mühacirətdə yaşayan rus tənqidçilərin sayəsində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Böyük həcmdə yeni faktoloji məlumatların toplandığı və dərk edildiyi bir vəziyyətin yaranması ilə Rusiya ədəbi-tənqidi şüurunun bütün tarixi genezis yolunda, yenidən mühüm dönüş nöqtələrini ayırmaq tələbatı yaranır. Bu kimi miqyaslı məsələnin həlli adların seçilməsini və qaydaya salınmasını tələb edir. Bu, öz növbəsində, yeni “istiqamətlər”in modelləşməsinə və tənqidçinin estetik nəzəriyyəsinin inkişafına və onun tənqid elminin fundamental əsaslarının inkişafına tövhəsi haqqında formalaşmış fikirlərin dəqiqləşdirilməsinə (bəzən isə əsaslı şəkildə təkrar nəzərdən keçirilməsinə) səbəb olacaqdır.

Lakin ədəbi analitikin “imici”nin həqiqiliyinin qiymətləndirilməsi və onun yaradıcılığının nəzəri hazırlığının tarazlaşdırılmış xarakteristikası təkcə bu və ya digər fərdi tənqidi sistemin tədqiq edilməsi dərəcəsi ilə bağlı olmayıb, həm də “ədəbiyyat bilicisi”nin estetik bacarığının aşkarlanması və təsbit edilməsi üçün istifadə edilən metodoloji alətin adekvatlığı və effektivliyindən bilavasitə asılıdır.

Bu yolda əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, indiyə qədər ədəbi tənqidin mahiyyəti haqqında məsələ mübahisəli olaraq qalır. Düşünürük ki, ədəbi tənqid predmet, məqsədlər, məsələlər, bədii hadisələrin təhlili metodları və həmin hadisələrin nəticələrinin ifadə edilməsi kimi bir sıra parametrlər üzrə estetikaya bərabər deyil. Buna görə də onun fəlsəfi-estetik komponenti öz spesifikasiyasına malik olmalı və bu da obyektiv tədqiqi nəticənin əldə edilməsi üçün mütləq nəzərə alınmalıdır.

Daha bir çətinlik “ədəbi tənqid” termininin diskretliyi ilə bağlıdır. Ədəbiyyatşünaslığın “tənqid nəzəriyyəsi” adlanan bir bölməsinin inkişafı və tənqidi öz baxış bucağından öyrənən oxşar humanitar sahələr olan estetika, kulturologiya, ədəbiyyat və incəsənətin sosiologiyasında, məhz tənqid fenomeninə artan maraq ona gətirib çıxardı ki, həmin definisiya heç də autentik olmayan anlayışların bildirilməsi üçün istifadə olunmağa başladı. Birincisi, təfəkkürün kommunikativ–pragmatik növünün üstünlük təşkil etdiyi intellektual proses qismində kritik refleksiya tənqid adlandırılır [2,70-84]. İkincisi, subyektin bədii praktika məhsullarının dərk edilməsinə yönləndirilmiş idrak–qiymətləndirmə və interpretasiya fəaliyyətindən ibarət olan ədəbi yaradıcılıq növü kimi qəbul edilir [5, 169]. Üçüncüsü, bu fəaliyyətin nəticəsi olan, tənqidi əsərin məhz mətni (və ya mətnlər məcmusu) və dördüncüsü, incəsənətin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirini təşkil edən və tənzimləyən, əsərin sosial fəaliyyətini təmin edən sosial-mədəni institut kimi yanaşılır [20, 118-138]. Beşincisi, tənqid, ədəbiyyatşünaslığın və ya elmi biliklərin hər hansı bir başqa sahəsinin, məsələn, incəsənət elminin tərkib hissələrindən biri kimi öyrənilir [6, 168-169]. Altıncısı, xarici ənənələrə əsasən tənqid deyildikdə daha çox bədii hadisənin istənilən monoqrafik təhlili, o cümlədən sırf elmi təhlili nəzərdə tutulur [18, 459-478].

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadalanan elmlərin qeyri-bərabərliyi və ayrılmasının zərurətinə dair məsələ Rus ədəbi tənqidində heç vaxt qaldırılmayıb. Bu səbəbdən də terminin indiki zamana qədər formalaşdırılmış semantik müxtəlifliyi konkret işlərdə hər zaman nəzərə alınmır. Belə ki, birinci – üçüncü mənalar, ənənəvi olaraq, mənaca ekvivalentlər kimi istifadə edilir və bunun nəticəsində bir sıra nəzəri problemlərin təfsirində fərqli oxunuşların yaranması labüddür. Bu, tənqidin tarixi və nəzəriyyəsi üçün ən aktual kateqoriyalarından birinin misalında - tənqidi metodun fərdiləşdirilmiş və tipoloji variantlarında yaxşı görünür. Belə ki, öncə tədqiqatçıların diqqəti anlayışın məzmun zənginliyinin öyrənilməsi üzərində cəmləşdi. Lakin maraq tədricən problemin həm də nəzəri aspekti istiqamətində gücləndirilməyə başladı. Metodun struktur modelini yaratmaq və əsaslandırmaq cəhdləri meydana gəldi. Xüsusilə, bu metodun müxtəlif tərifləri, M.Q.Zeldoviç, Y.B.Borev, A.M.Qutorov, N.V.Konovalov, B.F.Yeqorov, V.S.Brüxovetski, V.V.Tixomirovun əsərlərində təqdim edilmişdir.

Təklif edilən yanaşmaları birləşdirən odur ki, anlayışın zəruri komponentləri qismində dəyişməz olaraq növbəti tandem göstərilir: dərk edən subyektin ümumi dünyagörüşünün əsasları – onun fəlsəfi-estetik platforması – meyarlar və üsullar. Bu zəncirin bəndləri arasındakı münasibətlərin necə başa düşülməsi və bu zəncirdə estetik biliklərin hansı funksiyaları yerinə yetirdiyi barədə V.N. Konovalovun mövqeyində açıq şəkildə göstərilir. O, metodun bir sistem kimi nəzəri modelini quraraq bir-biri ilə bağlı iki səviyyə qeyd edir: birinci, ümumi nəzəri, ikinci isə səmərəli səviyyədir. Bu səviyyələrdən hər biri öz növbəsində bir neçə elementlərdən ibarətdir. Bu zaman, sistemin mürəkkəbliyi və onun üzərinə xarici amillərin əhəmiyyətli təsiri barəsində çoxsaylı qeyd-şərhlərlə olsa da, iddia edilir ki, səviyyələr arasında “iyerarxik tabelik” mövcuddur [7, 134]. Oxşar nöqtəyi-nəzər, estetika üzrə əsərlərdə təqdim edilmişdir [19, 462-463]. Bu zaman isə, tənqidin, həm fəaliyyət, həm də mətn kimi differensiasiyasının yoxluğu, tənqidi metodun mahiyyəti və təbiətinin dərk edilməsini çətinləşdirir. Həqiqətənmi bu metod, öz tərkib hissələrinin mütləq birliyində “*tənqidi əsərin, onun məlum, metodoloji məqsədlərə çevrilən funksiyaları ilə birlikdə, öz strukturunun analoqu olaraq çıxış edir?*” [3, 28]. Məhz bu vəziyyət, əksər tədqiqatçılar tərəfindən aksiom kimi qəbul edilir [21, 1-3]. Yaxud metod yalnız, elmi fikir tərəfindən, tədqiqat obyektinə haqqında bilikləri qaydaya salmaq məqsədi ilə, xüsusi olaraq qurulmuş mücərrəd rəsmi bir modusdur? Nəticədə, əsas suala cavab bundan asılıdır: metod, subyekt tərəfindən incəsənətin yaradıcı yolla mənimsənməsinin real vasitəsidir və yaxud bu məhz tənqidin elmi təhlili üçün bir alətdir?

Əgər tənqidi materialların müxtəlifliyini və fərqli cinsliliyini nəzərə alsaq, o zaman açıq şəkildə görünür ki, real tənqidi əsərdə metodun bütün komponentləri, o cümlədən fəlsəfi-estetik koordinatlar, müəllif tərəfindən hər zaman başa düşülən səviyyədə tam olaraq dərk edilmir və hər zaman, diskursiv-məntiqi şəkildə konkret mətnə təqdim edilmir. Onlar həm obyektiv, həm də

subyektiv xarakterli səbəblərdən ötrü, ümumiyyətlə, heç olmaya bilər. Bunun misalı kimi ünvanlı, məqsədli yönləndirmələr, kommersiya, qəzet, yazıçı tənqidinin bəzi variantlarında və ya epigram, tənqidi replika, qeydlər, bədii hadisə haqqında hesabat, annotasiya kimi kiçik janrlarda nəzəri hesablamaların əsas materiala janr və üslub baxımından uyğunsuzluğunu göstərmək olar. Esseistikada praktiki təcrübəyə istinad edərək V.Y.Xalizev haqlı olaraq qeyd edir: “...*Mənəvi cəhətdən qüsursuz və dərin idraka malik, lakin analitik formaya malik olmayan bir çox ədəbi-tənqidi çıxışlar mövcuddur. Zövqün hökmləri, tənqiddə öz hüquqlarına malikdir, baxmayaraq ki, onların məntiqi əsaslandırılması yoxdur və dünyanın dərk edilməsi və estetik emosiyaların canlı hərəkətində ifadə edilir...*” [7, 88]. Belə ki, estetik doktrinanın bütöv, geniş şəkildə təqdim edildiyi və əsaslandırıldığı proqramlı məqalələr, çox güman ki, qanunauyğunluğun pozulması deməkdir, çünki onların tənqidi mətnlərin ümumi kütləsindəki nominal payı nisbətən azdır.

Müəllifin öz fəlsəfi-estetik kredosunu izah etməməyinin səbəbi, çox vaxt, senzura şərtləri, sosial-siyasi hadisələrin təsiri, etik və ya korporativ doğruluq qaydaları kimi eksta ədəbi amillərin təsirindən irəli gəlir. Bundan başqa, daha bir məqamı nəzərə almaq lazımdır ki, həm proses, həm də mətn olaraq, tənqiddə, metodoloji bazanın yaradılmasından öncə müəllifin meyarlarının və konkret aksioloji fəaliyyətinin formalaşmasının olması heç də mütləq deyil. Metodun yuxarıda göstərilən bütün elementlərinin hazırlanması, paralel şəkildə icra edilir, bəzən isə əks qaydada hərəkət edir.

Əsərlər, yazıçılar, sənət sahələri kimi yeni-yeni bədii ərazilərin kəşf edilməsi ilə eyni zamanda, əsərlərdə çox vaxt nəzəri öz-özünü refleksiya meydana gəlir. Rusiya tənqid elminin bütün tarixi (yalnız onun XVIII əsrdəki inkişafının ilkin mərhələsindən başqa) buna sübutdur. Parlaq nümunələrdən biri kimi V.Q.Belinskinin adını çəkmək olar. Böyük tənqidçinin yaradıcılığında ümumi estetik axtarışların və analitik-qiymətləndirici fəaliyyətin vəhdəti və sinxronluğu ona həsr olunmuş çoxsaylı tədqiqatlarda nümayiş etdirilmişdir. Gənc Belinskinin estetik baxışlarının, Q.A.Solovyov tərəfindən diqqətlə öyrənilməsi prosesində etdiyi müşahidələr çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı inandırıcı şəkildə sübut etdi ki, məhz praktika və ədəbiyyat faktları, xüsusilə, A.S.Puşkin və A.V.Koltsovun poeziyasının dərk edilməsi, V.Q.Belinskinin əksər nəzəri fikirlərini dəyişdirirdi [13, 178]. Bu hal bir çox məqamlarda bütövlükdə tənqiddə də aiddir.

Bütün deyilənlər, növbəti rəylər üçün əsas verir: fəaliyyətin bu sahəsində istənilən mülahizənin ilkin nöqtəsi kimi çıxış edən *tənqidi refleksiya*, fundament rolunu oynayan dünya görüşü əsasları, estetik nəzəriyyə, meyarlar, qiymətləndirici təcrübə metodun bütün ardıcıl tabe olan elementlərini mütləq şəkildə əhatə edir. Refleksiyanın, bilavasitə tənqidi əsərə transformasiyası mexanizmini eskiz şəklində öyrənərək, bu ziddiyyəti başa düşmək mümkündür.

Dərk edən subyektin şüurunda mövcud olan struktur modeli, tamamilə konkret bir mətnin yaradılması məqsədini daşıyan bir proses kimi inkişaf edib öz hərəkətini başlayan zaman müəllifin metodoloji biliklərinin müəyyən hissələrinə, ümumiyyətlə, ehtiyac duyulmur. Konkret təfəkkür materialının mətn tərtibatında iştirak edən hissələr isə, məqsədli yönləndirmələrdən, tənqidi çıxışın müəyyən janr, ideya-məzmun və digər xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, özünü fərqli-fərqli bürüzə verir.

Müəllif fikrinin gerçəkləşməsi gedişatında fəlsəfi-estetik koordinatlar, kifayət qədər sistemləşdirilmiş formada məndə təqdim edilə bilər. Əksər hallarda məqalənin kompozisiya baxımından, nəzəri (proqramlı) və qiymətləndirici hissələrə parçalanması müşahidə olunur ki, bu sonuncu hissə estetikaya aid məsələlərlə zəngindir. V.Q.Küxelbekerin “*Bizim poeziyanın, xüsusilə, lirik poeziyanın son onillikdə istiqaməti haqqında*” (*О направлении нашей поэзии, особенно лирической, в последнее десятилетие*) (1824), N.A.Dobrolyubovun “*Rus ədəbiyyatının inkişafında xalqçılığın iştirakının dərəcəsi haqqında*” (*О степени участия народности в развитии русской литературы*) (1847), M.Y.Saltikovun “*Koltsovun şeirləri*” (*Стихотворения Кольцова*) (1856-1860) məqalələri nümunə kimi göstərilə bilər.

Tənqidçinin ilkin mövqeyi əsərin mətnaltında qalır. Axı tənqidin əsas funksiyası – elmi konsepsiyaların, ciddi, sübutlu və dəlilli şəkildə istehsalı deyil, “*ayrı-ayrı bədii əsərlərin qiymətləndirilərək dərk edilməsidir*” (V.Y.Xalizev). Qeyd edilməlidir ki, metodoloji yönləndirmələrin

mətnli təcəssümünün yoxluğu onların fərdi müəllif baxışları sistemində yoxluğu kimi təfsir edilməməlidir (hətta əgər söhbət, bu peşənin ən istedadlı və orijinal nümayəndələri haqqında getmirsə).

Nəhayət, əgər tənqidin spesifik məsələlərini sosial-mədəni institut baxımından təhlil etsək, eləcə də estetika və ədəbi tənqidin estetik komponentlərinin bərabərsizliyini nəzərə alsaq, o zaman məntiqi olaraq düşünmək olar ki, prosesin xüsusi üsulları tənqidi mətn çərçivəsində nəzəriyyənin qeyri-ənənəvi təqdimat formalarına malikdir. Beləliklə, ilk baxışdan fərdi məsələnin öyrənilməsi, tənqid nəzəriyyəsində müxtəlif oxunuşların tam bir kompleksini aydınlaşdırmaq tələbi ilə dikte edilir. Perspektiv məsələ tənqidi sistemin bütün komponentləri arasında münasibətlərin və qarşılıqlı əlaqənin xarakterini müəyyən etməkdən ibarətdir. Lakin bunun üçün onları öncə eyniləşdirmək lazımdır.

Tənqidi əsərdə fəlsəfi-estetik komponentin atribusiyası məsələsi bir neçə aspektdə öyrənilməlidir: tərkibinə görə həmcins olmayan mətndən lazımi elementlərin ayrılması və seçilməsi üçün əsaslar tapmaq; estetik materialın mümkün forma və üsullarını müəyyən etmək; müəllifin seçiminə təsir edən amilləri müəyyən etmək lazımdır.

Hər şeydən əvvəl, estetik problemin aşkarlanması prinsiplərinə aydınlıq gətirmək tələb olunur. Burada da, ilkin olaraq bir neçə metodoloji istiqamət vardır. *Estetika* – fəlsəfə elminin bir sahəsidir. O gerçəkliyin bütün sahələrində, o cümlədən incəsənətdə, ətraf dünyanın ifadəli formalarının subyekt tərəfindən hissiyyatlı qavramasında universalizmaların aşkarlanmasına yönləndirilmişdir. M.F.Ovsyannikov vurğulayır ki, estetik fikrin atributiv xassəsi və qeyd edən xüsusiyyəti, məhz ondan ibarətdir ki, “...*hər zaman fəlsəfi ümumiləşdirmə olmalıdır və yalnız bu mənada öz spesifikasiyasını qoruyub saxlayır...*” [10, 8]. Lakin, fəlsəfi rəy və nəticələrin estetik təbiətinə baxmayaraq, müasir nəzəriyyəçilər xəbərdarlıq edirlər ki, “...*onların mənbəyi, sırf spekulativ düşüncə deyil. Estetik mülahizələr müxtəlif dövrlərin bədii təcrübəsinin ətraflı təhlili, kübar və kütləvi bədii zövqlərin təkamülünün vektoru və səbəblərinin dərk edilməsi, incəsənət ustalarının öz yaradıcı proseslərinin müşahidəsi əsasında, düzgünlük əldə edirlər...*” [8, 8-9].

Bizim mövzumuzun aspektində olduqca vacib məqamlardan biri də odur ki, “...*estetik fikir, adekvat nəzəri formada hər zaman ifadə olunmur. O, müxtəlif formalarda kodlaşdırıla bilər: yaradıcılıq prinsiplərində, incəsənətşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyalarında öz ifadəsini tapa bilər...*” [11, 8]. Beləliklə, növbəti şərtlərlə iddia etmək mümkündür ki, hazırkı konkret halda, tənqidçi öz estetika qanunlarını əsaslandırır və ya onun ayrı-ayrı elementlərini postulat kimi qəbul edir. Müəllif öz fikrini belə tamamlayır ki, ümumiləşdirən xarakter, ümumilik, konstantlıq, təkrarlıq və bədii təcrübəyə əsaslanan sübutluluq – tənqidi mətndə fəlsəfi-estetik problematikanın atributiv əlamətləridir.

Tənqidçi, bir qayda olaraq, öz prioritet məqsədi qismində estetik proqramın istehsalı barədə düşünür. Nəzəri baza tənqidçiyə konkret məsələlərin həlli – meyarlar, dəlillər, polemika göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsi üçün lazımdır. Bundan başqa, onun auditoriyası – kütləvi, qeyri-peşəkar oxucudur və bütövlükdə ictimai fikirdir. Belə ki, oxucunun təklif edilən təfsirlərin və qiymətləndirmələrin həqiqiliyinə və əsaslandırılmasına inandırmaq vacibdir. Bu səbəbdən o, həmin funksiyalara materialın, o cümlədən estetik materialın təsvir edilməsinin adekvat forma və üsullarını aşkarlamağa cəhd edir.

Estetik problematikanın nə qədər aşkar və məqsədyönlü təqdim edilməsindən asılı olaraq, onun mətn representasiyasının növbəti üsullarını qeyd etmək olar: *Eksplisit, İmplit, İstinad və etalon, Rekonstruksiya üsulları*, həmçinin *sərhəd (keçid)* variantları da bu sırada yer alır. Tədqiqatçı öz ümumi estetik mövqelərini oxuyuculara konkret misallarla da aydın şəkildə izah edə bilər. Məsələn, M.Y.Saltıkov Alfred Müssenin poemasına (1864) aid resenziyada İ.S.Turgenevdən geniş sitat gətirir ki, burada yaz axşamının möhtəşəm mənzərəsinə və poetik gözəlliyinə baxmayaraq, bu poetik tablo heç bir xüsusiyyətində həqiqətə zidd deyil. Bunun ardınca isə, həmin axşamın, “müşahidəçi, qeyri-şair birisi”nin tərtib edə biləcəyi, “kasad formulyar siyahı”dan ibarət olan quru, protokol şəklində təsviri verilir. Bununla tənqidçi özünün iki estetik prinsipini əyani şəkildə nümayiş etdirir. İlk olaraq yazıçı elmi və bədii mətnləri o əsasla bir-birindən ayırır ki, incəsənətdə,

dünyanın bütöv, vahid obrazlı, hissiyatlı və müəllif subyektivliyi ilə zənginləşdirilmiş mənzərəsi yaradılır. İkincisi, həmin məqalədə bəyan etdiyi növbəti tezisi təsdiqləyir: "...poeziya özü-özliyiündə insanın aqli fəaliyyətinin qanuni sahələrindən birini təmsil edir və o nə biliyə, nə də həqiqətə heç bir halda zidd deyil... Poetik qüvvə nə qədər yüksək və əhatəlidirə, bir o qədər onun dünyaya baxışı real və həqiqidir..." [16].

Beləliklə, ədəbi tənqiddə fəlsəfi-estetik problematika funksional olaraq, qismən məhz estetik problematika ilə uyğun gəlir: o incəsənətin mahiyyəti və universal qanunları haqqında biliklərin sistemləşdirilməsinin üsuludur və incəsənətşünaslıq (bu terminin geniş mənasında) refleksiyaının nəzəri fundamenti rolunda çıxış edir.

Eyni zamanda tənqidi mətnin fəlsəfi-estetik komponenti, tənqidin, sosiomədəni institut və mənəvi-yaradıcı fəaliyyət kimi "şəxərə" xüsusiyyətlərindən irəli gələn öz spesifikasına malikdir. Rəsmi səviyyədə bu estetik məlumatların representasiyasının özünəməxsus üsullarında, məzmun səviyyəsində – materialın həcmində və müəllifin açıq ifadə edilmiş estetik tərcihlərində, struktur səviyyəsində – nəzəriyyənin və qiymətləndirici - interpretasiya fraqmentlərinin mətnli nisbətində, funksional səviyyədə – pragmatik yönləndirmədə və estetik təsəvvürlərin və kateqoriyaların əməliyyatlı təsirli xarakterində özünü büruzə verir.

Sonda tədqiqatçı belə qənaətə gəlir ki, ayrıca terminoloji anlayışın daxil edilməsi üçün kifayət qədər əsas var. Həmin anlayış ədəbi tənqidin bir mətn kimi problem sahəsi çərçivəsində spesifik fəaliyyət göstərən və onun bədiilik konsepsiyasının məzmunca açıqlanmasına və qiymətləndirmə prinsiplərinin praktiki operativ reallaşmasına şərait yaradan ümumi estetik kateqoriyaların mənalının bütүн kontinuumunu bütövlükdə qeyd etməlidir. Güman edilir ki, bu halda ədəbi tənqidin estetika ilə bir elm kimi həm də onun ayrı-ayrı hissələri ilə uyğun gəlməyən fəlsəfi-estetik diskurs anlayışı istifadə edilə bilər.

Elmi yeniliyi: Məqalədə rus ədəbi tənqidində fəlsəfi-estetik problematikanın qismən məhz estetik problematika ilə uyğun gəlməsi, tənqidin əsas funksiyasının izahı, estetik problematikanın mətn representasiyasının üsulları, konkret olaraq dahi şəxslərin və onların estetik doktrinalarının dərinliyi və konseptuallığına əsaslanan fikirlər geniş formada araşdırılmışdır. Məşhur rus tənqidçilərinin elmi işləri və məqalələrindən sitatlar, nümunələr gətirilmişdir. Məqalənin məqsədi ədəbi-tənqidin indi ümumiləşdirici funksiya daşıyıb, estetik problematikanın nə qədər aşkar və məqsədyönlü olmasını təqdim etməkdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə elmi işlə məşğul olan tədqiqatçılar və tələbələr üçün önəmli mənbə hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Belinski V.Q. Tam əsərlər toplusu: 13 cildə. I c. M., 1953. s.585.
2. Brüxovetski V.S. Tənqid – təfəkkür və fəaliyyət kimi // Rus ədəbiyyatı. 1984. № 4. s.70-84.
3. Brüxovetski V.S. Ədəbi tənqidin təbiəti, funksiyaları və metodu. Fil.e.d dis. avtoref. Kiyev, 1986, 28 s.
4. Berdyayev N.A. Rus klassikləri haqqında. M., 1993. 304 s.
5. Ədəbi ensiklopedik lüğət. M., 1987. 169 s.
6. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri. M.,1974. s.168-169.
7. Konovalov V.N. Ədəbi tənqid metodu // Ədəbi tənqid nəzəriyyəsi problemləri. M., 1980. s.134.
8. Krivtsun O.A. Estetika. M., 1998. s.8-9.
9. Makaşin S.A. Saltıkov-Şşedrin 1850-1860-cı illərin kəsişməsində. Bioqrafiya. M., 1972. s.95
10. Ovsyannikov M.F. Estetik fikrin tarixi. 2-ci nəşr, təkrar işlənmiş və əlavə edilmiş. M., 1984. s.8
11. Ovsyannikov M.F. Estetik fikrin tarixi. 2-ci nəşr, təkrar işlənmiş və əlavə edilmiş. M., 1984. s.28.
12. Saltıkov-Şşedrin M.Y. Əsərlər toplusu: 20 cildə. V c. M., 1966. 457 s.
13. Solovyov Q.A. Gənc Belinskinin estetik ideyaları. M., 1986. s.178.
14. Solovyov V.S. İncəsənət fəlsəfəsi və ədəbi tənqid. M., 1991. s. 472-473.

15. Şeqlöv M.A. İnsanları sevin. Məqalələr. Gündəliklər. Məktublar. M., 1987. s. 200-201.
16. Yeqorov B.F. Ədəbi tənqid sənəti haqqında. Janrlar. Kompozisiya. Üslub. L., 1980. s.9.
17. Y.B.Borev. İnterpretasiya və qiymətləndirmə sənəti. M., 1981. s. 41-110.
18. Y.B.Borev. Estetika. M.: Vişşaya şkola, 2002. s. 459-478.
19. Y.B. Borev. Estetika. M.: Vişşaya şkola, 2002. s. 462-463.
20. Y.B. Dukov, V.S. Jitkov, Y.V. Osokin. İncəsənətin sosiologiyasına giriş: Humanitar ali məktəblər üçün dərs vəsaiti SPb., 2001. s.118-138.
21. Zeldoviç. M.Q. Ədəbiyyatşünaslıq fənni kimi ədəbi tənqidin nəzəri tarixi // Filologiya elmləri. 1991. №5. s.1-3.

РЕЗЮМЕ

СПЕЦИФИКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ В ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Керимова В.С.

Ключевые слова: *литературная критика, литературный процесс, эстетика, философско-эстетическая проблематика в литературной критике, понятие философско-эстетического дискурса.*

Целью рассмотренного исследования является предоставление краткой и важной информации о спецификационной деятельности эстетической проблематики в литературно-критическом тексте. В литературоведении философско-эстетическая проблематика, функционально частично совместимая с эстетической проблематикой, это метод сущности искусства и универсальных законов познания. В широком смысле, эстетическая проблематика в литературно-критическом тексте выступает в качестве теоретической основы искусства.

SUMMARY

ACTIVITY SPECIFICATION OF AESTHETIC PROBLEMATICS IN LITERARY-CRITICAL TEXT

Karimova. V.S.

Keywords: *literary criticism, literary process, philosophical-aesthetic problematic in literary criticism, the concept of philosophical-aesthetic discourse.*

The objective purpose of presented research is to give brief and essential information about specification activity of aesthetic problematic in literary-critical text. Functionally in literary criticism philosophical-aesthetic problematic, partially compatible with aesthetic problematic: it is a method of essence of art and about the universal laws of knowledge. In a broad sense, aesthetic problematic in literary-critical text acts as a theoretical foundation of art.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 03.04.2017
Son variant

UOT 82-3

SƏNƏDLİ NƏSRİN PROBLEMLƏRİ
(Mustafa Çəmənlinin “Fred Asif” və “Mübariz” adlı
sənədli povestləri əsasında)

BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş laborant

e-mail: femida278@mail.ru

Açar sözlər: bədii ədəbiyyat, sənədli nəsr, Mustafa Çəmənli, ideya, vətənpərvərlik.

Müasir ədəbi prosesdə real faktlardan istifadə geniş vüsət almışdır və yeni əsər yaranmasında impuls xarakteri daşıyır. Faktlardan istifadə tarixi hadisələrin daha yaxından hiss edilib dərk edilməsinə kömək edir.

Bədii ədəbiyyatın bir növü kimi XIX əsrin ortalarından etibarən yaranmağa başlayan sənədli nəsr cəmiyyətin ictimai və siyasi həyatında baş verən tarixi hadisələri, mövcud problemləri real faktlara istinadən əks etdirir. Sənədli nəsrin inkişafı, hüdudlarının genişlənməsi bədii ədəbiyyat ənənələrini zənginləşdirir. A.S.Puşkinin “Puqaçevun tarixi” (1834), T.Karleylin “Fransız inqilabının tarixi” (1837), Stendalın bioqrafik xarakter daşıyan “Haydn, Mosart və Metastazionun həyatı” (1817), “Rassininin həyatı” (1824), Karleylin “Prussiyalı II Fridrixin tarixi” (1858-1865) əsərlərini sənədli nəsrin ilkin nümunələri hesab etmək olar. Sənədlərdən, real hadisələrdən, konkret bioqrafiyalardan istifadənin yeni prinsip və üsullarını A.İ.Qersenin, F.M.Dostoyevskinin, C.Ridin roman və publisistikalarında müşahidə etmək mümkündür. II Dünya müharibəsi (1939-1945) sənədli nəsrin inkişafına xüsusi təkan verdiyi üçün həmin dövrü sənədli nəsrin çiçəklənməsi dövrü kimi qəbul etmək olar. Hadisələrin sosial-ictimai, tarixi tərəflərini, mənəvi-əxlaqi mahiyyətini əks etdirmək həmin dövr ədəbiyyatının tələbinə çevrilir. Zaman və tarix haqda müşahidə və analiz yolu ilə əldə olunmuş nəticələrin bədii ədəbiyyatda əks olunması yeni nəsil üçün həmin dövrü tarixilik və müasirlik baxımından daha dərinlən anlamasına kömək edir. Buna görə də səciyyəvi sənəd, fakt, xroniki ardıcılıq hamı tərəfindən qəbul edilmiş düşüncəni, fikri detallarla aydınlaşdırma gücünə malik olmalıdır. Bədii nəsrdə istifadəsi çətin mövzular öz yerini təhkiyə üsulu vasitəsilə sənədli nəsrdə tapır. Bu tip mövzular gələcəkdə bədii nəsr üçün mənbə qaynağı sayıla bilər.

E. Şik “Dokument, fakt, obraz” adlı monoqrafiyasında sənəd və faktlardan istifadəni “tarixi yaxından duyma” mümkünüyü kimi qeyd edir. Sənədli əsərdə yazıçı tarixi həqiqətdən, tarixi ardıcılıqdan uzaqlaşmış öz təxəyyülünün məhsulundan istifadə edərsə, onda o, janrın qanunauyğunluğunu pozmuş olar. Çünki tarixi sənəd özlüyündə ən güclü təsirə malikdir. [1, 33]

Z.Y.Şaripova isə sənədli nəsr tarix və bədii ədəbiyyatın ortaq nəticəsi hesab edirdi. Onun fikrincə, sənədli nəsrin hüdudları janr və tarixilik baxımından əvvəlcədən bəllidir. Sənədli nəsr bir tərəfdən tarixə, sənədə əsaslanırsa, digər tərəfdən də bədiiliyə söykənməlidir. [2, 155]

Sənədli nəsrin əsasında geniş məqsədyönlü tədqiqat işi durur. Yazıçı sənədli əsər yazmamışdan öncə tarixi sənədləri və faktları öyrənir, arxivi araşdırır, qismən tarixçi alim kimi fəaliyyət göstərir. Xatirələr, memuarlar, gündəliklər, məktublar, portretlər, fonogrammalar (səs yazısı), şahidlərin qeydləri, rəsmi kağızlar, göndərişlər, yol təəssüratları sənəd kimi qəbul edilə bilər.

Ümumilikdə, təxəyyülün məhsulu olmayan hadisələr, faktlar sənədli nəsr bədii nəsrdən fərqləndirir. Ancaq onun bədii nəsrə aid tarixi romanla sərhədlərini dəqiq müəyyən etmək çətinidir. Burada da yazıçı sənəd və faktlardan, xroniki ardıcılıqdan istifadə edə bilər. Lakin tarixi romanda

“ikili oyun” gedir. Gözləntinin təsdiqi və inkarı. Sənədli nəsrə isə hadisələr və qəhrəmanlar mütləq halda sənin gözləntini təsdiqləyir.

Sənədli nəsr bədiililiyinə görə bədii nəsrə, reallıq və üslub tərzinə görə isə publisistikaya bənzəyir. Bəs onda sənədli nəsr bədii nəsrədən və publisistikadan necə fərqləndirmək olar? Bədii nəsrə yazıçı təxəyyülünün nəticəsi olan, zaman və cəmiyyəti özündə birləşdirən obrazlara müraciət edir. Qəhrəmanlarını da, azad surətdə, onu cəlb edən zamana və məkana, məqsədini açıqlaya biləcəyi hadisələrin mərkəzinə atma ixtiyarına malikdir. Lakin sənədli nəsrə yazıçı təsvir etmək istədiyi şəxsiyyət və hadisələrlə bağlı real faktlardan kənara çıxma bilməz.

Ə.Rəsulov “Türk sənədli-bədii nəsr” monoqrafiyasında qeyd edir: “Türk tənqidçisi Ə.Camala görə, sənədli nəsrə bədii obraz yoxdur deyə, o, obrazlılığı inkar edir. Lakin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdıranda görürük ki, sənədli nəsrə obraz da var, obrazlılıq da. Ancaq bu obrazlar yazıçı təxəyyülünün məhsulu yox, mahiyyətcə real-ictimai xarakter daşıyır”. [3, 67]

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında da, digər xalqların ədəbiyyatında olduğu kimi, sənədlər və faktlar əsasında yazılan əsərlərin sayı çoxalmaqdadır. Lakin bu sahə ilə bağlı araşdırmaları və tədqiqatları çox azdır. M.S.Ordubadinin “Qanlı illər”, R.Hüseynovun “Cavidlər” və “Millətin zərrəsi”, Anarın “Sizsiz”, “Kərəm kimi”, “Həyatım ağrıyır”, “Gecə yarısında hadisə” kimi əsərləri bu qəbildəndir.

Sabir Əhmədlinin “Yazılmayan yazı”, Əli Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı”, Seyran Səxavətin “Qaçacaq” avtobiqrafik romanlarında da sənədli nəsrə məxsus xüsusiyyətlər daha aydın müşahidə olunmaqdadır.

Sənədli nəsrin inkişafına töhfələr verən Mustafa Çəmənlinin “Fred Asif” və “Mübariz” povestləri Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuşdur. Yazıçı real şəxsiyyətləri və hadisələri dəqiqliklə verməyə çalışmışdır. Onun obrazların xarakterini açmaq üçün istifadə etdiyi faktlar, məkan, zaman və təbiətin dolğun təsviri əsərlərinin bədiiliyini gücləndirir. “Uydurulmayan” nəsrin nümunələri olan “Fred Asif” və “Mübariz” müəyyən dövrlərin tarixi hadisə və şəxsiyyətlərini polifonik müzakirəyə cəlb edir.

M.Çəmənli “Fred Asif” adlı sənədli əsərini Ağdamda – İmarətin – Qarabağ xanlarının ailəvi sərđabələrinin yaxınlığında Yusif kişinin evində böyüyən on bir övladından biri olan Asif Məhərrəmovun şücaət dolu həyatına həsr etmişdir. Asif üçün uşaqlıqdan mənlik və şərəf, onu qorumaq ən dəyərli xüsusiyyətlərdən idi. Gələcəyin ona gətirəcəyi töhfələri səbirsizliklə gözlədiyi bir zaman o, “üst-stə çinlənmiş 25-likləri”, “dayı”sının olmaması səbəbilə, kənd ağsaqqallarının yoluna qoya biləcəkləri uşaq davasını (özgəsinin haqqını müdafiə etmişdi) cinayət, “xuliqanlıq” adlandırır 2 il azadlıqdan məhrum edilir. Bu yalnız Asifin başına gəlmiş bir bəla deyildi. Müəllif bu faktı göstərməklə məhkəmə işçilərinin, ümumiyyətlə, vəzifə adamlarının səlahiyyətlərindən sui-istifadələrini ön plana gətirir. Pul üçün insanlıqlarını satan mənəb sahiblərinin insan taleyi ilə oynamalarını tənqid edir. Təmizlik, saflıq dövrü kimi xalqın beyninə yeridilməyə çalışılsa da, sovet hakimiyyətinin də bu cür “günahlarla” hökm sürdüyünü, insan faktorunun nəzərə alınmamasını müəllif kiçik epizodlar vasitəsilə oxucuya çatdırmağa çalışır.

“Fred Asif” əsərində təhkiyənin məkanı genişdir. Burada sosial həyat, sosial ədalət, insanın qəlbindəki həqiqətlər, insan problemi ön plana gətirilir.

M.Çəmənli iki dəfə “türemşik” adı qazanmış “bəxti yeyin” cavanın, düşdüyü çətin və gərgin situasiyalarda əxlaq keyfiyyətlərini itirmədiyini, mənən güclü olduğunu göstərir.

Həqiqətən də, insanın əsl gücü imkanların sona çatdığı məqamlarda üzə çıxır. Yazıçı əsərdə müharibənin insan qəlbinə necə təsir etməsini bədii təsvirin mərkəzinə çəkir. Müharibə insanın içində olan pisləkləri üzə çıxmağa şərait yaradan faktor kimi səciyyələndirilir. Lakin zülm və itkilərin şahidi Asif insanlığını unutmur və intiqam hissi ilə yanıb qana-qan deyən əsgərləri sakitləşdirməyə çalışır: “Biz ən ağır dəqiqələrdə alicənablığımızı, nəcibliyimizi unutmamalıyıq. İnsanın diri-diri başını kəsmək bizim dinimizdə, adətimizdə yoxdu. Allaha ağır gedər.” [4, 94]

Əsəri oxuyanda görürük ki, Fred Asif vətənpərvər olsa da, milliyyətçi, şovinst, qəddar deyildir. O, ermənilərin böyükdən-kiçiyə namərd olduğuna, insan xislətindən çıxdıqlarına inanmırdı. İşgəncə, faciə törətmiş xalqa qarşı belə törədilə biləcək qəddarlıq və işgəncənin əleyhinə idi. Fred Asifin özünəməxsus insanlıq kodeksi var idi. Hər döyüşdən öncə yoldaşlarına xatırladırdı: “Eşidəm-biləm, əsir düşmüş bir adama işgəncə vermisiniz, incitmisiniz, gözümə görünməyin. İllah da yaşı altmışı keçən qocaya, qadına. Bu yaşda olan bu gündən sonra nə övlad doğasadı, nə əkəsi. Onsuz da Allah tərəfindən onun ömrü üzülüb, amma qoy sənin əlinlə üzülməsin. Biz döyüşçüyə qarşı döyüşürük.” [4, 94]

İnsan qəlbini açan, silahdan daha güclü təsirə malik bu cür psixoloji detallar qəhrəmanın – Fred Asifin mənəvi yüksəlişini, gücünü daha da inandırıcı edir.

Fred Asif siyasəti məqsədli, təmənnalı adlandırır. Bu fikirlə bağlı müəllifin Fred Asifə haqq qazandırdığını hiss etmək mümkündür. Doğrudan da, təmənnə olan yerdə haqq-ədalətdən danışmaq olmaz. Dünənə kimi Azərbaycan kişisinin bir sözü bir imzaya bərabər idisə, bu gün artıq öz məqsədləri, təmənnaları uğrunda bir qisim insanın siyasət adı altında maneəbazlıq etməsi, milli mənafenin unudulması yazıçının qələmindən yan keçmir.

Müharibə Fred Asifin sərkərdəlik qabiliyyətini, sabahı görmə fəhmini üzə çıxarır. Döyüş strategiyası, əsgərlərlə ədalətli davranışı ona etibar və etimad qazandırır. Asifə görə müharibədə insan sərt olmalı, hər cür itkiyə, doğma qardaşı belə olsa, hazır olmalıdır. Burada yazıçı döyüş etikasını təqdim edir. Lakin Xocalıya köməyə gedərkən əzab və ölümdən, təcavüzdən xilas edə bilmədikləri qız-gəlinlərin, uşaqların halı Fred Asifi sarsıdır. Mustafa Çəmənli bu iztirablar vasitəsilə qəhrəmanın mənəvi keyfiyyətlərinin açılmasına xüsusi diqqət yetirir. Ona görə vətənə, xalqa bağlılıq, adət-ənənələrə verilən qiymət, təbiətə yaxınlıq, onu duymaq, milli musiqi və poeziyaya münasibət qəhrəmanda milli düşüncə tərzini formalaşdıran vasitəyə çevrilir. Fred Asif yenilikləri qəbul etsə belə, tərbiyə olunduğu, alışdığı “patriarxal həyat” (Patriarxal həyat “milli yaşayış”ın əsl atributu kimi qavranılır) tərzini sürür [5, 84]. Bir tərəfdən xeyirxah, saf, vicdanlı, digər tərəfdən isə çılğın, sərt olan Asifin xarakterindəki ziddiyyətlər sevdiyi qadınla münasibətində də özünü göstərir. Müstəqil, azad, “ayağı üstündə durmağı” bacara biləcək qadın mühafizəkar düşüncə tərzindən xilas ola bilməyən Asif üçün qəbul edilməzdir. Onun aləmində qadın, müti şəkildə, övladı və evi ilə məşğul olmalıdır. M.Çəmənli bu yanaşmanın onu tənhalığa, peşmançılığa yuvarladığını incə psixoloji detallarla qələmə ala bilmişdir.

Müəllif Asifin dili ilə köçkünləri qınayanların şübhəsini dağıtmaq üçün müharibənin çətinliyini, əzabını, mümkünsüzlüyünü faktlarla göstərir. Xalqı, vətəni uğrunda canından keçən, ölməzlik zirvəsinə ucalan qəhrəmanın həyəcan, ölüm qorxusu, qadağalar, itkilərlə dolu qəddar döyüşlərini səciyyəvi cizgilərlə təsvir etməyi bacarır. Təsvirlər o qədər canlıdır ki, insan özünü həmin proseslərin iştirakçısı kimi hiss edir, həyəcanlanır. Hadisələrin bu qədər real təsviri müəllifin həmin döyüşlərdə iştirakı təəssüratını yaradır.

Dustaqlıq, səngər həyatı, qəlbini didən düşüncələr, itkilər onun həyata bağlana bilməməyinin səbəbi kimi təqdim olunur. Tanrının verdiyi nemətlərdən istifadə etmədiyinə görə cəzalanaraq tək qalan Asifin son günləri sarsıntı və tənhalıqla doludur. Dostuna dediyi “Anama de, ağlamasın... Mən səhrada bitmiş tənha çiçəyəm” ifadəsi onun ruhunun ümitsiz tənhalığın əksidir, qəhrəmanın düşüncə tərzində haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Müəllif Milli qəhrəman Asif Məhərrəmovun xarakterini, həyat yolunu çox diqqətlə izləyir, döyüş yoldaşlarının, dostlarının, ailəsinin dediklərinə istinadən “Fred Asif” adlı sənədli əsərinin qəhrəmanın mənəvi portretini çizir. Allahsız, imansız, tərifbaz, vəzifə düşgünü, yaltaq, ikiüzlü insanlara qarşı olan Asifi haqq elçisi, düzlük carçısı, mərdlik simvolu kimi təqdim etməyə çalışır və əsasən buna nail olur.

Ümumilikdə, əsər sənədli nəsrin bütün qanunlarını özündə əks etdirir. “Fred Asif” povesti sənədlər, şəkillər, fonogrammalar (səs yazıları), şahid qeydləri, təəssüratlar, araşdırmalar, təhlillər

nəticəsində araya-ərsəyə gəlir. Əsərdə təqdim olunan şəkillər və statistik məlumatlar gələcək üçün əvəzolunmaz tarixi mənbədir.

Yazıçının Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazdığı ikinci sənədli əsəri “Mübariz” povestidir. Bu povest öz üslubuna, bədii xüsusiyyətlərinə görə “Fred Asif”dən fərqlənir. Əsərdə Mübarizin Azərbaycanı ayağa qaldıran, bütün dünyanı silkələyən şücaətindən bəhs olunur. Əsərin faktlar, şəkillər, şahid qeydləri əsasında yazılması onun tarixi dəyərini artırır. Mübarizin planları haqqında rəsmi sənəd, gündəlik, əli ilə yazılan bir parça kağız belə olmadığından yazıçı burada daha çox eyhamlar dolu ata-oğul arasında söhbətlər, epizodik şahid qeydləri əsasında alınmış məntiqi nəticə sənətkar təxəyyülünə istinadən dolğunlaşır, bunun da nəticəsində əsərdə bədiilik ön plana keçir.

Vətənə sevgi, bayrağa hörmət, xalqa, ailəyə sədaqət hissi ilə böyüyən, imam övladını qorumaq üçün “geyin, gəl” deyib oğlunu fəda edən yel ocağının yetirməsi Mübarizin qəlbində yanan alov uşaqlıqdan ailəsinin, müəllimlərinin diqqətini cəlb edir. M.Çəmənli onun vətənpərvər yetişməsinin səbəbini atası Ağakərimdə, sədaqət və inam dolu genlərində görür və bunu “ot kökü üstə bitər” deyər vurğulayır. Uşaq, yeniyetmə, gənc Mübarizin bir sevgisi var – Vətən sevgisi. Mübarizin görmədiyi, lakin qarış-qarış gəzmək istədiyi torpaqda at çapmaq, məşhur İsa bulağından su içmək, Azərbaycan bayrağını qaldırmaq, düşmənin cəzasını vermək kimi xeyalları yüksək bədiiliklə təsvir edilir. Mübarizin keçirdiyi narahatlıq və qorxusunun dolğun və canlı təqdimatı əsəri oxunaqlı edir. Mübariz şəxsi istəklərdən imtina edə biləcək qədər güclü fenomendir. İnsan-əsgər-qəhrəman vəhdəti bu obrazın əsas aparıcı xəttidir. Mübarizin qisas hissi o qədər güclüdür ki, ailə, həyat eşqi, əmrə itaətsizlik, geriyə sağ qayıtmamaq kimi manelər onu dayandıra bilmir. Əsərdə Mübarizin şücaəti düşmənin özünün olmayan torpaq uğrunda apardığı ədalətsiz müharibədə “haqlı və qalib” təsəvvürünə bir zərbə kimi təqdim olunur. Mübariz acizlik və əlacsızlığı yox, mübarizə, qəhrəmanlıq yolunu seçir. O, işığa, haqqın, ədalətin bərpasına tələsir. Öz fəvqəladə qəhrəmanlığı ilə xalqa hələ də cəsarətin, mərdliyin, igidliyin ölmədiyini göstərir, özü kimi gəncləri şərəf və ləyaqətləri uğrunda fədakarlığa ruhlandırır. Sanki gənc nəsillə “silaha sarıl”, “vətəni xilas et” əmrini, mesajını verir. O, yaşamaq haqqından imtina edib “ölməzliyi” seçir və müasir gəncliyin cəsarət və qəhrəmanlıq simvoluna çevrilərək mümkünsüzlüyün mümkünlüyünü sübut edir. Mübariz etdiklərinə görə heç bir mükafat gözləmir, sadəcə əqidəsinə, amalına sədaqətini nümayiş etdirir.

Əsərdə insan duyğularını rıqqətə gətirən epizodlar vasitəsilə müəllif qəhrəmanına sevgisini, mərhəmətini əks etdirməyə çalışır və əsər boyu bu hiss olunur. Eyni zamanda, o, qəhrəmanı vasitəsilə ilə insan gücünün, iradəsinin hüdudsuzluğunu diqqətə çatdırır. Qəhrəmanın əhvali-ruhiyyəsinə uyğun təbiət təsvirlərinin verilməsi əsərin təsir gücünü artırır.

Epitet, metafora, atalar sözü və frazeologizmlərdən istifadə onun dilini daha da gözəlləşdirir, hadisələrə fərqli bədiilik və emosionallıq qatır.

M. Çəmənli sənədli əsərləri ilə xalqda azadlıq ruhunu gücləndirməyə çalışır. O, millətini keçmiş və bugünkü, yad və daxili düşmənlərə qarşı birləşməyə, mətin olmağa səsləyir. Xalqını sevən, onu azad, dövlətini tarixi sərhədlərinə qədər bütöv görmək istəyən yazıçı bu hissənin hər bir azərbaycanlı vətəndaşının ruhuna hopmasını arzulayır.

Mustafa Çəmənlinin təhlilə cəlb etdiyimiz povestləri onu göstərir ki, sənədli nəsrin özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır və yaradıcılıq prosesində bunları mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bugünümüzün hadisələrini sənədlər əsasında əks etdirən əsərin bir neçə il sonra mötəbər tarixi qaynağa çevriləcəyi də nəzərə alınması faktıdır.

Elmi yeniliyi: Mustafa Çəmənlinin sənədli povestləri ilk dəfə sənədlilik prinsipindən tədqiq edilib.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalə Azərbaycan sənədli nəsrinin öyrənilməsi və tədqiqində elmi mənbə kimi faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Шик Э. Документ, факт, образ. Новосибирск: Зап.-Сиб. кн. изд-во, 1973, 86 с.
2. Шарипова З.Я. Литературоведение и современность. Уфа: Китап, 2001, 320 с.
3. Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsrİ. Bakı: Elm, 2004, 426 s.
4. Çəmənli M. Fred Asif. Bakı: Gənclik, 1996, 172 s.
5. Salamoğlu T. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: E.L. NPS, 2012, 476 s.
6. Çəmənli M. Mübariz. Bakı: Təhsil, 2016, 96 s.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ПРОЗЫ

Babayeva A.N.

Ключевые слова: художественная литература, документальная проза, Мустафа Чемадли, идея, патриотизм

В статье рассказывается о возникновении и принципах документальной прозы. На основе документальных повестей Мустафы Чемадли, посвященных Карабахской войне, анализируются принципы документальности и исследуется предполагаемая идейно-тематическая проблематика.

SUMMARY

PROBLEMS OF DOCUMENTARY PROSE

Babayeva A.N.

Keywords: imaginative literature, documentary prose, Mustafa Chemenli, idea, patriotism.

The article tells about the origin and principles of documentary prose. Based on the documentary stories of Mustafa Chemenli, devoted to the Karabakh war, the documentary principles are analyzed and the supposed ideological and thematic problems are examined.

Daхilolma tarixi: İlkin variant 20.04.2017
Son variant

UOT 304.444

MƏDƏNİYYƏT: MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

¹SADIQOV HƏSƏN ŞİRƏLİ oğlu
²MƏMMƏDOV RAMAZAN SALAM oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2-professor

“Biz həm milli tariximizdən aldığımız mənəvi sərvətlərdən istifadə etməli, həm də bəşəriyyətin yaratdığı mənəvi dəyərlərə yiyələnmalıyik, o cümlədən Avropa mədəniyyətindən, Rusiya mədəniyyətindən, Şərqi mədəniyyətindən istifadə etməliyik.”

Heydər Əliyev

Açar sözlər: mədəniyyət, dəyərlər, qiymətləndirmə, etnos, Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri, sivilizasiya, nitq mədəniyyəti, mədəniyyət və iqtisadiyyat əlaqələri, qloballaşma prosesi.

Mədəniyyət insanla birgə yaranmışdır və daim inkişaf edir. Mədəniyyət insan həyatının fundamentidir. Mədəniyyət insanda dıgər növ canlılardan keyfiyyətcə fərqlənən hər nə varsa, onları özündə cəmləşdirir.

Mədəniyyət (*cultura*) sözü ilk dəfə Qədim Romada işlədilmişdir. Bu sözün ilk mənası torpaqşünaslıq və bitkiçilik məsələlərini özündə ehtiva etmişdir. Sonralar isə bu söz mənaca dəyişərək insanın şəxsi ləyaqəti və mükəmməlləşməsi mənasında işlədilməyə başlamışdır.

Tarixdə Maarifçilik əsri kimi tanınmış XVIII əsrdə mədəniyyət anlayışı ancaq mənəvi mədəniyyət statusunda işlədilmişdir. Bu mənada “*cultura*” termini ilk dəfə kifayət qədər geniş mənada başa düşülürdü. Burada ən əsas məsələ isə o zaman insanın savadlı, bilikli, tərbiyyəli, düşüncəli, xoş ünsiyyətli olmasını bildirməkdən ibarət olmuşdur.

Qədim Yunan filosofları hesab etmişlər ki, insanın savadlı və bilikli olması çox vacib şərt olsa da, təkə bu faktorlarla onu mədəni hesab etmək kifayət deyildir. Bu məqsədlə də, alimlər *mədəniyyət* anlayışını tam açıqlamaq üçün müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Müxtəlif dövrlərdə sual olunmuşdur ki, kimi, həqiqətən, mədəni adam saymaq olar? Cavablar da müxtəlif olmuşdur. Qədim yunanlar hesab etmişlər ki, “mədəni adam o adamdır ki, insanların, əşyaların, fikirlərin arasından özünə həqiqi yol yoldaşı seçə bilir”. Orta əsrlərdə hesab etmişlər ki, “mədəni adam o adamdır ki, Bibliyanı (Tövrat və İncil) oxuya bilsin”. Hegel isə demişdir ki, “Digərlərinin elədiklərini etməyi bacaran adam mədəni adamdır”.

XX əsrdə *mədəniyyət* terminini ətraflı öyrənməyə daha çox maraq artdığından, alimlərin geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Amerikalı filosoflar A.Kröber və K. Klakxonun hesablamalarına görə “*Mədəniyyət nədir?*” sualına XX əsrin əvvəllərində 10, ortalarında 150, sonunda isə 500 tərif verilmişdir.

Maarifçilik dövrünün bir çox filosofları insanda daxili mənəvi varlığı əsas götürərək mədəniyyət anlayışını insanda insanlığın olması səviyyəsi kimi başa düşmüşlər.

İngilis alimi E.Taylor 1871-ci ildə “İbtidai mədəniyyət” adlı kitab yazmışdır. Kitabda *mədəniyyət* anlayışı biliklərin, dini görüşlərin, incəsənətin, qanunların, adət-ənənələrin və cəmiyyətin üzvü olan hər bir fərdin əldə etdiyi dəyərlərin toplusu hesab edilmişdir.

Alman filosofu F.Nitsşe mədəniyyəti xalqın həyat tərzi kimi başa düşmüşdür. Amerikalı filosof D.Bell mədəniyyəti xalqın estetik baxışlar sistemi, mənəvi həyat tərzi və fərdin təkrar-olunmaz xüsusiyyəti hesab etmişdir.

Rus filosofu N. Berdyayev mədəniyyəti “xalqın canlı taleyi” sanmışdır. Bir çox digər filosoflar da mədəniyyəti müxtəlif mənalarda izah etmişlər: *hafizə; yaddaş; yaradıcılıq; hər hansı fəaliyyətin mənəvi ölçüsü; xalqın həyat tərzini və s.*

Mədəniyyət haqqında deyilmiş müxtəlif mülahizələri ümumiləşdirərək demək olar ki, mədəniyyət anlayışı üç əsas mənada işlədilmişdir: 1) bitkiləri becərmək, yaradıcılıq, istehsal; 2) təhsil, tərbiyyə, inkişaf; 3) sitayiş, ehtiram, dini ayinlər.

Ən geniş mənada isə mədəniyyət anlayışı insan fəaliyyətinin bütün sahələrini özündə cəmləşdirir.

Qədim Roma filosofları hesab etmişlər ki, vəhşi təbiətdən fərqli olaraq, insanlar “ikinci təbiət” də yaratmışlar. Ona görə də, *maddi mədəniyyətlə* yanaşı, *mənəvi mədəniyyət* də vardır. Bu fikri ilk dəfə ortaya atan məşhur filosof və natiq Mark Siseron olmuşdur. O demişdir ki, torpağı, bitkini becərmək mədəniyyəti olduğu kimi, insan ruhunu, insan qəlbini *becərmə mədəniyyəti* də vardır.

Beləliklə də, *mədəniyyət* anlayışı əsasən iki geniş sahəni əhatə edir. *Maddi mədəniyyət* - buraya daxildir maddi istehsal və onun strukturu: texnika, texniki qurğular, infrastruktur, mənzil, məişət əşyaları, geyim-kecim və s. daxildir. *Mənəvi mədəniyyət* – buraya daxildir mənəvi istehsal və onun nəticələri: din, fəlsəfə, əxlaq, elm, incəsənət, bədii ədəbiyyat və s. daxildir.

Alimlər hətta heyvanda da mədəniyyət vardır fikrində yekdil olmuşlar. Onlar hesab etmişlər ki, heyvanlarda da ünsiyyət vasitəsi olan nitq və digər mədəni fərqlənən müxtəlif xüsusiyyətlər mövcuddur. Lakin insanlarda mədəniyyət heyvanlarda mədəniyyətdən keyfiyyətcə fərqlənir. Heyvanlarda mədəniyyətin əsasını və bir-birinə keçməsinə instinkt, yəni qeyri-iradi olaraq işgörmə qabiliyyəti təşkil edir. İnsanda mədəniyyət isə şüur vasitəsi ilə yaranır və simvolik sistem təşkil edir.

Mədəniyyət insanın və cəmiyyətin həyatında çox **mühüm funksiyaları** yerinə yetirir ki, onlarsız nə insanın, nə də cəmiyyətin yaşaması mümkündür.

Mədəniyyətin cəmiyyətdə *əsas funksiyası* – insanın sosiallaşması funksiyasıdır, yəni insanın tərbiyələnməsi, formalaşması, ənənəvi qəbul edilmiş normaları, qanunları öyrənərək, onlara uyğunlaşması funksiyasıdır. Daha doğrusu, insanı təkrar istehsal etmək funksiyasıdır. Dünyaya yeni göz açan körpə mədəniyyətə yiyələnmədən insan ola bilməz. Alimlər öyrənmişlər ki, yeni doğulan uşaqlar iki yaşından on iki yaşına qədər normal insan həyatından məhrum olarsa, onlar əbədi olaraq heyvan kimi qalırlar. İnsanlar ancaq mədəniyyət vasitəsi ilə əsrlər boyu qazanılmış sosial təcrübəyə və bəşəri dəyərlərə yiyələnməklə cəmiyyətin tamhüquqlu vətəndaşı olurlar. Burada əsas rol oynayan dəyərlər: *vərdiş, adət-ənənə, bilik, bacarıq* və s.

Mədəniyyətin *ikinci funksiyası* – varlığı, dünyanı dərk etmək və onun haqqında məlumat toplamaqdan ibarətdir. Mədəniyyət dünya haqqında tarixən əldə edilmiş bilikləri toplamaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq imkanına malikdir. O, burada bəşəriyyətin sosial və intellektual hafizəsi rolunu oynayır. Ona görə də burada birmənalı olaraq təhsil sistemi önə çəkilir.

Mədəniyyətin *üçüncü funksiyası* – requlyativ və normativdir. Bu funksiyalar vasitəsilə mədəniyyət insanlararsı münasibətləri təşkil və requlə edir. Bu proses əxlaq və hüquq qaydaları, normaları, qanunları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu qayda-qanunlara riayət etmək insanların yaşamasının və birgə yaşama tərzinin əsas şərtidir.

Mədəniyyətin *dördüncü funksiyası* – kommunikativ (əlaqə, məlumat) adlanır. Bu funksiya, ilk növbədə, insanların əsas ünsiyyət aləti olan nitq vasitəsilə həyata keçirilir. Təbii nitqlə yanaşı, insanlar mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri olan elm, incəsənət və texnikada da özləri yaratdıqları xüsusi dillərindən də istifadə edirlər ki, onlarsız da bütövlükdə tam mədəniyyətə sahib olmaq qeyri-mümkündür.

İnsanların əcnəbi dilləri bilməsi isə digər xalqların mədəniyyəti və bütövlükdə dünya mədəniyyəti ilə də tanış olmağa geniş imkanlar yaradır.

Mədəniyyətin *beşinci funksiyası* aksioloji (dəyərlər, sərvətlər) funksiyasıdır. Burada insanlarda dəyərləndirmə və qiymətləndirmə mədəniyyəti formalaşır və onlara kömək edir ki, yaxşını pisdən, xeyri şərdən, gözəli eybəcərdən seçməyi bacarsınlar.

Mədəniyyətin *altıncı funksiyası* yaradıcılıq funksiyasıdır. Burada insanlar yeni dəyərlərə, biliklərə, elmi kəşflərə, adət-ənənlərə, vərdislərə və s. sahib olurlar.

Mədəniyyət anlayışında etnos (xalq). Müasir dövrdə mədəniyyətlərin yaranmasında və dərinlən dərk olunmasında onun milli-etnik ölçülərinin xüsusi rolu vardır. Həqiqətən də, hər bir mədəniyyət müəyyən etnosa, xalqa məxsusdur və milli mədəniyyət statusu almışdır ki, bu da mədəniyyətdə milliliyi göstərir. Lakin haqqında danışılan məsələdə alimlərdə yekfikirlik olmamışdır.

Hələ qədim zamanlarda etnomilli mədəniyyət haqqında iki fərqli fikir olmuşdur: etnosentrizm və kosmopolitizm. Etnosentrizmdə hər hansı bir etnos öz mədəniyyətini nümunə, etalon hesab edir və onu başqalarından üstün tutur, digər xalqların mədəniyyətlərinə isə etinasızlıq və bəzən də düşmənçilik münasibətləri göstərir.

Kosmopolitizmin xarakterik xüsusiyyəti isə ondan ibarət olmuşdur ki, öz etnik mədəniyyətinin çərçivəsindən və dövlətinin vətəndaşlığından çıxıb dünya vətəndaşı sayılsın. Kosmopolitdə vətən sevgisi, etnik sevgi, milli patriotluq və milli qəhrəmanlıq hissləri olur.

Qədim Yunanıstanda Etnosentrizm cərəyanının tərəfdarı məşhur yunan tarixçisi, əsərləri antik mədəniyyətə gözəl incilər verən Herodot olmuşdur. O demişdir: “Dünyada hamıdan yaxşı bizik. Yerdə qalanlar nə qədər bizdən uzaqdırsa, o qədər pisdır”.

Kosmopolitizm cərəyanının tərəfdarı Qədim Yunan mədəniyyətinin incilərindən olan “İliada” və “Odiseya” əsərlərinin müəllifi Homer olmuşdur. O isə demişdir: “Bizdən uzaqlarda olan xalqlar ən ləyaqətli və ən xoşbəxtidirlər. Bizim özümüzə isə hər şey pisdır”.

Tədqiqatçıların fikrincə, XVIII əsrdən başlayaraq milli və dünyəvi mədəniyyətlərarası məsələlərə münasibət dəyişir və yeni cərəyanlar yaranır: *mədəni relyativizm* (mədəniyyətdə nisbilik) və *mədəni universalizm* (mədəniyyətdə universallıq).

Mədəni relyativizmin tərəfdarları fransız filosofu M.Monten və alman filosofu İ.Qerder olmuşlar. Onların fikrincə, hər bir millətin mədəniyyətində özünəməxsus təkrarolunmaz orjinal xüsusiyyətlər vardır.

Müasir dövrdə mədəni relyativizmin nümayəndəsi kimi çıxış edən fransız alimi K.Levi – Strosdur. O hesab edir ki, bütün xalqların mədəniyyətləri qiymətcə və dəyərcə bərabərdir. Onların arasında iyerarxiya qoymaq olmaz. Bəlkə də, mədəniyyətlərarası əlaqələri və ünsiyyətləri azatmaq lazımdır. K.Levi – Stros həm də dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının yaranmasının əleyhinə çıxmışdır.

Mədəni universalıq ideyasına tərəfdar çıxanlar isə fransız filosofu J.J.Russo, alman filosofu İ.Kant və alman şairi Höte olmuşlar. Onların fikrincə, mədəni universalıq nəinki mümkündür, hətta dünya mədəniyyəti və sivilizasiyasının real varlığıdır.

Höte dünya bədii mədəniyyətini milli mədəniyyətdən üstün hesab edərək, fikrini belə əsaslandırmışdır ki, bədii mədəniyyəti dünya səviyyəli sənətkarlar yaradırlar və o da bütün bəşəriyyətə estetik zövq verir.

Mədəni universalizmin orjinal konsepsiyasını rus filosofu V.Solovyov hazırlamışdır. Onun fikrincə, milli və ya lokal mədəniyyətlər dünya mədəniyyətinə gedən yolun ara etaplarıdır. Dünya mədəniyyəti isə bəşəriyyətin istehsal etdiyi bütün dəyərləri özündə cəmləşdirən tükənməz xəzinədir.

Milli və dünya mədəniyyətlərarası məsələlərə münasibət bildiren ingilis yazıçısı R.Kiplinq isə “Qərb – Qərbdir, Şərq – Şərkdir. Onlar bir yerdə yola getməz” adlı konsepsiya irəli sürmüşdür. Təqribən eyni fikri isveçrəli psixoloq K.Yunq da söyləmişdir. Onların fikrincə, Şərqə və Qərbə xas olan xarakterik düşüncə tərzii o qədər fərqlidir ki, onların arasında yaxınlaşma nəinki mümkün deyil, hətta arzuolunmazdır.

Müasir dövrdə Şərqlə Qərb mədəniyyətləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq vardır və onlar qovuşmaqdan çox uzaqdır. Eyni zamanda milli birliklər də çox sabitdir, millətlərarası ziddiyətlər isə çox ciddi münaqişələrə səbəb olur. Bununla belə, müasir dünyada beynəlmiləçilik meyillərinin güclənməsi nəzərə çarpır ki, bu da dünya mədəniyyətinin və sivilizasiyasının yaranmasına aparır.

Yaranmaqda olan dünya sivilizasiyası, həqiqətən, vahiddir və universaldır. Ona görə ki, onun fundamenti belədir: *milli riyaziyyat və ya milli elektronika yoxdur, onlar universaldır, ümumbəşəridir.*

Son dövrdə əksəriyyətinin əhalinin milli və bəşəri dəyərlər sistemində **submədəniyyət** (mədəniyyətyanı) adlanan anlayış da mövcuddur. Submədəniyyətin daşıyıcılarının özlərinin xüsusi fərqlənən dəyərlər sistemi: *danişiq jarqonu, davranış qaydaları, geyim-kecimləri* və s. vardır. Bu kateqoriyaya aid edilənlər isə qadınlar, gənclər və digər qruplardan ibarət olanlardır.

Mədəniyyət və sivilizasiya münasibətləri. Mədəniyyət və sivilizasiya anlayışları biri digəri ilə o qədər sıx əlaqədirlər ki, bəzən onları fərqləndirmirlər, hesab edirlər ki, onlar sinonimlərdir. Həqiqətən də, onların ümumi birlikləri vardır. Bununla belə, onların fərqlənən cəhətləri də mövcuddur.

Latın sözü olan *sivilizasiya* zaman baxımından *mədəniyyət* sözündən sonra, yəni XVIII əsrdə İngiltərədə və Fransada geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.

Sivilizasiya sözünün ilkin mənası - *sivilis*, yəni vətəndaş, cəmiyyət, dövlət mənalarını verir. Bu anlayış bəşəriyyətin sosial inkişaf mərhələləri olan vəhşilik, cəhalət mərhələlərini keçdikdən sonra yaranmışdır.

Mədəniyyət və *sivilizasiya* terminlərinə bir qədər ciddi yanaşdıqda məlum olur ki, onların fərqlənən tərəfləri, fərqli xüsusiyyətləri və nisbi müstəqillikləri də vardır. Məsələn: insanda bilik, nitq, natiqlik qabiliyyəti mədəniyyətdir, yazı və elm isə sivilizasiyadır. Ona görə də, elmlərin təsnifatında iki müstəqil elm: kulturologiya və sivilizasiologiya elmləri də özlərinə yer almışdır.

Bəzi alimlər isə *mədəniyyət* və *sivilizasiya* anlayışlarını biri digərinə əks olan və inkar edən tərəflər kimi başa düşmüşlər. Məsələn, alman filosofu Osvald Şpenqler “Avropanın süqutu” adlı əsər yazmışdır. Əsərdə deyilir ki, sivilizasiya ölən, məhv olan və parçalanan mədəniyyətdir. O, iddia etmişdir ki, sivilizasiyada bədii yaradıcılığa yer yoxdur, onda ancaq texnika və cansız intellekt vardır. Onlar insanları hamarlayır və onları şəxssiz məxluqa çevirir. Mədəniyyət isə, canlı inkişaf edən orqanizmdir. Mədəniyyət incəsənətin və bədii ədəbiyyatın inkişafı üçün geniş üfüqlər açır.

Mədəniyyət və dil (nitq). İnsana xas olan *mədəniyyət* və *dil* dəyərləri biri digərsiz mümkün olmayan və biri digərini yaşadan dialektik sistem təşkil edir. Dilin funksiyası mədəniyyəti yaratmaq, inkişaf və təbliğ etməkdən ibarətdir. Mədəniyyətin funksiyası isə insan nitqini gözəlləşdirmək və rəvan etməkdən ibarətdir. Dil mədəniyyətin fundamentini təşkil etməklə həm də onun xüsusi daxili özülünü təşkil edir.

Dilsiz milli mədəniyyət yoxdur. Ona görə də, heç də təsadüfi deyildir ki, mədəniyyətlərin təsnifatında dil ölçü vahidi kimi götürülür.

Dil insan tərəfindən dünyanın dərk olunmasında, ona sahib olmaqda və mənimsəməsində ən əsas alətdir. Dil eyni zamanda digər xalqların mədəniyyətlərinin bir-biri ilə tanış olmasında və bəhrələnməsində fəal iştirak edir. İctimai həyatda dil və onun funksiyası barədə filosoflar və digər alimlər də fikirlər söyləmişlər. Alman filosofu M.Xaydeqer demişdir: “Dil Varlığın evidir”, fransalı yazıçı və filosof A.Kamyu demişdir: “Mənim vətənim fransız dilidir”, rus yazıçısı F.Dostoyevski isə hesab etmişdir ki, “dil xalqdır”.

Milli mədəniyyətlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olan dillər də mədəniyyətlər kimi taleyin bütün təlatümlərindən, sosial-siyasi hadisə və proseslərindən keçir. Odur ki, tarixən iqtisadi və hərbi gücləri yüksək olan xalqlar, dövlətlər dünyanı parçalayıb öz təsir dairələri altına salarkən, çox xalqların ana dilləri müstəmləkə və asılılıq şəraitinə düşərək ictimai səhnədən sıxışdırılmağa başlanmışdır.

Bu gün isə vəziyyət daha da mürəkkəbləşmişdir. Əgər əvvəllər problem geri qalmış və təsir altında olan xalqların dilləri ilə bağlı idisə, hazırda problem inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin problemlərinə çevrilmişdir. Burada əsas səbəb isə gündən-günə artan ingilis (Amerika) dilinin ekspansiyası ilə bağlıdır. Hansı ki, universal ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Nəticədə isə, iki dilin birləşməsindən qarışıq hibrid (mələz) dillər alınır. Məsələn: fransız dili ilə ingilis dilinin qarışığından olan *Franql* və ya *Frenqliş*. Daha çox göstərici misal isə *Şpenqliş*dir. Burada İspan və İngilis dillərinin qarışığına kubalıların və meksikalıların da məhəlli dialektləri əlavə edilmişdir.

Nobel mükafatı laureatı meksikalı şair və filosof O.Pas süni yaradılmış yeni dillər haqqında belə demişdir: “O dillər nə yaxşı, nə də pisdır, çox çirkindir”.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə azsayılı xalqların dilləri də ağır vəziyyətə düşmüşdür. Onlar üçün vəziyyətdən yeganə çıxış yolu bilinçsizlik (ikidillilik) yox, polilingvizmdir (çoxdillilik).

Mədəniyyət və iqtisadiyyat əlaqələri. Mədəniyyət və iqtisadiyyat münasibətləri tarix boyu çox ciddi təkamül prosesi keçirmişdir. Antik dövr və Orta əsrlərdə mədəniyyətlə iqtisadiyyat üzvi surətdə bağlı olmuş, birgə əməkdaşlıq etmiş və biri-birlərini təkmilləşdirmişlər. O zaman istehsal və yaradıcılıq, dəyər və qiymət biri-birlərinə tən gəlmişlər, üst-üstə düşmüşlər. Yəni bir nəfər həm peşəkar və həm də estetik yaradıcı olmuşdur. Məsələn: Orta əsrlərdə monastrlar (kilsələr) eyni vaxtda dini, mədəni və iqtisadi mərkəzlər olmuşdur. XVII əsrdən başlayaraq mədəniyyətlə iqtisadiyyat tədricən aralanıb müstəqil qalmışdır.

XVII-XVIII əsrlərdə iqtisadiyyat və mədəniyyət dinc-yanaşı yaşayaraq, biri-birinə mane olmadan inkişaf etmişdir. Cəmiyyətin inkişafında XVIII əsr həm elmi-texniki tərəqqinin başlanğıcı, həm də teatr sənətinin başlanğıcı hesab edilir.

XIX əsrdə sənaye istehsalı daha da artdıqca, mədəniyyət və iqtisadiyyat münasibətləri zəifləyir, aralarında başadüşməzlik, etibarsızlıq və ziddiyyət yaranır. Fransız şairi Ş. Bodlerin fikrincə, “*nə vaxt ki, sənaye incəsənətə sirayət edir, o vaxt onun öldürücü düşməninə çevrilir.*”

İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatla mədəniyyət arasında özgələşmə, əksdurma, ziddiyyət daha da artmağa başlamışdır. Nəticədə, yaranan *sənaye mədəniyyəti* iqtisadiyyatın bir sektoruna çevrilir və kütləvi mədəniyyətə çevrilərək hakim qüvvə olub yüksək mədəniyyəti sıxışdırır, əsl bədii yaradıcılığı isə inkar edir. Sonradan isə, postmodernizm mədəniyyəti yaranır və geniş yayılaraq kütləvi mədəniyyəti davam etdirir.

XX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq mədəniyyətlə iqtisadiyyat arasında yeni müsbət meyillər yaranmağa başlayır. Bir çox ölkələrdə isə həqiqi yüksək mədəniyyətə və incəsənətə maraq oyanır. Əvvəllər hesab edirdilər ki, elm bütün problemləri həll edir. Bu gün isə aydın olur ki, dəyanətli inkişaf üçün təkə elm və texnika yox, həm də həqiqi yüksək mədəniyyət tələb olunur. Buradan da iqtisadiyyatla mədəniyyətin yaxınlaşmasına böyük ehtiyac duyulur. Beləliklə də, iqtisadiyyat insana mal-dövlət, sərvət verir, onun həyat vəziyyətini təmin edir. Mədəniyyət isə, insan həyatına məna və zövq verir, onun məqsədini müəyyənləşdirir, ona xoşbəxtlik gətirir.

İqtisadiyyat ancaq effektiv olmaq yox, həm də ekoloji təmiz, insani, insanalayıq olmalıdır. Belə olmazsa və insafsızcasına təbiəti, torpağı, suyu, havanı çirkləndirməyi davam etdirilərsə, onda hər nə varsa tənəzzülə uğrayacaq, dağılacaq və məhv olacaq.

Mədəniyyət qloballaşma şəraitində. Müasir dövrdə qloballaşma prosesi cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının bütün sferalarına öz təsirini göstərir. Qloballaşma prosesi ilk dəfə iqtisadiyyatdan başlamış, sonradan isə mədəniyyətə də sirayət etmişdir.

Mədəniyyətdə qloballaşma tədricən ənənəvi, milli mədəniyyəti sıxışdıraraq, onu kütləvi mədəniyyətlə əvəz etməyə, müxtəlifliyi və rəngarəngliyi standartlaşdırmağa aparır. Ona görə də tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, indi Yer kürəsində internet öz qələbəsini bayram edir.

Mədəniyyətdə qloballaşma prosesi nəticəsində bir sıra aktual problemlər yaranmışdır: milli mədəniyyətlər münasibətləri, Qərb və qeyri-qərb mədəniyyətləri münasibətləri, mərkəz və əyalətlər mədəniyyətləri münasibətləri; hökumətlik edənlərin və tabeçilikdə olanların mədəniyyətlərarası problemləri və nəhayət, mədəni eyniləşmə problemi.

Elə bu səbəbdən də, XX əsrin 70-80-cı illərində Amerikada və Avropa ölkələrində multikulturalizm (çoxmədəniyyətlilik) siyasəti sosial-siyasi və milli-etnik səhnəyə çıxarılmışdır və bir çox fərqlənən ideyalar irəli sürülmüşdür.

Göründüyü kimi, mədəniyyətdə qloballaşma çox mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Ona görə də lokal mədəniyyətlərin yaşanması, inkişaf məsələsi hələlik qeyri-müəyyən vaxta qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı: Azər nəşr, 1997, 174 s.
2. Heydər Əliyev. Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir və intellektual mülkiyyətidir. Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında nitq. "Xalq qəzeti", 5 noyabr 1997.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002, s.8.
4. Heydər Əliyev. Mədəniyyət bəşəriyyətin topladığı ən yaxşı nümunələrlə xalqları zənginləşdirir. "Yeni Azərbaycan qəzeti", 7 may 2016.
5. İlham Əliyev. Əsrlər boyu Azərbaycanda müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan xalqlar bir ailə kimi yaşamışlar. Hesab edirəm bizim təcrübəmiz əyani şəkildə göstərir ki, müxtəlif mədəniyyətlərə, müxtəlif dinlərə mənsub olan xalqlar mehribanlıq, sülh, əməkdaşlıq şəraitində yaşaya bilərlər. "Yeni Azərbaycan qəzeti", 19 aprel 2016.
6. Mehriban Əliyeva. Mən fəxr edirəm ki, ölkəmizdə tamamilə bənzərsiz bir mədəni imkan yaranmışdır. Bu gün Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin dəyərli nümunələri bütün bəşəriyyətin sərvəti hesab olunur. Parisdə YUNESKO-nun iqamətgahında söylədiyi nitq. 9 sentyabr 2004.
7. Qəniyev M., Məmmədov E. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı: Müəllim, 2003, s.22.
8. Aslanov R. Qloballaşma və mədəniyyət müxtəlifliyi. Bakı: Elm, 2004, s.12.
9. Cavadov Q. C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Tarix və müasirlik. Bakı: Elm, 2000, 440 s.

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТУРА: СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ

Садыгов Г.Ш., Мамедов Р.С.

Ключевые слова: культура, ценности, понимание, этническая принадлежность, восточная и западная культура, цивилизация, культура речи, культурные и экономические отношения, процесс глобализации.

В статье обосновывается следующая мысль: культура – фундамент человеческой жизни. Она возникла и развивается вместе с человеком, воплощая в нем то, что качественно отличает его от всех других живых существ и природы в целом.

SUMMARY

CULTURE: ESSENCE AND FUNCTIONS

Sadigov H.Sh., Mammadov R.S.

Keywords: culture, values, understanding, ethnicity, eastern and western culture, civilization, culture of speech, cultural and economic relations, the process of globalization.

In the article, the following idea is substantiated: culture – human life's foundation. It emerged and is developing together with human by incarnation of all things that differ from other creatures in nature in terms of quality.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 01.06.2017
Son variant

UOT 910.4

MƏŞHUR FRANSIZ YAZIÇISI-SƏYYAH ALEKSANDR DÜMANIN “QAFQAZ SƏFƏRİ” ƏSƏRİ TARİXİ MƏNBƏ KİMİ

¹MƏMMƏDLİ BƏHRAM İDRİS oğlu

²XƏLİLOV ELMAR ŞİRİNBALA oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-dosent

e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

“Sumqayıt adlanan yerdə azərbaycanlılar qonaqpərvərlik əlaməti olaraq bizi duz-çörəklə qarşıladılar”.

Aleksandr Düma.

Açar sözlər: Aleksandr Düma, Qafqaz, Dərbənd, Sumqayıt, Bakı.

XIX əsrin görkəmli yazıçı-dramaturqu və publisisti, dünya oxucuları tərəfindən sevilən A.Düma 1858-ci ilin sonu 1859-cu ilin əvvəllərində Rusiya imperiyasının ərazisinə, o cümlədən Qafqaza – Azərbaycana səyahət etmişdir. A.Düma dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə “Üç müşketyor”, “Monte Kristo qrafı”, “Qara maskalı adam”, “Qara zanbaq” və s. əsərlər bəxş etmişdir. Onun əsərləri dünyanın 100-dən çox xalqlarının dillərinə sevilərək tərcümə edilmişdir.

A.Dümanın “Qafqaz səfəri” bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Müəllifin səfər təəssüratları, Azərbaycana aid maraqlı məlumatları, Azərbaycanın təbii gözəllikləri, tarixi abidələri, etnoqrafiyası, Azərbaycanlıların milli-xüsusiyyətləri və s. “Qafqaz səfəri”ndə öz əksini tapmışdır. A.Dümanın bu əsərini Azərbaycan tarixinə dair qiymətli mənbə kimi də dəyərləndirə bilərik. Yazıçı-səyyah səfərdən aldığı təəssüratları böyük ustalılıqla qələmə almışdır. Məşhur yazıçının Azərbaycana olan vurğunluğu əsər boyu izlənilir. O, Azərbaycanın, ayrı-ayrı bölgələrində rast gəldiyi adi bir hadisəni, təəssüratı təfərrüatı ilə oxucuya çatdırmağa cəhd göstərir. Kitabla tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, yazıçı hələ Azərbaycana gəlməmiş, Azərbaycan haqqında zəruri biliklər əldə etmiş, qədim və orta əsrlər dövrünün, həmçinin müasiri olduğu müəlliflərin əsərlərindən bəhrələnmişdir.

A.Düma Azərbaycana səfərini qədim Dərbənddən – Azərbaycanın şimal qapısından başlamışdır. Müəllif Dərbəndi “Şərqi birinci şəhəri”, “gözəlliklər məskəni” adlandırır və burada “göy yaquta bənzər” Xəzər dənizi ilə ilk tanışlığından bəhs edir.

A.Düma Xəzər dənizi haqqında ilk məlumatı qədim yunan tarixçisi, “tarixin atası” Herodotun “Tarix” kitabından aldığını qeyd edir: “İlk dəfə Herodot tərəfindən təsvir edilən, sahəsi haqqında məlumat verilən bu dəniz əski zamanlarda olduğu kimi, indi də az məlumdur. Qədim tarixçilər onun gözəlliyindən ilhamla söz açmış və onu sehrli möcüzə adlandırmışlar [1, 9]. Xəzər dənizinə valeh olan yazıçı, ondan ayrılmaq istəmir və ayrıldığına təəssüf edir, sanki onu özü ilə Fransaya aparmaq istəyir. A.Düma Xəzərdən ayrılarkən təəssüf hissini belə ifadə edir: “...Yaxşı, əlvida, Xəzər dənizi! Bir daha əlvida! Mən səni görməyi o qədər arzulamışdım ki, nəhayət, istəyimə nail oldum. Səni təəssüflə tərk edirəm və sənənin bir daha ancaq sahillərini genişləndirib mənim vətənimə qədər uzanmağını görmək istədim” [1,78]. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycana gəlmiş Avropa və Şərq səyyahlarının heç biri Xəzərin bənzərsiz, təkrarsız, əsrarəngiz gözəlliyini A.Düma qədər heyranlıqla təsvir və tərənnüm edə bilməmişlər. Bu məftunluq, ilk növbədə, yazıçının dərin müşahidələrindən, duyğularından və tarix kitablarından qaynaqlanmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, yazıçı gəzdirdiyi, gördüyü yerlərdə dərin müşahidələr aparmışdır.

Müəllif Azərbaycanın təbii abidələri ilə yanaşı, tarixi abidələri, etnoqrafiyası, azərbaycanlıların milli xüsusiyyətləri haqqında öz təəssüratlarını məharətlə, böyük məhəbbətlə qələmə almışdır.

A.Düma Dərbənddən Qubaya, oradan da Sumqayıta səfər edir: “Nəhayət, Abşeron yarımadasına çatdıq. Bütün günü yol gəlib gecə Sumqayıt adlanan yerdə dayandıq. Poçt məntəqəsi burada yerləşirdi. Birdən gözüm işıq gələn beş-altı çadıra sataşdı. Bu azərbaycanlıların düşərgəsi idi. Burada bizi bir nəfər azərbaycanlı qonaqpərvərlik əlaməti olaraq duz-çörəklə qarşıladı. Biz duz-çörəyi qəbul edib oturduq” [1,40]. Sonra A.Düma Sumqayıtda tanış olduğu ilk abidədən bəhs edir. Yazıçı qeyd edir ki, bu abidə “şah Abbas karvansarayı” adlanır [1.40]. Onu da qeyd edək ki, Sumqayıtda Şah Abbas Karvansarayının o dövrdə mövcud olmasına ilk dəfə “Qafqaz səfəri”-ində rast gəlirik.

Sumqayıtdan Bakıya gələn A.Dümanın Bakı haqqında təəssüratı belədir: “Bakı küləklər şəhəridir. Avropada buna bənzər şəhər yoxdur” [1, 61]. A.Dümanın Bakını “küləklər şəhəri” adlandırması oxucuda maraq doğurur. Görünür, müəllif Bakı sözünün “küləklər şəhəri” adlanmasını orta əsr mənbələrindən öyrənmişdir. A.Düma yazır: “Biz Bakıda qərribə bir mənzərə ilə qarşılaşmışdıq. Bir yandan qızıl kimi parıldayan qum səhrası, bir yandan da mavi Xəzər” [1, 41].

A.Düma sonra Bakıdakı tarixi abidələrdən bəhs edir, Qız qalasından söhbət açır: Ucalığı və əzəməti ilə diqqəti cəlb edən Qız qalasını Bakının “ismət və bəkarət rəmzi” kimi qiymətləndirir [1,42].

A.Dümanın “Qafqaz səfəri”ndə diqqət çəkən məqamlardan biri də çar generalı Sisianovla bağlıdır. Yazıçı-səyyah Bakıda Sisianovun abidəsini gördüyünü qeyd edir: “Biz Qız qalasına gəlməmişdən əvvəl başqa bir abidəyə də rast gəldik. Bu Gürcüstan canişini Sisianovun abidəsi idi” [1, 43]. Sisianov haqqında qısa məlumat verən A.Düma daha sonra yazır: “Ermənilər general Sisianovu xəbərdar etmişdilər ki, görüş zamanı onu öldürəcəklər. Sisianov isə özünü Sezar kimi cəsur göstərmiş və “buna cürətləri çatmaz” demişdir [1,43].

Yazıçı-səyyah Abşeron neftindən bəhs edərək yazır: “Neft dünyanın bir çox nöqtələrində də vardır. Lakin Bakı və onun ətrafında olan neft heç bir yerdə yoxdur” [1,47]. A.Düma sonra neftin çıxarılması və daşınmasından söhbət açır: “3 metrədən 20 metrə qədər olan quyulardan neft çıxarılır və İrana, Tiflisə və Həştərxana göndərilir” [1,47].

A.Düma digər Avropa səyyahlarından fərqli olaraq, ilk dəfə Xəzər dənizinin təkində neft yataqlarının olması kimi maraqlı elmi mülahizə irəli sürür: “Burada (Abşeron yarımadasında) yanar qaz və neft quyuları olduğuna görə o müqəddəsləşdirilmişdir. Beləliklə, düşünmək olar ki, dənizin dibindəki neft yatağı Türkmənistana qədər gedib çıxır [1,48].

A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində maraq doğuran mühüm məqamlardan biri də azərbaycanlıların milli mentalitetidir. A.Düma yazır: “Azərbaycanlıların Qafqaz qəbilələri ilə qaynaq-qarışması onların təbiiliyini daha da artırmışdır. Bu xalq vaxtı ilə müzəffər olmuş, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır. Onlar azad yaşamağı üstün tuturlar” [1,55]. A.Düma Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, mərdliyi, səmimiyyəti, mehribanlığı, sözbütövlüyü kimi müsbət mənəvi keyfiyyətləri inandırıcı şəkildə qələmə almışdır. Müəllif yazır: “Azərbaycanda kişi sözü var. Onlarda hər hansı iş barəsində sövdələşəndə imza, möhür tələb olunmur. Onlar verdiyi sözdən dönmürlər. Söz verdi, qurtardı” [1,55].

A.Düma azərbaycanlılarla bərabər, həm də erməni mentaliteti haqqında da obyektiv fikir söyləmişdir. Onu da qeyd edək ki, ümumiyyətlə, ermənilər, erməni mentaliteti haqqında bir çox müəlliflər, o cümlədən V.Veliçko [2], Mayevski [3], İlya Çarçavadze [4] və b. öz əsərlərində fikir və rəylərini bildirmiş, bundan başqa, ayrı-ayrı məqalələrdə də erməni mentalitetinə toxunulmuşdur. [5, 6].

Əsərin “Bakının ətrafı” bölümündə azərbaycanlılar və ermənilər haqqında maraqlı məlumat verir. Müəllif göstərir ki, ermənilərin görünməyən tərəflərini yalnız və yalnız ardıcıl tədqiqat və yaxından tanış olmaqla aşkar etmək olar [1,54]. A.Düma daha sonra qeyd edir ki, ermənilər fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan hiyləgər və kələkbazdırlar [1,54]. Erməni mentalitetini dəqiq

xarakterizə edən A.Düma yazır: “Dünən onlara həyan olan, kömək edən bir adama dönük çıxır, nankora çevrilirlər” [1,54].

Beləliklə, A.Düma “Qafqaz səfəri” əsərində Azərbaycan tarixinin bizə məlum olmayan bir çox məqamlarına aydınlıq gətirmişdir. Əsərdəki bəzi istisnaları nəzərə almasaq, “Qafqaz səfəri” mənbəşünaslıq və tarixişünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Elmi yeniliyi: A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsəri ilk dəfə olaraq Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı kontekstində araşdırılmışdır.

Praktik əhəmiyyəti: A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərindəki bir çox tarixi məqamlar praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Məqalədən elmi konfrans, mühazirə, seminar və s. istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Düma A. Qafqaz səfəri. (Təəssürat). Bakı: Yazıçı, 1985, 142 s.
2. Veliçko V. Qafqaz. Bakı: Azər nəşr, 1995, 192 s.
3. Mayevskinin xatirələri. Bakı: Şərq-Qərb, 1994, 39 s.
4. Çavçavadze İ. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı: Bakı Universiteti, 2000, 176 s.
5. Məmmədli B. Veliçkonun Qafqaz əsəri haqqında // Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi xəbərləri. 2008, №6, s.323-327.
6. Məmmədli B. Ermənilərin şimali Azərbaycanda məskunlaşması tarixindən // Tarix və onun problemləri. 2014, №2, s.77-84.

РЕЗЮМЕ

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ИЗВЕСТНОГО ФРАНЦУЗСКОГО ПИСАТЕЛЯ-ПУТЕШЕСТВЕННИКА АЛЕКСАНДРА ДЮМА «КАВКАЗСКОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК.

Маммедли Б., Халилов Э.Ш.

Ключевые слова: Александр Дюма, Кавказ, Дербенд, Сумгаит, Баку.

В статье анализируется произведение А.Дюма «Кавказское путешествие» которое содержит богатый фактологический материал по географии, истории этнографии и языке народов, проживающих на территории Кавказа, в том числе и Азербайджана.

SUMMARY

“CAUCASUS JOURNEY” BY THE PROMINENT FRENCH WRITER-TRAVELER ALEXANDER DUMA AS A HISTORICAL SOURCE

Mammedli B., Khalilov E.Sh.

Keywords: Alexandre Dumas, Caucasus, Derbent, Sumqait, Baku.

The article analyzes the work of Aleksander Dumas “Caucasus journey” which contains rich factual material on geography, history, ethnography and language of nations living in Caucasian territory, as well as in Azerbaijan.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.05.2017
Son variant

UOT 528.81

PİRSAAT ÇAYININ HÖVZƏSİNİN GEOLOJİ VƏ GEOMORFOLOJİ ŞƏRAİTİ

¹MƏRDANOV İLHAM İLDIRIM oğlu²AĞAYEV TAHİR DÖVLƏT oğlu³SÜLEYMANLI DİLŞAD QÜRBƏT qızı⁴ƏLİYEV NURİDƏ FƏRHAD qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-professor, 3-assistent, 4-laborant**e-mail: geography.sumqayit@mail.ru**Açar sözlər: hövzə, sürüşmə, eroziya, model, süxur, torpaq, çöküntülər, laylar*

Giriş. Nəzərdən keçirilən ərazi fəal surətdə təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilmiş Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşir. Pirsaatçay və Qoşluçayın qollarının dərin dərələri Şamaxı yaylasının şimal-qərb hissəsini kəskin parçalamışdır. Geomorfoloji quruluşuna görə ərazi yayla və orta dağlıqdan ibarətdir və yüksək dağlıq relyefi özünü zəif biruzə verir. Ayrı-ayrı kiçik platovari suayrıcılar Qoşluçay və Pirsaatçay hövzələri arasında yerləşir. Baş Qafqaz silsiləsinin mərkəzi hissəsi ilə müqayisədə ərazi daha yastı relyefə malikdir və bu səbəbdən də əkinçilik suayrıcıya yaxın sahələrdə də həyata keçirilir və dağlıq landşaftlar üçün böyük antropogen təzyiqa məruz qalmışdır [1]. Nəticədə, torpaq örtüyü burada şiddətli dərəcədə eroziyaya məruz qalmış və bu zaman həlledici amil rolunda relyef və atmosfer yağıntıları deyil, bir sıra tədqiqatçıların da göstərdiyi kimi, örtük süxurları çıxış edir [2].

Bütövlükdə Şamaxı yaylasının səthi şimal, şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru meyilliyə malikdir və tədricən Baş Qafqaz silsiləsinin suayrıcısından dağətəklərinə və düzənliklərə doğru alçalır. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəkləri çökmə zonası relyefinin əsas elementi olub, Gülümdostu zirvəsindən (2713 m) intesiv parçalanmağa başlayır. Alçaq dağlıq tədricən dənizə qovuşan düzənliyə keçir. Çökmə zonasında Şamaxı rayonunda yüksəkliklərin hər kilometrə orta hesabla 40 – 50 m azalması baş verir.

Pirsaatçay hövzəsinin böyük hissəsi Şamaxı yaylarında yerləşir. Bu çay kimi Qozluçay da konusabənzər zirvəyə malik Babadağdan şərqdə yerləşən Gülümdostu zirvəsindən başlayır. Pirsaatçay bu zirvənin cənub yamacının, Qozluçay isə şərq yamacının əsas çayıdır. Hər iki yamac mergelli əhəngdaşlarından təşkil olunmuşdur və, demək olar ki, bitki örtüyündən məhrumdur. Bu amillər sadalanan ərazilərdə qravitasiya proseslərinin – sürüşmələrin və eroziya proseslərinin fəal surətdə təzahür etməsini şərtləndirir [3, 4]. Kifayət qədər meyilli sahələrdə bu proseslər daha intensiv xarakter daşıyır. Bu çayların suayrıcılarını Baş Qafqaz silsiləsindən ayrılan silsilələr təşkil edir.

Silsilələrdən biri (Maturdağ – Sarısu) Girdimançay və Pirsaatçayı hövzələrini ayırır. Əvvəlcə bu silsilə 15-20 km məsafədə cənuba doğru uzanır və Qalac zirvəsinə (2081 m) çatır. Bu zirvədən sonra silsilə Ağsu və Girdimançay arası ərazidən cənub-şərqə tərəf uzanır və Şamaxı yaylasının bir hissəsini yaradır. Burada dağ-çəmən torpaqları tədricən dağ-çöl torpaqlarına keçir. Silsilənin az meyilli şimal yamacı eroziyaya zəif dərəcədə məruz qalmışdır. Bu ərazidə dağ çəmənliyi bitkiliyi altında dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Massiv Sarısu zirvəsindən Qalacadək şiddətli dərəcədə eroziyaya məruz qalmış və sürüşmələr geniş yayılmışdır [5]. Sürüşmələrin geniş yayılmasının əsas səbəbi kimi gilli süxurların mövcudluğu göstərilə bilər.

Problemin aktuallığı. Tədqiqat ərazisini əhatə edən Baş Qafqaz silsiləsinin şərq enməsi geoloji quruluşuna görə daha qədim qırıxıq qatlarının cavan qırıxıq qatları ilə əvəzlənməsilə səciyyəlidir. Torpaqəmələgəlmə prosesində, demək olar ki, heç yerdə alt və orta yuranın rolu

təzahür etmir. Az dərəcədə üst yuranın çöküntüləri yalnız Baş Qafqaz silsiləsinin şimal yamacının sərhədində rast gəlinir. Ən geniş yayılmış torpaqəmələgətirən süxurlar üst təbəşir və üçüncü dövr çöküntüləridir. Torpaqəmələgətirən süxurlar şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru dəyişir. Yaylanın yuxarı hissələri, əsas etibarilə, mergelli əhəngdaşları ilə təmsil olunmuşdur. Yaylanın cənub hissəsində abşeron və akçaqıl çöküntüləri yayılmışdır. Şimal-şərq hissədə torpaqəmələgəlmə prosesinə apt və barrem gilləri təsir göstərir.

Adı çəkilən mergelli əhəngdaşları fiziki aşınma şəraitində şiddətli dərəcədə denudasiya prosesinə məruz qalmışdır. Bu süxurlar üzərində formalaşan torpaqlar az qalınlığa malikdirlər və, adətən, karbonatlıdır. Ayırı-ayrı yerlərdə az qalınlığa malik çim qatı altında aşınma məhsulları olan məsaməli süxurlar yerləşir. Bu süxurlar torpağın mineraloji tərkibini şərtləndirir. Pirsaatçayı və Qozluçayın suayırıcısının yuxarı axını hissəsində belə massivlər geniş yayılmışdır. Yaylanın şimal hissəsində Baş Qafqaz silsiləsinin dağətəkləri qərbdən şərqə geniş zolaqla (bəzi yerlərdə 2-3 km-ə qədər) Sumqayıt qrupunun qırmızı gillərini kəsir.

Şamaxı yaylasının cənub hissəsində abşeron mərtəbəsinin cavan çöküntüləri yayılmışdır. Mərtəbənin alt şöbəsi orta və iri dənəli yaşıltəhər qumdaşları laylarına malik yaşıl-boz gillərlə təmsil olunmuşdur (Ağsu və Pirsaat çayları yataqlarında). Məhz gilli süxurlar üzərində yeraltı suların toplanması sürüşmələrin təzahür səbəbləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Layların alt qatlarında isə vulkanik külə rast gəlinir. Orta şöbənin çöküntüləri kobud dənəli yaşıltəhər-boz qumdaşlarının qalın təbəqələrinin növbələşməsi ilə təzahür edir. Üst Abşeron mərtəbəsinin gilli-qumlu çınqılları Şamaxı-Ağsu suayırıcısının torpaqəmələgətirən süxurlarını təşkil edir.

Şamaxı yaylasının cənub hissəsində, həmçinin akçaqıl mərtəbəsinin çöküntüləri yayılmışdır. Kərkənc yüksəkliyindən Göylər kəndi istiqamətində akçaqıl süxurları vulkanik kül qatlarına malik göryümtül-boz və mavitəhər laylı gillərlə təmsil olunmuşdur. Akçaqıl mərtəbəsi xırda dənəvər qumdaşı qatlarına malik tünd-boz gillərlə Göylər kəndi, Kiçik Hərəmi dağı rayonlarında və Babazənənədək ərazidə təmsil olunmuşdur.

Cənubda Pirsaat çayı və Girdimançayın suayırıcısı tipik yayla kimi Pirsaat çayı və Ağsu çayının suayırıcısı ilə qovuşur.

Pirsaatçayı və Qozluçayın suayırıcısı və Baş Qafqaz silsiləsinin dağətəyi olan silsilə Çıraqlı zirvəsindən başlayaraq cənub-şərq istiqamətində uzanır. Bu silsilə Xilmilli kəndi yaxınlığında alçalır və kəskin parçalanmış, alçaq təpəli relyefə keçir. Az sahəni əhatə edən şimal yamacda dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Cənuba doğru bu silsilənin mərkəzi hissəsində dağ-çəmən torpaqları çürüntülü-karbonatlı və qaratorpağabənzər torpaqlarla əvəzlənir.

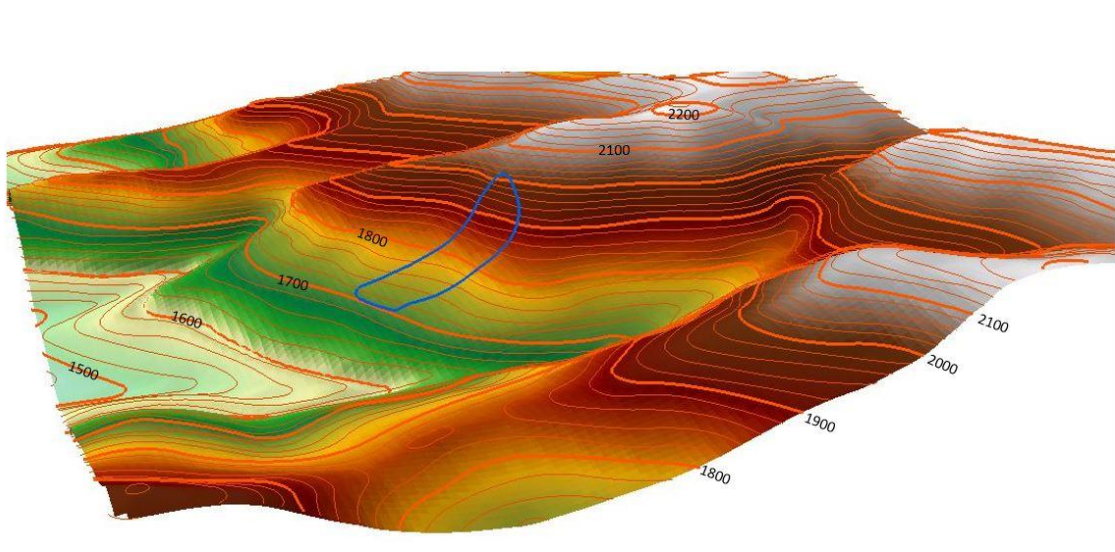
Ələt tirəsi və Böyük və Kiçik Hərəmi silsilələri arasında geniş ərazini əhatə edən akkumulyativ Pirsaatçayı düzənliyi yerləşir. Düzənlikdən şimala Pirsaat çayının Səbadüzü çökəkliyi yerləşir. Onun uzunluğu 10 – 12 km, eni isə, təxminən 4 – 5 km-dir.

Alınmış nəticələr. Həyata keçirilmiş tədqiqatlar ərazidə baş verən bir sıra təbii-dağıdıcı hadisələrin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi, geokoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud materialların tədqiqi göstərmişdir ki, Pirsaatçayının yuxarı axınında Dəmirçi, Dəmirçiçay, Uzuncaçay, Zarat-Xeybəri, Zarat kimi nəhəng sürüşmə-axınları mövcuddur. Bu sürüşmə-axınları Qovdağ və Niyaldağ silsilələrinin şərq qurtaracağında yerləşib, Lahıc çökəkliyinin işqınları ilə eynilik təşkil edir. Çayın orta axınında (Astraxanovka, Talışnuru, Qonaqkənd, Məlhəm kəndləri, Şamaxı şəhəri və başqa məntəqələrin ətrafında) və habelə Acıdərə çayı boyunca böyük sürüşmə axınları yayılmışdır.

CİS-texnologiyasının tətbiqi ilə yaradılmış Dəmirçi sürüşməsinin relyefin rəqəmli modelinin təhlili göstərmişdir ki, Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq yamacında yerləşən bu sürüşməaxınının inkişafı çay dərəsinin daralmasına gətirib-çıxara bilər (Şəkil). Sürüşmə axınının səthi batıq formaya malikdir.

Yekun. Tədqiqat ərazisində təbii şəraitin qiymətləndirilməsi həm elmi, həm də tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir və kompleks araşdırmaların yerinə yetirilməsini tələb edir [6]. Ərazidə baş

verən sürüşmə kimi təbii-dağıdıcı proseslərin inkişafında antropogen amillərin rolu böyük olmasa da, bu proseslərin fəallaşması yaşayış məskənlərinə, təsərrüfatlara həmişə böyük ziyan vurmuş, iri dağ massivlərinin torpaqlarının təsərrüfat dövrüyyəsindən çıxmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda ərazi fəal surətdə kənd təsərrüfatı istehsalına və digər sahələrin inkişafına cəlb olunduğundan, burada ekzodinamiki şəraitin monitorinqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu məqsədlə aerokosmik verilənlərin istifadəsi yüksək elmi və iqtisadi nəticələr verə bilər. Tədqiqatların son dövrlərdə çəkilməmiş aerokosmik təsvirlərin, bu təsvirlərin rəqəmli emalı əsasında hazırlanmış xəritələrin və müasir kompüter proqramlarının tətbiqi ilə yerinə yetirilməsi alınmış məlumatların dəqiqliyini və nəticə kimi, həyata keçirilən təbiəti mühafizə tədbirlərinin effektivliyini artırır. Bu yaxın illərdə dağlıq və dağətəyi ərazilərdə həyata keçiriləcək geokoloji tədqiqatların ən optimal yolu kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Şəkil. Pirsaat çayı hövzəsində yerləşən Dəmirçi sürüşmə axınının relyefinin rəqəmli modeli. “Google” şirkəti tərəfindən hazırlanmış hipsometrik xəritənin emalı əsasında tərtib edilmişdir. Horizontallar 20 m-dən bir çəkilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ализаде Э.К., Тарихазер С.А. Экогеоморфологическая опасность и риск на Большом Кавказе (в пределах Азербайджана). М.: МАКС Пресс, 2015, 207 с.
2. Paşayev N.Ə. Təbii dağıdıcı hadisələrin (THD) Dağlıq Şirvanın yaşayış məntəqələrinə və təsərrüfatına təsirinin iqtisadi-coğrafi problemləri // Azərb. Coğrafiya Cəmiy. Əsərləri. Azərbaycanda regional inkişafın sosial-iqtisadi və ekocoğrafi problemləri. IX Cild, Bakı, 2004, s.69-75.
3. Mərdanov İ.E., Mərdanov İ.İ., Rəhimova A.S. Yamacların meyilliliyi və relyefin enerjisinin yamac proseslərinə təsiri (Girdimançay-Pirsaatçay hövzələri təmsalında) // Azərb. Coğraf. Cəmiyyət. VII Qurultay. Materialları. Bakı, 1998. s.36-37.
4. Mərdanov İ.E., Mərdanov İ.İ. Cənub-Şərqi Qafqazda sürüşmə mənşəli sellərin yayılması haqqında // Azərb. Coğrafiya Cəmiy. Əsərləri. Azərbaycanda müasir coğrafi tədqiqatlar, XI Cild, Bakı, 2007, s.62-66.
5. Mehbalıyev M.M., Jarullayev A.Sh., Mərdanov İ.İ. Morphometric study and evaluation of erosion hazards of mountain geomorphosystem slopes. Ciencia e tecnica. Vitivinicola a science

and technology journal, ISSN: 0254-0223, Impact Factor: 0.278, 5-Year Impact Factor: 0.479, Vol. 31 (n. 2, 2016), pp.457-467.

6. Марданов И.И., Агаев Т.Д., Абдулов К.Ш., Мамедов Дж.Г. Изучение природных условий высокогорий Большого Кавказа (в пределах Азербайджана) // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, XII c., №2. Sumqayıt, 2016, s.66-69.

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ БАССЕЙНА РЕКИ ПИРСААТ

Марданов И.И., Агаев Т.Д., Сулейманлы Д.Г., Алиева Н.Ф.

Ключевые слова: *бассейн, оползень, эрозия, модель, порода, почва, отложения, слои*

Рассматриваемая территория расположена на юго-восточном склоне Главного Кавказского хребта, активно вовлекаемом в хозяйственную деятельность. По геоморфологическому строению территория состоит, в основном, из среднегорья и плоскогорья, а высокогорья проявляют себя в слабой степени. Восточное погружение Главного Кавказского хребта, охватывающего территорию исследования, по геологическому строению характеризуется чередованием более древних складчатых слоев с молодыми складчатыми слоями. Наиболее широко распространенными почвообразующими породами являются отложения верхнего мела и третичного периода. В сильной подверженности почвенного покрова эрозии и развитию оползней решающую роль играют не рельеф и атмосферные осадки, а как указывают многие исследователи, подстилающие породы.

SUMMARY

GEOLOGICAL AND GEOMORPHOLOGICAL CONDITIONS OF THE PIRSAAT RIVER BASIN

Mardanov I.I., Aghayev T.D., Suleymanli D.G., Aliyeva N.F.

Keywords: *basin, landslide, erosion, model, rock, soil, sediments, layers*

The territory in question is located on the south-eastern slope of the Main Caucasian Range, which is actively involved in economic activities. According to the geomorphological structure, the territory consists mainly of the middle mountains and plateaus, and the highlands manifest themselves to a weak degree. The eastern immersion of the Main Caucasian Range, encompassing the exploration area, is characterized by geological structure alternating with older folded layers with young folded layers. The most widespread soil-forming rocks are the deposits of the Upper Cretaceous and the Tertiary period. In a strong susceptibility to soil cover of erosion and the development of landslides, decisive role is played not by relief and atmospheric precipitation, but by underlying rocks as many researches point out.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.04.2017
Son variant

UOT 334.341

QLOBAL İQTİSADI PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI¹FƏRZƏLİYEV MEHRƏLİ MƏMMƏD oğlu²ƏZİZOVA KƏMALƏ VAQİF qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-baş müəllim**e-mail: ilqarosmanov1975@ mail.ru*

Açar sözlər: global iqtisadi problemlər, ərzaq təhlükəsizliyi, müharibə, sülh, ekologiya, demoqrafiya, maliyyə, əhali, dünya, elmi-texniki tərəqqi

Məlum olduğu kimi, qlobal iqtisadi problemlər bu və ya digər mənada daha geniş miqyasda malik olduğu və qrup dövlətləri, regionları, eləcə də bütün dünyanı əhatə etdiyi üçün bu problemlərin həlli bütün beynəlxalq aləmi maraqlandırır. Bu mənada həmin problemlərin həllində beynəlxalq ictimai-iqtisadi münasibətlərin səviyyəsi böyük rol oynamalıdır. Qlobal problemlər bütün bəşəriyyətin, ölkələrin, xalqların mənafeyinə toxunur, sivilizməni məhv etmək təhlükəsini doğurur. Hazırkı dövrdə qlobal problemlərin bir neçə fərziyyələri mövcuddur. Bunlardan ikisi əsasdır:

1. Bədbin fərziyyəyə əsasən qlobal ərzaq ehtiyatı problemi və ekoloji problemlər XXI əsrin ortalarında baş verə bilər.

2. Nikbin fərziyyəyə əsasən isə insan cəmiyyətinin sülh və elmi-texniki tərəqqi şəraitində artıq əhali sıxlığından yaranan ehtiyat və ətraf mühitin çirklənməsi problemləri və s. insanların məhvinə səbəb ola bilməz [1].

Qlobal problemlər, həqiqətən də, ümumplanetar, dünyəvi mahiyyət kəsb etməklə, Yer üzərindəki bütün insanların həyat fəaliyyətinə toxunur. İctimai elmlər özləri isə ümumbəşəri, planetar proseslərin möhkəm təsiri altında gedir. Birlik haqqındakı qədim ideya bu halda yeni qüvvətli impuls alır. Qlobal problemlər, əgər onların həlli tapılmasa, bəşəriyyəti çox qorxudur, hətta həyatın və sivilizasiyanın məhvinə səbəb ola bilər [4].

Əsas qlobal problemlərə aşağıdakıları aid etmək olar: müharibə və sülh problemi, ekoloji, demoqrafik, enerji, xammal, ərzaq, Dünya okeanının ehtiyatlarının istifadəsi və kosmik məkanın kəşfi problemləri. Qlobal problemlərin müasir təsnifatı 1980-ci illərdə təşəkkül tapmışdı. Qlobal problemlər bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir, məsələn, enerji və xammal problemləri ekoloji problemlə, ekoloji problem demoqrafik problemlə, demoqrafik isə ərzaq problemi ilə sıx əlaqədədir. İlk əvvəl qlobal problemlərin meydana çıxması kapitalizmin ziddiyyətlərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilirdi. İndi bu proseslər sivilizasiya yaşamasından izah edilir. Sivilizasiya yaşaması vahid dünya sivilizasiyası ilə yanaşı, ayrı-ayrı regional və subregional sivilizasiyaların mövcudluğuna əsaslanır. Buna görə də 1990-cı illərdə qlobal problemlərin təsnifləndirilməsində yeni məqamlar meydana çıxmışdı. Hal-hazırda tədqiqatçılar aşağıdakı ən ümumi problemləri qeyd edirlər:

- siyasi və sosial-iqtisadi problemlər (nüvə müharibəsinin qarşısının alınması, dünya birliyinin davamlı inkişaf problemi);

- təbii-iqtisadi inkişafıla bağlı olan problemlər (ekoloji, enerji, xammal, ərzaq, Dünya okeanı problemlər);

- sosial problemlər (demoqrafik, millətlərəarası, mədəni, səhiyyə problemləri);

- insanların kütləvi məhvinə gətirib çıxaran qarışıq problemlər (hərbi, regional münaqişələr, cinayətkarlıq, texnoloji qəzalar, təbii fəlakətlər);

- elmi problemlər (kosmik məkanın kəşfi, müxtəlif sahələrdə uzunmüddətli proqnozlaşdırma problemləri).

Beləliklə, əsas qlobal problemlərin təsnifləndirilməsində müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunur. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, qlobal problemlərin arasında birinci yerdə əvvəllər də olduğu kimi, nüvə müharibəsinin qarşısının alınması durur. Digərləri birinciliyi ekoloji problemə,

üçüncüləri isə demoqrafik, ərzaq və ya bəzi ölkələrin geridəqalma probleminin aradan qaldırılmasına verirlər. Görünür, bu problemlərin hər birini prioritet problem adlandırmaq olar, çünki qlobal problemlər bəşəriyyətin sağ qalıb-qalmaması məsələsinə toxunur. Onlar müxtəlif amillərin, və ilk növbədə təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi proseslərinin nəticəsi olmuşdur. Vacibliyindən asılı olmayaraq, qlobal problemlər müasir xarici kompaniyaların fəaliyyətinə çox mühüm təsir göstərir.

Qlobal problemlərin həlli maliyyə-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmanı və iri məbləğdə xərcləri tələb edir. Bəzi fikirlərə görə, qlobal problemlərin həllinə ildə 1 trln. dollaradək vəsait tələb olunur. Belə miqdarda vəsaiti tapmaq çox çətinidir. Ona görə də qlobal problemlərin həlli maliyyə vəsaitlərini bölüşdürərkən bu problemlərdən hansının daha mühüm olmasının təyin olunmasından asılıdır. Beləliklə, məhz bu məsələlərə xüsusi diqqət tələb olunur.

Ən mühüm qlobal iqtisadi problemlərdən biri ərzaq problemidir. Ərzaq təhlükəsizliyi problemi fərdi səviyyədə səmərəli həll oluna bilməz. Müasir dövrdə ərzaq məhsullarının keyfiyyətli, ekoloji təhlükəsizliyinə nail olmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir iqtisadi inkişaf meyilləri ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, həmçinin ənənəvi ərzaq məhsulları istehsalı imkanlarını məhdudlaşdırır. Müasir texnologiyanın geniş miqyaslı tətbiqi, kütləvi informasiya vasitələrinin inhisarlaşması, yüksək gəlir əldə etmək cəhdi, ilk növbədə, insanların təhlükəsizliyi, sağlamlığı deyil, məhz kapitalın maraqlarını əks etdirir, bu maraqlardan doğan tələblərə cavab verir [2].

Ərzaq probleminin vəziyyəti həmişə dünya alimlərinin, beynəlxalq təşkilatların və dövlət orqanlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ayrı-ayrı dövrlərdə bu sahədə müzakirələr, təhlillər, geniş araşdırmalar aparılmışdır. Dünyada ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları məsələsi ilə məşğul olan ən böyük beynəlxalq təşkilat – FAO (ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı) hesab edilir. Bu təşkilat 1945-ci ildə yaradılmışdır (mərkəzi Romadadır). Bu təşkilata 174 ölkə və Avropa İttifaqı dövlətləri daxildir. 5 ərazi şöbəsi vardır: Afrika üzrə; Asiya və Sakit okeanı üzrə; Avropa; Latin Amerikas; Karib hövzəsi və Yaxın Şərq üzrə. Bu təşkilat əsasən öz üzvlərinin üzvlük haqqı hesabına maliyyələşdirmə həyata keçirir.

Hazırda dünyada qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün ən çox istifadə olunan sistem HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point – Təhlükəli Faktorların Analizi və Kritik Nəzarət Nöqtələri) sistemidir və bu, ərzaq təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, təhlükəli faktorların identifikasiyası, qiymətləndirilməsi və onlara nəzarət mexanizmidir. Təhlükəli faktor – insan sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi olub, ərzaq məhsullarında yer alan bioloji, kimyəvi və fiziki agent və ya ərzaq məhsulunun vəziyyətidir. Kritik Nəzarət Nöqtəsi isə təhlükəli faktorun qarşısını almaq, aradan götürmək və ya onu məqbul həddə salmaq üçün nəzarətin zəruri olduğu istehsal zəncirinin mərhələsidir.

HACCP müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün istifadə edilən ən səmərəli sistem hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, HACCP kifayət qədər mürəkkəb bir sistemdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin idarə edilməsi mexanizmini sadələşdirmək məqsədilə Codex Alimentarius Komissiyası onu məqbul səviyyəyə qədər sadələşdirmiş və yeddi prinsipi əsas götürmüşdür. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir: təhlükəli faktorların analizinin aparılması; kritik nəzarət nöqtələrinin müəyyən edilməsi; kritik hədlərin təyin edilməsi; kritik nəzarət nöqtələrinin monitorinq sisteminin yaradılması; monitorinq zamanı kritik nəzarət nöqtəsinin nəzarətdən çıxdığı qeydə alındıqda istifadə edilmək üçün korrektəedici fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi; HACCP sisteminin səmərəli işlədiyini təsdiqləmək üçün sınaq üsulunun müəyyən edilməsi; bu prinsiplərə və onların tətbiqinə aid olan üsulun və qeydiyyatın sənədləşdirilməsi qaydasının müəyyən edilməsi.

FAO-nun hesablamalarına görə, əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün (müvafiq normalarla) 2025-ci ilədək istehsalın həcmi 2 dəfə artırılmalıdır [5].

Bu isə o qədər də real deyildir. Müəyyən iqtisadi hesablamalara görə, 2030-cu ilədək ərzaq məhsulları istehsalı zəif də olsa, artan istiqamətdə dəyişəcəkdir.

Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllində üç cəhətə fikir yönəldilir:

1. istehsalın 2 dəfə artırılması.
2. təbii artımın məhdudlaşdırılması.
3. əsas ərzaq növləri üzrə qida normalarının azaldılması mümkünlüyü.

Mütəxəssislərin fikrincə, dünya ərzaq çatışmazlığının və aclıq probleminin aradan qaldırılması üçün ərzaq məhsullarının istehsalını əvvəlki illərə nisbətən 4-5 dəfə artırmaq lazımdır. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün torpaqların becərilməsində aqrotexnikanın son nailiyyətlərindən istifadə, ziyanvericilərə qarşı mübarizəni genişləndirmək, təbii və süni məhsuldarlığı artırmaq lazımdır. Son illərdə dünya ölkələri iqtisadi məhsuldarlığın artırılmasını qarşıya qoyurlar.

Bəşəriyyətin qarşısında duran ən kəskin qlobal problemlərdən biri müharibə və sülh problemidir. Dövlətlər arasında müharibələr min illər boyu davam etmişdir. Bunun nəticəsində isə bir çox nəsillərin böyük zəhmətlərinin nəticələri məhv olmuşdur. Dünyada baş verən müharibələrin tarixi, məhv olmuş insanlar, dağılmış kənd və şəhərlər, cəmiyyətdə dəymiş iqtisadi ziyan-bunların statistikasını hamıya məlumdur. Müharibələrin başlanma səbəblərini hər dövlət istədiyi kimi izah etmişdir. Lakin bir ümumi səbəb təklif edilməzdir: müharibə aparən təcavüzkar dövlət öz gə torpaqlarını, o cümlədən həmin ərazinin yeraltı və yerüstü sərvətlərini ələ keçirməklə guya öz xalqına xöşbəxtlik gətirmək istəmişdir. Əslində isə yeni müharibə üçün əsas yaradılmışdır.

Hazırda Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı müharibə təcavüzkar xarakter daşıyır, öz gə torpaqlarını ələ keçirmək, yeraltı və yerüstü sərvətlərini mənimsəməyə xidmət edir.

Müharibə bəşəriyyətin əsas qlobal problemi kimi qalmaqdadır ki, onların da əsasını dövlətlərin arasındakı münaqişələr təşkil edir. Dövlətlər arasındakı hərbi toqquşmaların mənbəyi ərazi, iqtisadi və siyasi ekspansiya, cəmiyyətdə hakim olan və öz sərvətlərini artırmağa can atan dövlətlərin digər xalqların milli suverenliyinə qəsd etmələri olmuşdur.

Elmi-texniki inqilabın bəhrələrindən hansı məqsədlərlə istifadə ediləcəyi məsələsi müasir dövrün ən aktual problemlərindəndir. Elmi-texniki inqilabın istiqamətləri yer üzündə nemətlər bolluğunu təmin etməyə, cəmiyyətin tərəqqisi üçün, şəxsiyyətin inkişafı üçün xidmət etməlidir. Hazırda müasir elmi-texniki nailiyyətlərin hərbi məsələlərə tətbiqi şəraitində müharibələr daha dağıdıcı xarakter alır. Müharibələr üçün bir sıra obyektiv sosial – iqtisadi və siyasi səbəblər qalsa da, müasir dünyada müharibələrin qarşısını almaq mümkündür.

Müharibələr yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərin məhv edilməsi ilə bağlı olduğundan onların qarşısının alınması bəşəriyyətin bu bələdan xilas olması məsələsi həmişə çox mühüm qlobal problem olaraq qalır.

Dünyada mövcud olan silahlar ələ bir dağıdıcı gücə malikdir ki, dünya müharibəsi baş versə, sivilizasiya məhv olacaq. Hegomon dövlətlərin iştirakı olmadan heç bir problemi həll etmək olmaz. Müharibələrin qarşısının alınmasında BMT və hegemon dövlətlər əsas rol oynamalıdırlar. BMT və hegemon dövlətlər silahların istehsalının dayandırılması və tərksilah uğrunda mübarizə aparmalıdırlar. Bu məqsədlə nüvə silahları və digər kütləvi qırğın silahları tamamilə məhv olunmalı və istehsalı dayandırılmalıdır.

Ekoloji problem də mühüm qlobal problemlərdən biridir. Təbiətlə insan arasında gərginliyin artmasında təzahür edən ekoloji böhran məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafının biosferanın resurs-bioloji imkanlarına uyğun gəlməməsi, insanın təbiətə təsirinin güclənməsi və təbiətin ictimai inkişafa təsirinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. Ekoloji problem həmçinin ətraf mühitin çirklənməsində də təzahür edir. Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişafına dair Beynəlxalq Komissiya ətraf mühitin və ümumi ekoloji durumun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması proqramlarını işləyib hazırlayır. Ekoloji problemin həlli üçün bu komissiya və digər beynəlxalq təşkilatlar müvafiq sənədlər hazırlayır.

Beləliklə, qlobal problemləri tezliklə və ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində həll etmək mümkün deyil. Onların həlli üçün vahid beynəlxalq mexanizm tələb olunur. Qlobal problemlərin həllində BMT, BMF, ÜTT, regional təşkilatların da rolu çoxdur [3].

Yuxarıda göstərilən problemlərin vacibliyi və ciddiliyi üzündən xarici kompaniyaların iqtisadi siyasəti də dəyişir. Onların fəaliyyətinə demoqrafik amillər, istehlakçılarının sayının dəyişməsi, onların sosial vəziyyəti, müharibə təhlükəsi, ekoloji problem və s. təsir göstərir.

Elmi yeniliyi: Qlobal iqtisadi problemlər bir proses kimi insanların mövcudluğunu, inkişafını, onların gündəlik həyatlarını düşündürən bir məsələdir. Qlobal iqtisadi problemlərin həlli cəmiyyətin təsərrüfat həyatını və insanların həyat fəaliyyətinin yaxşı olmasının yollarını

öyrənir. Sivilizasiyanın global iqtisadi problemləri ətraf mühitin qorunması, təbii ehtiyatların düzgün və səmərəli istifadəsi və bərpa olunması üzrə kompleks tədbirlərin işlənilməsinə hazırlanmasını, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasını tələb edir. Bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan bu global iqtisadi problemlərin kəskinləşməsi, onların həlli yollarını tapmaq zərurətini gücləndirir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Global problemlərin həlli beynəlxalq əməkdaşlığı, bütün ölkə və xalqların səylərinin birləşməsinə tələb edir. Yalnız səy və resursları birləşdirməklə dünya birliyi global problemləri həll edə bilər. Buna görə də beynəlxalq münasibətlərin mövcud sisteminin yenidən qurulması tələb olunur. Odur ki, global problemlərin həlli ilə əlaqədar bu istiqamətdə araşdırmanın aparılması mühüm tətbiqi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M. A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azərneşr, 2003, 520 s.
2. Xəlilov T.A., Zeynalova M.Ə. Qlobal ekoloji problemlər. Bakı: MBM, 2013, 212 s.
3. Qafarov Ş. S. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı: SBŞ, 2005, 632 s.
4. Osmova M.N., Boyçenko A.V. Dünya təsərrüfatının qloballaşması. Rus dilindən tərcümə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 486 s.
5. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın global iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı: Adiloğlu, 2008, 428 s.

РЕЗЮМЕ

ГЛОБАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Ферзалиев М.М., Азизова К.В.

Ключевые слова: *глобальные экономические проблемы, продовольственная безопасность, война, мир, экология, демография, финансы, население, научно-технический прогресс*

В современном мире глобальные экономические проблемы растут быстрыми темпами. Растет население мира, а также по мере развития общества глобальные экономические проблемы приобретают резкий характер. Необходимое условие правильной оценки современного мира требует решения указанного вопроса, так как все вопросы, трудности, противоречия современности связаны с решением глобальных экономических проблемы.

SUMMARY

THE GLOBAL ECONOMIC PROBLEMS AND THE WAYS OF THEIR SOLUTIONS

Farzaliyev M.M., Azizova K.V.

Keywords: *the global economic problems, food-safety, war, peace, ecology, demography, finance, population, world, scientific and technical progress*

Nowadays the global economic problems are increasing all over the world. The number of world population is also increasing and global economic problems have perceived more sharp forms. The best way to estimate and realize the atmosphere a society that we live is to solve this problem. So, the root of all difficulties and contradictions of the modern time is connected with increase of the global economic problems.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 08.07.2016
Son variant

UOT 339.9

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANININ ARADAN QALDIRILMASINDA BEYNƏLXALQ MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARININ ROLU

¹MAHMUDOVA LALƏ FƏQAİL qızı

²OSMANOV İLQAR OSMAN oğlu

³ABDULLAYEVA YEGANƏ TELMAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- tyutor, 3-laborant

e-mail: ElnareMemmedova @ box.az.

Açar sözlər: global maliyyə böhranı, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, bank, kredit, valyuta, investisiya

Qlobal maliyyə böhranlarının mütəmadi baş verməsi sübut edir ki, bu hadisə qarşısını almaq fəlakətlərlə bir oxşarlıq təşkil edir. Belə ki, bu kimi böhranları qabaqcadan proqnoz etmək olar, lakin onların tam qarşısını almaq olduqca çətin məsələdir. Hər bir böhrandan sonra intensiv zənginləşmə dövrü, bir çox insanlara keçmişin dərslərini unutmaya vadar edir və ya sadəlövhəsinə keçmiş dövr ərzində dünyanın əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilməsini və artıq indiki halda bunun əbədi davam edəcəyini zənn edirlər.

Qeyd edək ki, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatında qlobal maliyyə böhranları baş vermişdir. Qlobal maliyyə böhranı maliyyə-iqtisadi böhranında olan yoxsul ölkələr istisna olmaqla təcrübə olaraq dünyanın bütün ölkələrinə toxunmuş və daha da toxunacaqdır. Qlobal maliyyə böhranı daşınmaz əmlak və ərzağın qiymətinin artması, həm kommertiya, həm də dövlət təşkilatlarında iş yerlərinin itması, sabitliyin olmaması və gələcəyə inamın itməsi ilə meydana çıxır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, baş verən dəyişikliklərin səbəbləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. XXI əsrin əvvəllərində baş verən böyük tənəzzül kimi, 2008-ci ildə başlayan dünya iqtisadi böhranı da dünya maliyyə-iqtisadi sistemini tam dəyişməyə qadir olan proseslərə səbəb oldu. 2009-2010-cu illərdə böhranın kəskin vəziyyətini ölkələrin üzərindən qaldırmaq nisbətən mümkün olmuşdu. Lakin bu hamıya aid deyildi. Aparılan antiböhran tədbirlərinə baxmayaraq böhranın “qara kölgəsi” dünya iqtisadiyyatının üzərindən tam çəkilməmişdir. Artıq 2011-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi büdcədə borc böhranı hiss olunmaya başlandı. Dünya iqtisadiyyatında dəyişikliklər baş verirdi. Avropada böhran ümumi xarakter almağa, Çin iqtisadiyyatı isə yavaşlamağa başladı. Beləliklə, 2011-ci ildən böhranın ikinci dalğası başlandı. Bəzi iqtisadçılar ikinci dalğanı 2008-ci maliyyə-iqtisadi böhranının davamı, bəziləri isə onu yeni böhran kimi qiymətləndirirdi [4].

2012-2013-cü illərdə ikinci dalğanın təsiri ölkələri iqtisadi siyasətlərini dəyişməyə məcbur etdi. 2013-cü ilin aprelində BVF qeyd etdi ki, 2 ildir, geriləmə nümayiş etdirən Avropa iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatından geri qalır. 2013-cü ildə ümumdünya ÜDM-nin artım tempi 2,3-2,4% təşkil etmişdir. Həmin ildə işsizlərin sayı əvvəlki illə müqayisədə 5 mln. daha artaraq, demək olar ki, 202 mln. nəfər oldu. Beləliklə, rəsmi surətdə qeydə alınmış 202 mln. nəfərlik işsizlər ordusu vardı. Bu haqda 2014-cü ilin yanvar ayında Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) hesabatında məlumat verilir. Bu hesabatda həmçinin qlobal maliyyə böhranının başlanmasından illər keçməsinə baxmayaraq, 2014-cü ildə də əmək bazarında və yeni iş yerlərinin açılmasında zəiflik hökm sürüldüyü açıqlanmışdır [6].

2015-ci ilin əvvəlində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların çoxu, o cümlədən Dünya Bankı (DB), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) qlobal iqtisadi prosesləri araşdırmaları əsasında belə qərara gəldilər ki, qlobal iqtisadi böhran daha da

dərinləşəcək. Ekspertlərin proqnozuna görə, yeni iqtisadi böhranın 2015-ci ilin yazından başlanması gözlənilirdi. Əslində, dünyada iqtisadi sabitliyi pozan bir çox problemlər toplanmışdır. Bu problemlərə çoxsaylı etnik münaqişələri, Ukrayna münaqişəsini, Suriya və İraq hakimiyyət bölüşdürülməsi kimi geosiyasi məsələləri aid etmək olar. Bu amillər bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına təsir göstərən amillərdir [3].

Bundan başqa, dünya ölkələrinə, onların qeyri-bərabər inkişafına təsir göstərən birbaşa amillər də vardır. Bu amillərə fond bazarında kiçik köpüklərin əsassız şəkildə şişirdilməsini, enerji sektorunda artan böhranı, bir çox ölkələrdə əhalinin kütləvi yoxsullaşmasını aid etmək olar. Bu, dünya ölkələrinin əksəriyyətinə aiddir. İstehsalın azalması öz ardınca infilyasiya gətirir. Bu zəncirvari reaksiya 2015-ci ildə qlobal iqtisadi böhranı şərtləndirdi. 2015-ci ildə dünya iqtisadiyyatında qeyri-sabitlik və Çinin iqtisadi artım sürətinin geriləməsi və fond birjalarındakı təlatümlərlə, xammal məhsullarına, o cümlədən neft və neft məhsullarının qiymətlərinin enməsi ilə yadda qaldı. 2015-ci ilin ötən dövründə də BVF növbəti dəfə iqtisadi artım proqnozunu aşağı saldı. BVF-nun məlumatına görə 2015-ci ildə dünya ölkələri üzrə iqtisadi artım tempi 3.3% olmuşdur. 2016-cı ildə isə 3.8% olacağı proqnozlaşdırılır. BVF-nun 2016-cı il üçün qlobal ÜDM-in artım tempini 3.8% proqnozlaşdırsa da, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən aşağı olacağı gözlənilir. Avrozonada iqtisadi artım 1.7%, MDB ölkələri üzrə 0.3%, Çin üçün isə 6.3% proqnozlaşdırılır. Qlobal iqtisadiyyat böhrandan çıxma bilmir. Neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi, xüsusilə, büdcəsi ondan asılı olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə mənfi təsir edib. Bu ölkələr sırasında Qazaxıstan, Rusiya, Azərbaycan və digər ölkələr də vardır.

Qlobal maliyyə böhranı dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmuş Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün də əhəmiyyətli risklər yaratmışdır. Lakin qlobal maliyyə böhranının birinci dalğasından Azərbaycan zərərsiz və ya qismən zərərlə ötüşə bildi. Avrozonada böhranın Azərbaycana təsirini azaltmaq üçün manatın məzənnəsinin sabit saxlanması üçün tədbirlər davam etdirildi. 2014-cü ildə neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir etdi. Ölkəmizdə də devalvasiya artıq qaçılmaz idi. 2015-ci il fevralın 16-sında Mərkəzi Bank manatın devalvasiyasını həyata keçirdi və dollara və Avropa nəzərən dəyəri aşağı salındı. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunması, tədiyyə balansının tarazlığının saxlanması, ölkənin öldüqca azalmış valyuta ehtiyatlarının qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti 21 dekabr 2015-ci il tarixində üzən məzənnə rejiminə keçilməsi barədə qərar qəbul etdi. Beləliklə, 2015-ci il dekabrın 21-ində manatın bu il üçün ikinci devalvasiyası oldu. Milli valyutanın ikinci devalvasiyası ilk devalvasiyada olduğu kimi qısamüddətli dövr üçün bir çox iqtisadi və sosial problemlər doğurdu. Devalvasiya xüsusilə bank sektoruna təsir etdi [1].

Ümumiyyətlə, qlobal maliyyə böhranın dərinləşməsi milli səviyyədə iqtisadi tənzimləmələrin səmərəsini azaltmış və dövlətlərustü tənzimləmə orqanlarının yaradılması zərurətini doğurmuşdur. Qlobal maliyyə böhranın təsirlərini minimumlaşdırmaq üçün beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının rolu çoxdur. Beynəlxalq maliyyə-iqtisadi təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən çoxtərəfli tənzimləmələrin inkişafı istiqamətləri həmin məsələlərdə iştirak edən dövlətlərin konkret maraqlarından, milli dövlətlərin həyata keçirdiyi siyasətdən asılıdır. Bu zaman çoxtərəfli razılaşmalar iştirakçıların milli suverenliyinə toxunmadan hökumətlər tərəfindən ticarət, maliyyə, valyuta məsələləri üzrə qəbul olunan qərarlara təsir göstərir. Bu sahəyə, dövlət siyasətində həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri ilə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir mexanizmi də daxildir. Çoxtərəfli tənzimləmələrin mərkəzi halqasını beynəlxalq ticarət, maliyyə, valyuta, investisiya sahəsində hamı tərəfindən qəbul edilən normaların yaradılması təşkil edir [5].

Kifayət qədər kapitalla malik olan Dünya Bankı (DB) qrupu qloballaşmanın inkişafı və maliyyə böhranının dünya qarşısında qoyduğu qlobal məsələlərin həllində aparıcı rol oynamağa qadirdir. Bu təşkilat öz fəaliyyətini qlobal miqyasda, dövlət və özəl sektorla əməkdaşlıq ilə zəruri

bilik və təcrübəyə malik dövlət və sektorlarda, orta və aşağı gəlir səviyyəli ölkələrlə həyata keçirir. O inkişaf sahəsində aparıcı beynəlxalq təcrübə məsələləri üzrə daima təkmilləşən informasiyaya malikdir; onun sərəncamında risk və bank fəaliyyətinin idarə edilməsi sahələrində dünya təcrübəli mütəxəssislər, eləcə də əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üzrə imkanlar vardır. Ehtimal ki, DB qrupunun postböhran dövründə rolu dörd əsas amillə müəyyən olunur:

Birinci müəyyənədicilərin inkişaf prosesinin ənənəvi və innovasiya maliyyələşdirilməsidir. DB-nin müştəriləri maraqlıdırlar ki, böhran başa çatan zaman bu təsisat kifayət qədər kapitalla malik olsun və qlobal iqtisadiyyatın inkişafına və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına imkan verən miqyasda maliyyələşdirməni təmin etməyə qabil olsun [2].

İkinci müəyyənədicilərin məlumatların genişləndirilməsidir. DB qrupu inkişaf sahəsində qabaqcıl beynəlxalq təcrübə məsələləri üzrə geniş informasiya bazasına, layihə və proqramların həyata keçirilməsi təcrübəsinə, tədqiqat fəaliyyəti və təlimin aparılmasına, eləcə də həm dövlət, həm də özəl sektorda resurslara təsir etmək imkanlarına malikdir.

Üçüncü müəyyənədicilərin qlobal ictimai nemətlərin müdafiəsi, yəni iqlim dəyişikliyi və infeksiya xəstəlikləri ilə mübarizə kimi ən mühüm qlobal problemlərin həllidir.

Dördüncü amil – gələcək böhranlardır. Bu gün onların nə vaxt baş verəcəyini qabaqcadan demək çətindir, ancaq bilirik ki, onlar baş verəcəkdir.

Qlobal iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla dünyaya dinamik, çevik, kompotent və məsul təşkilatlar lazımdır. DB qrupu bundan sonra da öz legitimliyini möhkəmləndirmək, fəaliyyətinin səmərəliliyi və nəticəliliyini yüksəltmək, hesabatlı olmaq, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər çoxtərəfli inkişaf bankları, inkişaf sahəsində daha çox çəkiddə rol oynayan donorlar, vətəndaş cəmiyyətləri və fondlarla əməkdaşlığı davam etdirmək və dərinləşdirmək niyyətindədir.

Qeyd edək ki, 2008-ci ildə DB böhran şəraitində maliyyə yardımı qaydasında bütün dövr ərzində ən böyük məbləğdə - 59 mlrd. ABŞ dolları ayırmışdır. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının ehtiyatda saxlanılan vəsaitinin həcmi 33 mlrd. ABŞ dollarına çataraq təxminən üç dəfə artmışdır. Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının kreditləşməsi də ən rekord həddə - 14 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (BMK) yeni layihələrinin 50%-dən çoxu Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) tərəfindən maliyyələşdirilən ölkələrə çatır. İnfrastruktur – iqtisadi artımın bərpa edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sektorlara maliyyə köməyinin həcmi 21 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır. Əhalinin sosial təminatı sisteminə kömək üçün və əhalinin ən zəif qruplarına böhranın təsirini yumşaltmaq iqtidarında olan digər sosial müdafiə proqramlarına ayrılmış vəsaitlərin məbləği 4,5 mlrd. ABŞ dollarına qədər artmışdır [6].

BMK-sı öz güclü innovasiya potensialını resursların mobilləşdirilməsi üzrə imkanlarını birləşdirməklə istifadə edir; o bankların kapitallaşdırılması, ticarətin maliyyələşdirilməsi, infrastrukturun və mikromaliyyələşdirmənin inkişafı sahəsində yeni təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə başlamışdır. 2009-cu maliyyə ilində Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (BYİB) ehtiyat vəsaitlərinin həcmi rekord səviyyəyə - 40 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır. BYİB-nin borcuna tələbat bu gün 100 mlrd. ABŞ dollarını ötüb keçmişdir. BİA-dan maliyyə resursları alan dövlətlər üçün böyük maliyyə tələbi defisiti qorxusu var. Qiymətləndirmələrə görə, yoxsul ölkələrdə səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə və infrastruktur üçün riskə meyilli dövlət xərclərinin ödənməsi üçün tələb olunan maliyyə tələbi kəsiri 11,6 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrin büdcə imkanları məhduddur.

BVF qlobal maliyyə böhranının aradan qaldırılması istiqamətində fəaliyyətini davam etdirir. O qlobal maliyyə böhranı şəraitində qlobal sistemli risklərin idarə edilməsi metodlarına yenidən baxılmasını təkid edir. Fond aparılan təhlil nəticəsində üç müxtəlif səviyyədə uyğunsuzluq olduğunu göstərir:

- maliyyə tənzimləyici orqanlar riskin yüksək mərkəzləşdirilməsinin və maliyyə innovasiyalarının sürətli artımına səbəb olan qənaətbəxş olmayan stimulların aşkara çıxarılmasında aciz olmuş;

- bu siyasəti işləyib hazırlayanlar maliyyə sistemi və mənzil bazarında sistemli risklərin artmasına səbəb olan artan makroiqtisadi disbalansların hesabını nəzərə almamış;

- beynəlxalq maliyyə təşkilatları beynəlxalq səviyyədə aktiv əməkdaşlıq təşkil edə bilməmiş [2].

Tədqiqatlar zamanı müəyyən olunan beş mühüm çatışmazlığı aradan qaldırmaq lazımdır. Birincisi, tənzimləmənin perimetri və yaxud sferasını genişləndirmək lazımdır və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün risklər yaradan bütün fəaliyyət növlərini işə salmaq lazımdır. İkincisi, bazar intizamını möhkəmləndirmək lazımdır. Üçüncüsü, tənzimləmə və mühasibat uçotunda dövriliyi minimuma endirmək lazımdır. Dördüncüsü, informasiyalarda boşluqları doldurmaq lazımdır. Beşincisi, mərkəzi banklar sistemli olaraq likvidliyin verilməsi üçün öz bazalarını möhkəmləndirməlidirlər. BVF mühüm iqtisadi faktorlardan biri kimi kredit qoyuluşlarında kommersiya banklarının fəallıq nümayiş etdirməsini yüksək qiymətləndirir. Ümumiyyətlə, fond ölkəmizdə bankların fəaliyyəti üçün sağlam iqtisadi mühitin olmasını təqdir edir. Bankın qənaətinə görə, respublikamızın bank sektorunda qeydə alınan göstəricilər dünyanın aparıcı ölkələrinin bank sektoru üzrə orta göstəricilərindən bir neçə dəfə yüksəkdir. Bu isə respublikamızın bank və maliyyə sisteminin sabit olmasını göstərir, eyni zamanda bankların likvid fəaliyyətini təsdiqləyir.

Elmi yeniliyi: beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının dünyada böhran hadisələrinin tənzimlənməsi və qloballaşmanın mənfəətli nəticələri ilə mübarizə aparmaq üçün öz resurslarından effektiv istifadə edə bilməsi həmin islahatların son məqsədi olmalıdır. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının aktivliyinin hiss olunacaq dərəcədə yüksəlməsi, eyni zamanda onların ümumi sayının xeyli dərəcədə artması müasir beynəlxalq inkişafın diqqəti cəlb edən fenomenlərindən biridir. Ona görə də beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilən dövlətin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə müasir dövrdə qlobal maliyyə böhranları, onları doğuran səbəblər və onun aradan qaldırılmasında qarşıya çıxan problemlər öyrənilmişdir. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranların aradan qaldırılmasında beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının rolu araşdırılmışdır. Qlobal maliyyə-iqtisadi böhranların aradan qaldırılması istiqamətində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının tövsiyələrindən bütün dünya ölkələri faydalana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Bəyanatı. 21.12.2015.
2. Kərimov C.Ə. və b. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı: Nurlan, 2008, 213 s.
3. Məmmədov M.Q. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı: CBC, 2008, 246 s.
4. Zeynalov V.Z. Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət. Bakı: Azərnaşr, 2012, 176 s.
5. Borodulina L.P., Kudryaşova İ.A., Yurqa V.A. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Rus dilindən tərcümə. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 435 s.
6. www.economy.gov.az

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕШЕНИИ ГЛОБАЛЬНОГО ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

Махмудова Л.Ф., Османов И.О., Абдуллаева Е.Т.

Ключевые слова: *глобальный финансовый кризис, международные финансово-кредитные организации, Всемирный банк, Международный валютный фонд, банк, кредит, валюта, инвестиция*

В современных условиях с научно-практической точки зрения изучение глобальных финансовых кризисов является актуальной проблемой. Исследованные ее особенности, причины и формы проявлений позволят разработать соответствующие антикризисные меры и уменьшить их отрицательные социально-экономические последствия. Задача статьи – изучение роли международных финансово-кредитных организаций в этом направлении.

SUMMARY

THE ROLE OF INTERNATIONAL FINANCIAL AND CREDIT INSTITUTIONS IN THE SETTLEMENT OF GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Mahmudova L.F., Osmanov I.O., Abdullayeva E.T.

Keywords: *global financial crisis, the international financial and credit organizations, the World Bank, International Monetary Fund, bank, credit, currency, investment*

In modern conditions of scientific and practical point of view global financial crisis is an urgent problem. Research of its characteristics, causes and forms of expressions will call to develop appropriate anti-crisis measures and reduce their negative social and economic consequences. In the article the role of international financial organizations in this direction is studied.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 04.10.2016
Son variant

UOT 331.34

SƏNAYEDƏ ƏMƏK KOLLEKTİVLƏRİNİN SOSIAL İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

PİRVERDİYEVA SƏBİNƏ ALVİZ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail: ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadiyyat, sosial inkişaf, iş qüvvəsi, iş vaxtı, əmək şəraiti

Sosial inkişaf iqtisadi və sosial inkişafın tərkibi elementi olub, özünəməxsus qanunauyğunluqları, dəyişmə meyilləri olan prosesdir. Sosial inkişaf insanın həyat fəaliyyəti, həyat tərzini, davranışı, qərar qəbulu, onun məhsuldarlığı ilə bağlı olub, iqtisadi inkişafın həm nəticəsi, həm də onun həlledici, təyinedici amilidir.

Sosial inkişaf Azərbaycan üçün daha zəruri və vacib tənzimlənmə obyektidir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Azərbaycan əhalisinin artımına, demoqrafik proseslərə, əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinə görə hələ də bir çox ölkələrdən geri qalır. Lakin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün mövcud imkanlar kifayət qədər genişdir. Bu iki ziddiyyətli təzad Azərbaycanda sosial tənzimlənmə problemini ön plana çəkir.

Ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər bilavasitə müəssisə daxilində də heyətin sosial inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Çünki bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin əmtəə istehsalçılarına çevrilməsi və bir sıra xidmətlərin kommersiyalaşdırılması şəraitində əməkhaqqının səviyyəsi işçinin sosial inkişafında əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. Son illərdə müəssisələrin cəmiyyətin sosial inkişafında bilavasitə rolunun artdığı şəraitdə müəssisədə heyətin sosial inkişafının təşkili və idarə edilməsi aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bazar münasibətləri kadrların səviyyəsinə tələbi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İndiki şəraitdə heyətin idarə olunması strategiyası müəssisənin ümumi strategiyasının tərkib hissəsidir və müəssisənin inkişafının perspektiv vəzifələrinə uyğun olaraq hazırlanır və reallaşdırılır. Müəssisədə stabil heyətin, heyətdə yaradıcı və işgüzar mühitin yaradılması, istehsal olunan məhsulunun maya dəyərini və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi kollektivdə mövcud əhval-ruhiyyədən, işçilərin əmək haqqının onların tələbatlarının ödəməsi səviyyəsindən, ümumiyyətlə isə, heyətin sosial inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır [1, 287].

Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti onun heyətindən və heyətin hər bir üzvünün səriştələrindən, peşəkarlıq və ixtisas səviyyələrindən bilavasitə asılı olur. Onlar əmək vasitələri və predmetlərini təkmilləşdirir və texniki tərəqqinin fasiləsizliyində, müvafiq elmi-tədqiqat və layihə təşkilatları ilə yanaşı, çox mühüm rola malik olur. Elmi-texniki tərəqqi istehsalın nəinki maddi ünsürlərində keyfiyyət dəyişiklikləri aparır, həm də kadrların özlərini də intellektual səviyyə baxımından təkmilləşdirir. Texnika nə qədər mükəmməl olsa da, ondan istifadə edən heyətin səriştəsizliyi həmin texnikanın potensial imkanlarını reallaşdırmaq işini tam həyata keçirməyə mane olur.

Sənayedə heyətin sosial inkişafının əsas vəzifəsi heyətin həyat şəraitini yüksəltməkdən, istehsal şəraitini yaxşılaşdırmaqdan, təhlükəsiz iş şəraitini yaratmaqdan, ictimai münasibətlərin bütün sahələrində sosial ədalət prinsipini həyata keçirməkdən və s. ibarətdir. Hər bir kollektivdə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq və sosial prosesləri normal hala salmaq üçün zəruri təşkilati-iqtisadi və sosial şərait olmalıdır [2, 223].

Sənayedə heyətin sosial inkişafının istiqamətlərindən biri əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədardır. Əmək şəraiti sosial-iqtisadi, texniki, təşkilati və təbii xarakterli amillərin təsiri altında formalaşır və işçilərin sağlamlığına və əmək qabiliyyətinə, müəssisədə istehsalın səmərəliliyinə, bütövlükdə insanın həyat səviyyəsinə və sosial inkişafına təsir göstərir.

Müəssisədə sosial xidmətin qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulur ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

- heyətin sosial inkişafının təşkili üzrə sosialyönümlü tədbirlərin layihələndirilməsi və tədqiq olunmasında elmi üsullardan istifadə etmək və bu üsulları daima təkmilləşdirmək;
- elm və texnikadakı nailiyyətlərlə sosial inkişaf məsələlərini uzlaşdırmaq;
- sosial şəraitin təşkilinin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan işlərin məqsədəuyğunluğunun təmin edilməsi;
- sosial yönümlü tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində sənaye-istehsal heyətinin geniş iştirak etməsini təmin etmək və onu stimullaşdırmaq;
- sosial yönümlü tədbirlərin tətbiqi prosesini səmərəli idarə etməklə, bu sahədə sənaye-istehsal heyətinin maddi və mənəvi maraqlandırılmasını təmin etmək;
- sosial yönümlü tədbirlərin yüksək səmərə verməsinə nail olunmasını təmin etmək.

Sənayedə heyətin sosial inkişafını idarə edərəkən psixoloji, estetik və sanitar-gigiyenik, iqtisadi, sosioloji amillər nəzərə alınmalıdır. Maksimum iş qabiliyyətinin artması, növbədəxili reqlamentləşdirilmiş istirahətin tətbiqi, normal sanitar-gigiyenik əmək şəraitinin yaradılması və s. nəticəsində təmin edilir.

İşçi axını mürəkkəb, ziddiyyətli prosesdir. Nəzərə alınmalıdır ki, işçi qüvvəsi axını kimin mənafeyinə toxunur. Əgər işçi qüvvəsi axını işçilərin və heyətin mənafeyinə zidd deyilsə, demək, bu normal sosial hadisədir. Ona görə də bu hal ümumi və şəxsi məsələlərin həllinə kömək edir. Bütün digər hallarda isə biz artıq neqativ işçi axını ilə rastlaşırıq. Odur ki, müəyyən sosial və iqtisadi tədbirləri həyata keçirməklə onun qarşısını almağa çalışmalıyıq [3, 145].

Beləliklə, işçi qüvvəsi axını kompleks sosial-iqtisadi, sosial-psixoloji, demoqrafik və digər amillərin qarşılıqlı hərəkəti nəticəsində yaranır. Burada iqtisadi amil ayrı-ayrı konkret şəraitdə üstün rola malik olsa da, heç vaxt yeganə amil ola bilməz.

Bazar əlaqələri və münasibətləri bir çox rayonlarda işləyənlərin həyat səviyyəsini hər cür təmin etmir və miqrasiya prosesi sürətlənir. Bəzi hallarda ən pis həyat tərzini həmin rayonlarda yaşayanların çox da əlverişli olmayan başqa yerə köçməsinə də səbəb olur. Sahələr və bölgələr üzrə işçi axını amillərinə hər bir sahədəki müəssisənin inkişaf səviyyəsi, tədiyə qabiliyyəti və sahələr daxilində maddi və əmək resurslarının bölüşdürülməsi, istehsalatın texnologiyası və təşkilinin xüsusiyyətləri, əmək şəraiti, sosial inkişafı və sair aiddir. İşçi qüvvəsi axını idarə etmək üçün həm subyektiv və həm də obyektiv amillər vəhdət halında nəzərə alınmalıdır. İşçi axını əmək prosesində mənəvi əxlaqın ən mühüm təzahürüdür. İşçinin müəssisədən getməsinə qət etməsi motivinin dərk etməsi hələ azdır. Eyni zamanda həmin motivi doğuran konkret səbəbləri vaxtında öyrənmək və onun üçün tədbir görmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, başqa sahə və müəssisəyə işə gedənlərin əksəriyyəti, bir qayda olaraq, öz ixtisaslarını dəyişməli, yəni təzə ixtisas öyrənməli olurlar. Demək, onlar müəyyən müddət ərzində istehsalatda fəal iştirak edə bilmirlər. Hətta işçilər həmin peşə-ixtisasları üzrə işə qəbul olunduqda belə yeni şəraitə uyğunlaşmaya qədər öz iş vaxtlarından tam istifadə edə bilmirlər. Odur ki, işçi axınının qarşısını almaq və işçilərin sabitliyini təmin etmək üçün bütün bu göstərilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

İşçi qüvvəsinin hər bir istehsalat sahəsində sabitliyini təmin etmək üçün əsas iş aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- a) məcmu əmək fəaliyyəti şəraitinin kompleks təkmilləşdirilməsi;
- b) maddi marağın təkmilləşdirilməsi və eyni bərabərlikdə əmək üçün ona müvafiq əmək haqqının verilməsi;
- c) hər bir işçinin yaradıcılıq fəaliyyətini, potensialını genişləndirmək üçün müəyyən imkan və şərait yaratmaq, işçilərin elmi-texniki tərəqqidə, istehsalatın idarə edilməsində iştirakını təmin etmək.

ç) əmək təşkilini yaxşılaşdırmaq, hər bir işçiyə öz ixtisasını artırmaq, kollektivdə qarşılıqlı yoldaşlıq münasibətini təmin etmək, əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq, işdən kənar vaxtdan, yəni asudə vaxtdan səmərəli istifadə edilməsi üçün şərait yaratmaq, nəqliyyatın düzgün işlənməsini təmin etmək, uşaq və məişət şəbəkəsini inkişaf etdirmək və sair. Hansı müəssisələrdə göstərilən tədbirlərə əməl olunursa, orada işçi qüvvəsi axıcılığı da xeyli aşağı olur.

Heyətdən səmərəli istifadə olunmasının ən mühüm istiqamətlərindən biri də iş vaxtı itkisinin aradan qaldırılmasıdır. İş vaxtı itkisi ilə mübarizə əmək və istehsal təşkilinin bütün forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Ona görə də iş vaxtı itkisini aradan qaldırmaq və bu sahədə faydalı tədbirlərin aşkar edilməsi və istehsalın inkişafına mənfi təsirinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman müəssisənin istehsal gücündən dolğun istifadə edilir, vaxt vahidi ərzində istehsal olunan məhsul, əmək haqqı artır, iş gününün tərkibində məhsuldar vaxt çoxalır. İş vaxtından istifadənin yaxşılaşdırılması maddi nemətlər istehsalının başlıca şərti kimi çıxış edir [4, 120].

Sənaye heyətindən istifadənin ən mühüm məsələlərindən biri onların yerləşdirilməsi və istehsalın ümumi səmərəsinin artırılması ilə işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə arasındakı düzgün əlaqənin yaradılmasından ibarətdir. Bütün bu məsələlərin həlli heyətin sosial inkişafına müsbət təsir göstərir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə sənayedə heyətin sosial inkişafının əsas istiqamətləri, sosial xidmət qarşısında qoyulan əsas vəzifələr araşdırılmış, işçi qüvvəsinin hər bir istehsalat sahəsində sabitliyini təmin etmək üçün görülməli işin hansı istiqamətlərdə aparılması tədqiq edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Sosial inkişaf bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərə göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Çünki respublikada iqtisadi artımla əhali artımı, bölgü münasibətləri və mübadilə şərtləri ilə bağlı olduğu üçün onun öyrənilməsi, tədqiqi və inkişafının tənظیمlənməsi kompleks şəkildə reallaşır. Ona görə də sənayedə heyətin sosial inkişafının əsas istiqamətlərinin araşdırılması böyük tətbiqi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.B. və b. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 464 s.
2. Bazarov T.Y., Yereminin B.L. Heyətin idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 508 s.
3. Hüseynov T.Ə. Firmanın iqtisadiyyatı. Bakı: Səda, 2009, 588 s.
4. Hüseynova İ.M. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2013, 304 s.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ТРУДОВЫХ КОЛЛЕКТИВОВ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Пирвердиева С.А.

Ключевые слова: экономика, социальное развитие, рабочая сила, рабочее время, условия труда.

В условиях рыночных отношений одно из основных условий повышения конкурентоспособности производственных субъектов и обеспечения эффективности их деятельности является создание стабильных трудовых коллективов. В этих целях требуется эффективное управление кадрами, внедрение в жизнь мер по их социальному развитию. Поэтому актуальное значение имеет изучение вопросов социального развития трудовых коллективов в промышленности.

SUMMARY

MAIN AREAS OF SOCIAL DEVELOPMENT IN THE INDUSTRY OF LABOR COLLECTIVES

Pirverdiyeva S.A.

Keywords: economy, social development, labor, working hours, working conditions

In conditions of market relations to create stable labor collectives is an essential condition of improving the competitiveness of the production entities and ensuring their effectiveness. For these purposes, effective management of personnel is required for the implementation of social development to life. Therefore, the current value is the study of social development issues of labor collectives in the industry.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.10.2016
Son variant

UOT 334-331

MAŞINQAYIRMA MÜƏSSISƏSİNDƏ KEYFİYYƏT MENECEMENTİ SİSTEMİNİN PROSESLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİ

¹ASLANOV ZABİT YUNİS oğlu

²RƏCƏBOV İLQAR SALEH oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), 1,2-baş müəllim

e-mail: mehman62@mail.ru

Açar sözlər: keyfiyyət menecmenti sistemi, müəssisənin prosesləri, sistemli yanaşma, proseslər çoxluğu, biznesyönlü və integrasiya olunmuş sistemlər

Giriş. ISO 9001-2001 standartlarının tələblərinə görə maşınqayırma müəssisəsində məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini təmin etmək üçün keyfiyyət menecmenti sistemi (KMS) fəaliyyət göstərməlidir. Müəssisədə KMS-nin qurulması isə layihələndirmə və layihənin həyata keçirilməsi mərhələlərindən ibarətdir və müvafiq ədəbiyyatlarda ətraflı araşdırılmışdır [2].

Lakin KMS proseslərinin aşkarlanması, təyin və təsvir edilməsi kimi məsələlərin həlli metodikaları kifayət qədər işlənmişdir [1]. Bu məqsədlə əvvəlcə maşınqayırma müəssisəsində gedən bütün proseslərin və prosedurların təsnifatı aparılmalıdır (şəkil 1). Proseslərin təsnifatı zamanı ilkin baza kimi sistemli yanaşma əsasında müəyyən edilən müəssisənin proseslər çoxluğu əsas götürülə bilər [3].

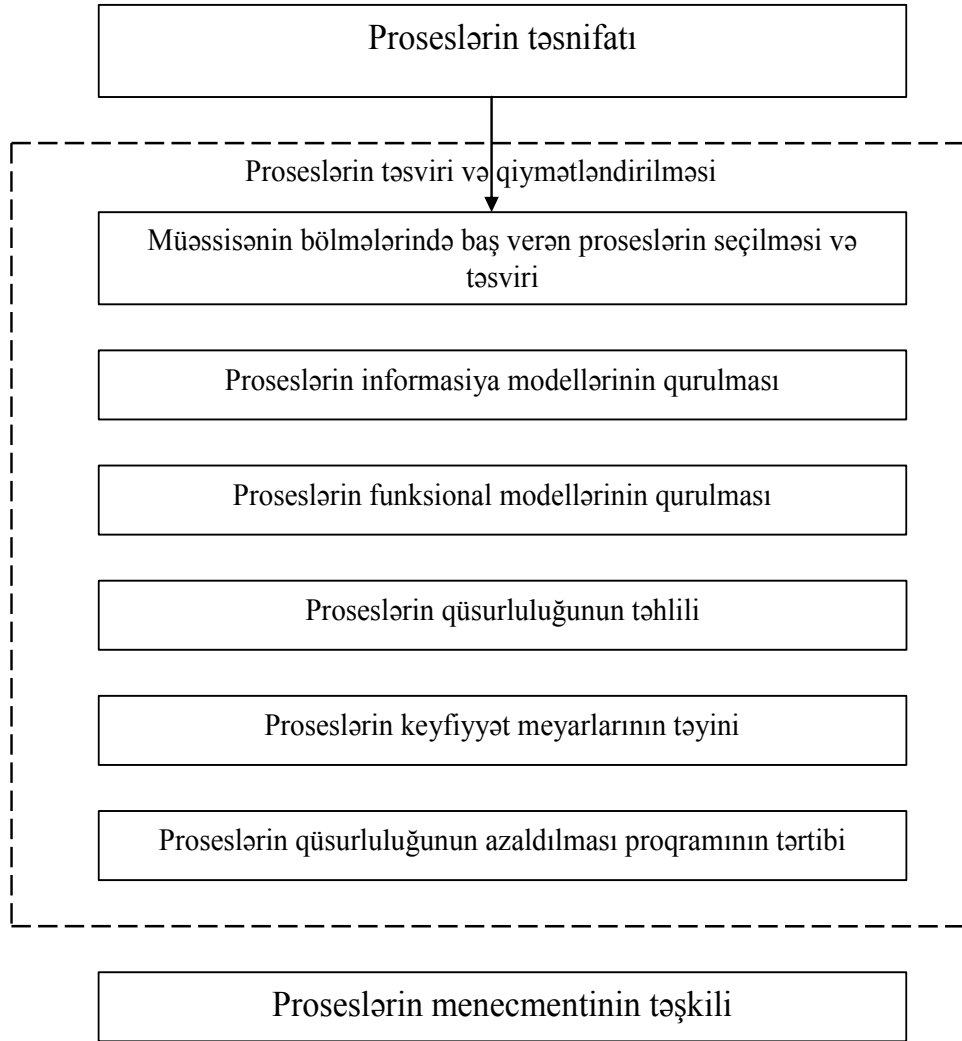
Bu təsnifata görə, müəssisədə maşınqayırma məhsulunun keyfiyyəti ilə əlaqədar proseslər çoxluğu aşağıdakı beş əsas sinfə bölünə bilər: 1. Məhsul və ya xidmətlərin istehsalının biznes-prosesləri; 2. Məhsul və ya xidmətlərin həyat dövrü prosesləri; 3. Məhsul və ya xidmətlərin əsas istehsal texnoloji prosesləri; 4. Məhsul və ya xidmətlərin istehsalının təmin edici prosesləri; 5. Keyfiyyət menecmenti sisteminin prosesləri.

Maşınqayırma müəssisələrinin təcrübəsi göstərir ki, KMS proseslərinin aşkarlanması və təsviri buraxılan məhsulun qüsurlarının analizi, onların aradan qaldırılması və ya azaldılması üzrə zavod proqramının işlənməsi üçün çox vacibdir. KMS çərçivəsində belə bir proqram ISO 9000:2000 standartına uyğun keyfiyyət menecmenti prinsiplərinin müəssisədə reallaşdırılmasına imkan yaradır. Bununla yanaşı, müəssisənin struktur bölmələrinin KMS proseslərinin keyfiyyətini yüksəltməsi və KMS-nin bizneslə integrasiyasını təmin etmək üçün zəmin yaranır [4].

KMS-ni bizneslə integrasiya etmək üçün ölkənin maşınqayırma müəssisələrində müasir tələblərə uyğun gəlməyən idarəetmə sistemini yenidən qurmaq və bu sistemi tamamilə məhsulun keyfiyyətinə yönəltmək lazımdır, yəni proseslərin biznes-reinjirinqini aparmaq lazımdır. Bu problemin həllini asanlaşdırmaq üçün maşınqayırma müəssisəsində biznes-prosesyönlü keyfiyyət menecmenti sistemi (BPKMS) layihələndirmək və tətbiq etmək mümkündür [5].

İKMS-in struktur modeli əməyin təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı iki elementin əlavə edilməsi yolu ilə ISO 9000-2001 keyfiyyət menecmenti sisteminin əsasında işləyə bilər [8].

İKMS-nin struktur modelinin əsasında riyazi formada təqdim olunmuş İKMS-yə tələblərin məcmusu işləyə bilər. Bu tələblərin nəzərə alınması ilə KMS-nin bütün sənəd növlərini əhatə edən İKMS-nin sənədləşməsinin iyerarxik strukturu yaradılır. Buraya keyfiyyət strategiyası, məqsədlər, ümumi rəhbərlik, sənədləşdirilmiş prosedurlar və qeydlər daxil edilir.

Şəkil 1. Müəssisədə proseslərin təsnif edilməsi

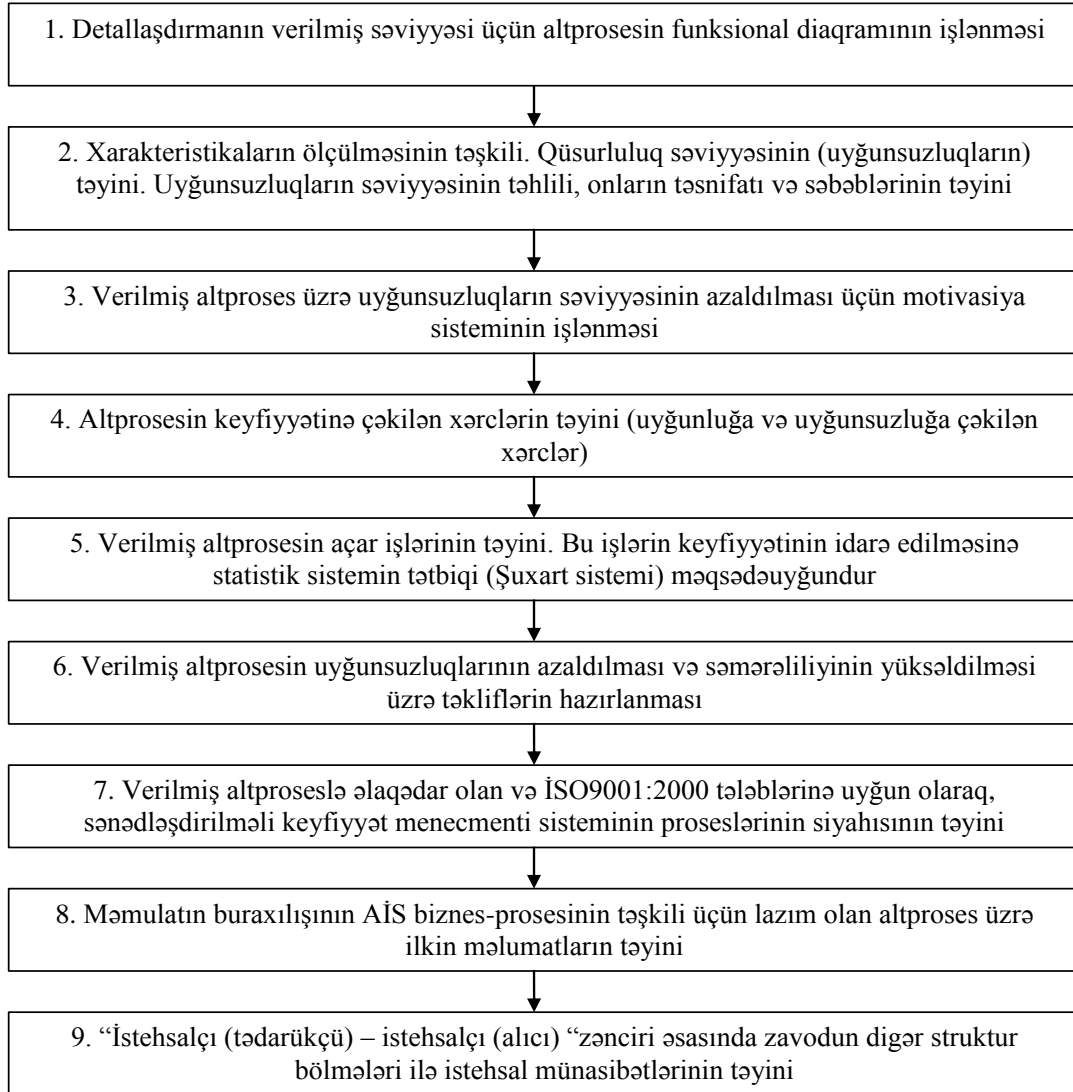
Keyfiyyətə dair məlumatların sistemli çoxölçülü təhlili. ISO 9000:2000 seriyalı yeni standartlarda KMS-nin çoxcəhətli təhlilinə böyük diqqət yetirilir. Bu məsələ inteqrasiya olunmuş KMS-lərdə dəfələrlə mürəkkəbləşir. Onu həll etmək üçün keyfiyyətə dair məlumatların sistemli çoxölçülü təhlili metodu istifadə olunmuşdur. Metod OLAP və Data Mining tipli süni intellektli informasiya texnologiyalarının və statistika sahəsində son nailiyyət olan çoxölçülü statistik təhlil əsasında işlənir [7].

Keyfiyyətə dair məlumatların OLAP-təhlilinin riyazi təminatı çoxluqlar və sonölçülü xətti fəzalar nəzəriyyəsinə əsaslanır. Keyfiyyətə dair məlumatların Data Mining-təhlilinin riyazi təminatı tətbiqi çoxölçülü reqressiya statistik analiz üzərində qurulur. Proqram təminatı Microsoft SQL Server-2000 instrumental vasitəsinin istifadə edilməsi bazasında işlənir.

Keyfiyyət menecmentinin sistemli modelləşdirilməsi və optimallaşdırılmasının proqram təminatının işlənməsi nəticələri də şərh olunmuşdur. Müəllif tərəfindən keyfiyyət menecmentində optimal qərarların qəbulu prosesinin kompüter dəstəyi altsistemi təklif olunmuşdur. Onun istifadəçiləri kimi keyfiyyət üzrə menecer və auditorlar nəzərdə tutulur. Belə altsistemin prinsipial sxemi şəkl. 3-də təqdim olunur [6,7].

Sxemdən görüldüyü kimi, keyfiyyət sistemində təhlil, modelləşdirmə və qərarların optimallaşdırılmasını yerinə yetirən kompüter altsisteminin nüvəsi keyfiyyət üzrə verilənlərin

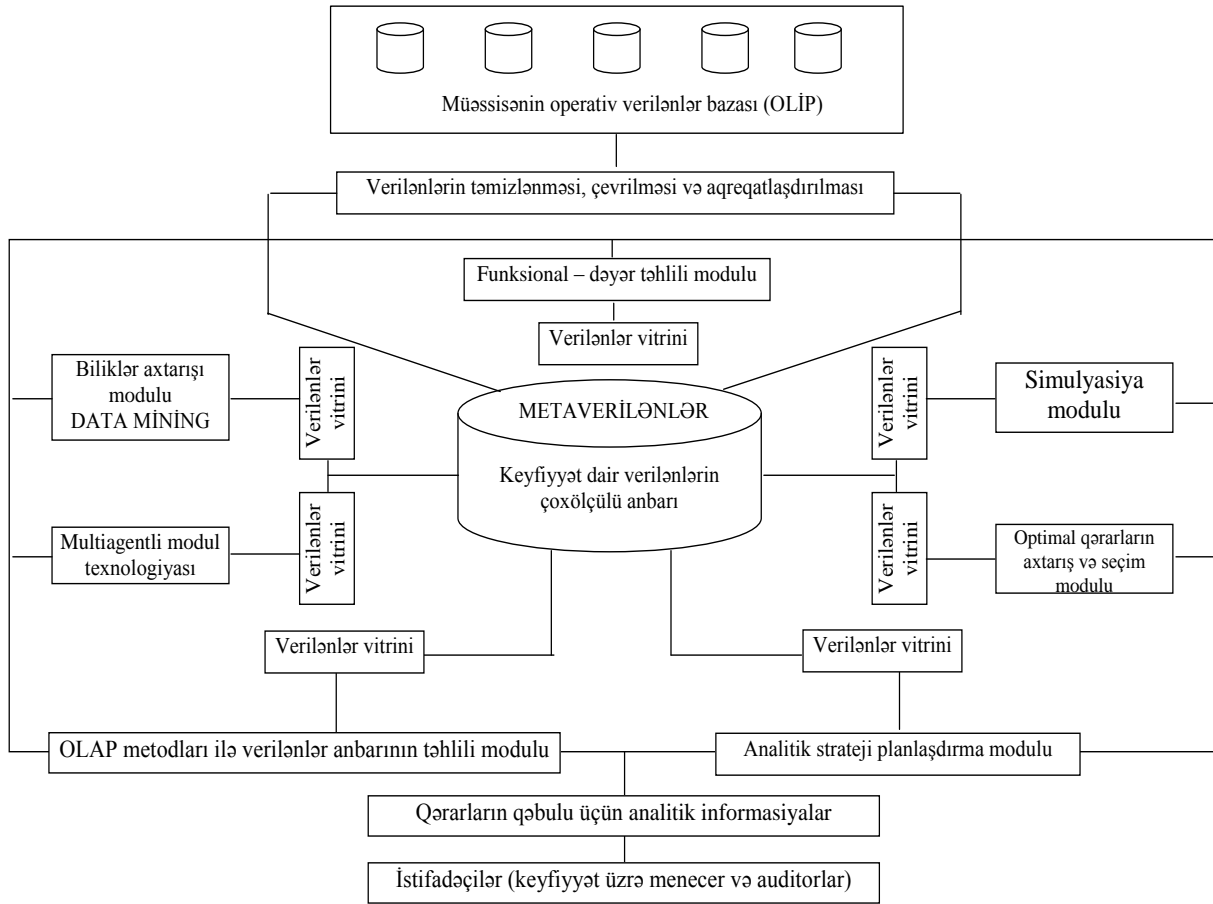
çoxölçülü modeli əsasında qurulan keyfiyyətə dair məlumatların çoxölçülü verilənlər bazasıdır. Keyfiyyətə dair verilənlərin çoxölçülü təhlili və optimal qərarların qəbulu prosesi keyfiyyət üzrə verilənlər bazası ətrafında yerləşmiş yeddi funksional modulların köməyiylə EHM-də təmin edilir. Bu modulların hər biri proqram kompleksi şəklində reallaşdırıla bilər [6].

Şəkil 2. Məhsulun həyat dövrü (MHD) altprosesinin keyfiyyət menecmentinin sxemi

Beləliklə, göstərilənlər əsasında keyfiyyətə dair verilənlərin qeyri-dəqiqliyi də nəzərə alınmaqla optimal qərarların dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi aparıla bilər. KMS-də optimal qərarların axtarışında, maşınqayırma məhsulunun keyfiyyətində maraqlı tərəflərin məmnunluğunun qiymətləndirilməsində qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi tətbiq edilə bilər. Maşınqayırma məmulatının hazırlanması və təmiri prosesində modelləşdirmə və optimallaşdırma metodları, habelə proqram komplekslərinin istifadə olunması da həllini gözləyən məsələlər sırasındadır.

Şəkil 3. Keyfiyyət menecmentində optimal qərarların qəbulu prosesinin 68educatio dəstəyi altsisteminin sxemi

Maşınqayırma müəssisəsində KMS-nin ümumi menecmentdən, xüsusilə, əməyin və ətraf mühitin təhlükəsizliyi menecmentindən təcrübə olaraq ayrıca mövcud olmadığını nəzərə alaraq, inteqrasiya olunmuş “Keyfiyyətin, əməyin və ətraf mühitin təhlükəsizliyinin inteqrasiya olunmuş sistemi (İKMS)” adlı bir sistemin yaradılması təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Z.Y. Maşınqayırma məhsullarının keyfiyyətinin idarə edilməsi metodları. Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2013, -316 s.
2. Aslanov Z.Y. və b. Kvalimetriya və keyfiyyətin idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: Elm, 2007, 326 s.
3. Мирошников В.В. Методологические основы системного моделирования и оптимизации менеджмента качества в машиностроении. Автореф. дисс. д.т.н. , М.: Машиностроение, 2005, 36 с.
4. Управление процессами СМК на основе анализа их влияние на качество продукции. Дисс. к.т.н. М., 2007, 122 с.
5. Разработка методик управления качеством продукции на основе анализа взаимодействия процессов и определения связей между их параметрами. Дисс. к.т.н. Курск, 2009, 158 с.
6. Совершенствование системы менеджмента качества малого предприятия на основе модели ее самооценки. Дисс. к.т.н. Курск, 2009, 182 с.
7. Совершенствование системы управления качеством продукции на основе развития модели потребительской оценки и анализа самоорганизации процессов. Автореф. дисс. д.т.н., Самара, 2011, 32 с.

8. Разработка методик совершенствования СМК организаций на основе комплексной стандартизации и управления рисками. Автореф. к.т.н. М., 2012, 28 с.

РЕЗЮМЕ
РАЗРАБОТКА ПРОЦЕССОВ СИСТЕМЫ МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА
НА МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Асланов З.Ю., Раджабов И.С.

Ключевые слова: система менеджмента качества, процессы предприятия, системный подход, интегрированные системы с бизнес ориентацией.

В работе рассмотрены вопросы разработки процессов системы менеджмента качества на машиностроительном предприятии. Предложена методика для определения процессов управления качеством продукции в соответствии с ISO 9001–2001. При описании и выборе происходящих на предприятии процессов в качестве исходной базы взята классификация множества процессов, полученная на основе системного анализа. Связанное с качеством продукции множество процессов разделено на пять основных категорий, указаны пути построения интегрированных систем менеджмента качества с бизнес ориентацией.

PROCESS DEVELOPMENT OF QUALITY MANAGEMENT SYSTEM
IN MACHINE BUILDING ENTERPRISES

Aslanov Z.Y., Rajabov I.S.

Keywords: quality management system, processes of an enterprise system approach, integrated systems with business orientation

The paper discusses process developed of quality management system in the engineering enterprise. A method is offered for determining the processes of quality control in accordance with ISO9001-2001. In describing and selecting processes occurring at the enterprise in terms of starting point classification of the set of processes is taken which was obtained on the basis of system analysis. Associated with the product quality the set of processes separated into five main categories and the ways of building integrated quality management systems with business orientation are shown.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.11.2016
Son variant

UOT 911.3

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI-COĞRAFİ RAYONUNDA (İCR) XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN VƏ NƏQLİYYATIN ƏRAZİ ÜZRƏ TƏŞKİLİNİN COĞRAFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹HƏSƏNOV TAPDIQ GÜLƏHMƏD oğlu

²ALLAHVERDİYEVA SAHİLƏ ƏBİŞ qızı

³MURSAQULİYEV COŞQUN ƏMİRƏDDİN oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, 1- professor, 2-baş müəllim, 3-magistrant

e-mail: sahila.allahverdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: Quba, Xaçmaz, region, rekreasiya, turizm, nəqliyyat, əhali, xidmət.

Azərbaycan Respublikasının zəngin bölgələrindən sayılan Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu Şabran, Xaçmaz, Quba, Qusar və Siyəzən inzibati rayonlarının ərazisini əhatə etməklə, Azərbaycanın şimal-şərqində - Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamacında yerləşir. İqtisadi rayonun ərazisinin ümumi sahəsi 6,96 min km² olmaqla, ölkə ərazisinin 8,03 %-ni təşkil edir. İqtisadi rayonda əhalinin sayı 525,7 min nəfərdir ki, bu da ölkə əhalisinin 5,17 %-ni təşkil edir. İCR-də əhalinin məşğulluq səviyyəsi kənd təsərrüfatında 58,5 %, sənayedə 4,3 %, tikintidə 8,3 %, nəqliyyatda 4,5%, xidmət sahəsində 21,9%, digər sahələrdə 2.5% təşkil edir. Əhalinin məşğulluğunda kənd təsərrüfatından sonra ikinci yer xidmət sahələrinə məxsusdur. İqtisadi rayonda xidmət sahələri üzrə çalışanların sayı 51,6 min nəfərdir, onlar məşğul olanların 21,9 %-ni təşkil edir. Xidmət sahələrinin ayrı-ayrı sferalarında məşğul olan əhalinin bölgüsü də müxtəlifdir [1].

Əhalinin normal yaşamasını və təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli təmin edən xidmət sahələri mənzil-kommunal təsərrüfatı, məişət xidməti, mədəni-maarif müəssisələri, rabitə, səhiyyə, təhsil, ticarət və ictimai-iaşə, nəqliyyat sahələri və kurort-rekreasiya ilə təmsil olunmuşdur [3].

Quba-Xaçmaz İCR-də xidmət sahələrində ayrı-ayrı inzibati rayonlarda müxtəlif sahələr üzrə məşğul olan əhalinin sayında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, xidmət sahələri ilə məşğul olan əhalinin sayına görə Xaçmaz rayonu irəlidə gedir, burada 18455 nəfər bu sahə ilə məşğul olur. Əhalinin mütləq sayı da xidmət sahələrində məşğul olanların sayına təsir göstərir, belə ki, mütləq əhali sayına nisbətə bu, Siyəzən rayonunda daha yüksəkdir, onların payı 26,5 %, yəni 4287 nəfərdir. Əhaliyə göstərilən xidmət sahələri arasında məşğul olanların əsas hissəsi kurort-rekreasiya, təhsil, ticarət, səhiyyə və dövlət idarəetmə sahələrində çalışır[2].

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda hal-hazırkı dövrdə əhalinin yaşayışını və təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli təmin edən xidmət sahələrinin durumuna, xidmət səviyyəsinə nəzər yetirək. Əhalinin sosial və mənəvi rahatlığı üçün *mənzil-kommunal xidmətlərinin* düzgün təşkil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda mənzil tikilməsi dövlət və şəxsi vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. 2015-ci ilin statistik məlumatına görə, iqtisadi rayonun bütün mənzil fondunun ümumi sahəsi 10467,5 min m² təşkil etmişdir. 2010-cu illə müqayisədə bu göstərici 429,3 min m² artmışdır. Orta hesabla regionda hər bir sakinə düşən yaşayış sahəsi 19,9 m²-dir.

Kommunal xidmətlər arasında əhalinin elektrik enerjisi, su, qaz, kanalizasiya və rabitə ilə təmin olunması əsas göstəricilərdir. Əhalinin su ilə təminatında Samur-Abşeron kanalı ilə yanaşı, yerli bulaqlar da əsas yer tutur. 2014-cü ildə təbii mənbələrdən götürülən şirin su 712,9 mln m³ olmuşdur. Bunun da 132,7 mln m³-i nəql edilərkən itkiyə verilmişdir. Təbii mənbələrdən götürülən suların yalnız 296,6 mln m³-i istifadə edilir ki, onun da 5,6 mln m³-i məişət-içməli su ehtiyalarında, 0,4 mln m³-i istehsalatda, 289,3 mln m³-i isə suvarma və kənd təsərrüfatında istifadə olunmuşdur.

Ərazidə əhaliyə sosial xidmətin ən mühüm sahələrindən biri *əhaliyə məişət xidmətinin* göstərilməsidir. Bu sahənin inkişafına və genişlənməsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda şəhərlə qəsəbələr, rayon mərkəzləri ilə kənd yaşayış məntəqələri arasında məişət xidmətində böyük fərqlər mövcuddur. Ərazidə məişət xidməti fərdi paltar tikisi, bərbərxana, mebellərin təmiri və hazırlanması, nəqliyyat vasitələrinə texniki xidmət, kimyəvi təmizləmə, məişət cihazlarının təmiri, ayaqqabı təmiri və s. sahələrdən ibarətdir.

İqtisadi rayonda inzibati rayonlar üzrə əhaliyə məişət xidmətində göstəricilər fərqlidir. Məişət xidmətinin 70 %-dən çoxu Xaçmaz və Quba rayonlarının payına düşür. Adambaşına bu göstərici Xaçmaz və Qusar rayonlarında daha yüksəkdir.

Mədəni-maarif müəssisələri iqtisadi rayonda kitabxanalar, klublar, kinoqurğular, muzey və digər sahələrlə təmsil olunur. 2014-cü ilin statistik məlumatına görə, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 272 kitabxana fəaliyyət göstərmişdir. Orada olan kitab və jurnalların sayı 1921,5 min nüsxə təşkil edir. Bu da hər 1000 sakinə orta hesabla 3655 nüsxə deməkdir. Ərazidə olan ümumi kitabxanaların 62%-i Quba və Xaçmaz inzibati rayonlarının payına düşür. Ərazidə 240 klub və 11 muzey fəaliyyət göstərir. Buraya gələnlərin sayı isə 97 min nəfərdir[2]. 2014–2018-ci illər regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı çərçivəsində mədəniyyət obyektlərinin əsaslı təmiri, tikintisi, tarix-mədəniyyət abidələrinin bərpası və konservasiyası sahəsində işlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [7].

Ticarət xidməti əhalinin maddi tələbatının ödənilməsində müstəsna rol oynayır. Digər xidmət növlərindən fərqli olaraq, son illər ərazidə ticarət şəbəkəsi xeyli inkişaf etmişdir. İstər ayrı-ayrı ticarət mallarının növlərinə, istərsə də əhaliyə göstərilən xidmətin çeşidinə görə ticarət xidməti inkişaf etməkdədir. Rayon mərkəzlərində və qəsəbələrdə bütün tələblərə cavab verən mağazalar və ticarət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu xidmət obyektləri yerlərinin sayına və xidmət səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, ticarət müəssisələrinin 75%-i şəhər və qəsəbələrdə, 25%-i isə kənd yaşayış məntəqələrində yerləşir. Son illər statistikaya baxdıqda kənd və qəsəbələrdə ticarət obyektlərinin sayının artmasını müşahidə etmək olar. Belə ki, yüksək dağ kəndlərində ticarət xidməti tələblərə cavab verməsə də, son illərdə bu ərazilərdə də ticarət xidmətinin inkişafı istiqamətində irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır.

Təhsil sistemi əhalinin savadlanması-maariflənməsində və ideya-siyasi aləminin zənginləşməsində mühüm yer tutur. İqtisadi rayonda xalq təhsil şəbəkəsi məktəbə-qədər müəssisələr, orta məktəblər, liseylər, kolleclər və institut kimi sahələrlə təmsil olunur. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin sayı 61, orada oxuyan uşaqların sayı isə 2800 nəfərdir. 2015-ci il 01 yanvar statistik göstəricilərinə əsasən iqtisadi rayonda 418 ümumi təhsil məktəbi fəaliyyət göstərir. İqtisadi rayonda olan ümumtəhsil məktəblərinin 84%-i Quba, Qusar və Xaçmaz inzibati rayonlarında yerləşir.

Rayon mərkəzləri və qəsəbələrdəki məktəblər müasir maddi-texniki təchizatla təmin olunduğu halda, bəzi kənd məktəbləri müasir tələblərə cavab verməyən darısqal binalarda yerləşir. Son illərdə də Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun bir sıra ucqar kəndlərində, həmçinin digər kənd və qəsəbələrində yeni məktəblərin açılması və köhnəlmiş məktəb binalarının təmiri istiqamətində müəyyən işlər görülür. İqtisadi rayonda təhsilə ən böyük töhvələrdən biri də 2015-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə birləşdirilməsi barədə sərəncamı olmuşdur. Bu sərəncam ilə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun rayonlardakı filialları, uyğun olaraq Quba filialı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filialı hesab olunmuşdur. Nəticədə, iqtisadi rayonda dövlət universitetinin filialının yaradılması təhsilə marağın artmasına, eyni zamanda region əha-lisinə kənara çıxmadan eyni səviyyəli təhsilin əldə edilməsi üçün şərait yaradılır[5].

Səhiyyə xidməti iqtisadi rayonda inkişaf etmiş əsas sahələrdən biridir. Səhiyyə xidməti dedikdə ərazidə mövcud olan xəstəxana, ambulator-poliklinika, təcili tibbi xidmət müəssisələri, aptek, əhaliyə tibbi xidmət göstərən həkim və orta tibb işçiləri nəzərdə tutulur. İqtisadi rayonda

əhaliyə xidmət göstərən həkimlərin sayı 722 nəfər təşkil edir. İqtisadi rayonda olan həkimlərin 28%-i Xaçmaz inzibati rayonunda cəmlənmişdir. Son illər Xaçmaz inzibati rayonunda Mərkəzi xəstəxananın müasir standartlara uyğun təmiri həyata keçirilmişdir. İqtisadi rayonun səhiyyə xidmətindən danışıq qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi rayonun dağlıq ərazilərində yerləşən tibb müəssisələrində kadr çatışmazlığı müşahidə olunur. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq diferensial əmək haqqı sisteminin tətbiqi və tibbi kursların açılması məqsəduyğun olardı[4].

Həm yerli, həm də xarici turizm üçün potensial region olan Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafında Xəzər dənizi boyunca yerləşən *kurort-rekreasiya sahələrinin* inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regionda turizm sahəsini beynəlxalq səviyyəyə qaldırmaq üçün bütün imkanlar vardır. Bölgənin turizm ehtiyatları zəngin və perspektivlidir. Xəzər sahili boyu dağlıq ərazilərdə turizm inkişaf etdirilir. Burada xidmət müəssisələri geniş yayılmışdır. Turizmin inkişafı təkcə onun yüksək gəlir gətirməsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin sosial problemlərin həllində, işsizliyin aradan qaldırılmasında, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda respublikada xarici turistlərə xidmət göstərə bilən otellər və istirahət mərkəzləri Yalama-Nabran bölgəsində daha çox cəmlənir. Xaçmaz inzibati rayonu ərazisinə aid edilən Nabran yaşayış massivi respublikadaxili, qismən də xarici turizmin inkişafında xüsusi yer tutur[6]. Şahdağ Milli Parkı, Təngəaltı dərəsi, Afurca şlaləsi, “Quba” istirahət mərkəzi, “Balbulaq”, “Cənnət bağı” istirahət zonaları (Quba), Yalama və Nabranın qumlu çimərlikləri təbiətsevərləri istirahətə cəlb edir. Regionda fəaliyyət göstərən Qalaaltı sanatoriyası Şabran şəhərinin 45 km-də, dəniz səviyyəsindən 600 m yüksəklikdə fəaliyyət göstərir. Burada hər il orta hesabla böyrək xəstəliyindən əziyyət çəkən 5 mindən çox insan müalicə olunur. Əgər sərmayə qoyulsa, yerli və xarici turistlər Qəçrəş istirahət zonasından il boyu yararlanmağa bilərlər. Regionda tarixi abidələrin olması burada mədəni turizmin inkişaf etdirilməsinə də əlverişli şərait yaradır. Beşbarmaq qayası və müdafiə səddinin qalıqları, türbələr (Siyəzən), Şabran, Gilgil-çay istehkamlar kompleksi, Çıraqqala (Dəvəçi), Cümə məscidi (Quba) və b. maraqlı tarixi-memarlıq abidələridir[5].

Dağlıq ərazilərdə isə yalnız Qusar inzibati rayonunda Şahdağ dağ turizm və alpinizm istirahət mərkəzi fəaliyyət göstərir. “2014–2018-ci illər regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı” çərçivəsində turizm sahəsinin inkişafının dəstəklənməsi, o cümlədən Qusar rayonunda “Şahdağ” turizm kompleksinin infra-strukturunun tikintisinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur[7].

Regionun turizm-rekreasiya şəbəkəsini daha da inkişaf etdirmək üçün, ilk növbədə, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yönündə işlər aparılmalıdır. Bunun üçün də regionda qeyd edilən sahədə ixtisaslı kadr hazırlığı üçün təhsil müəssisələri, filiallar, ixtisasartırma kursları və s. yaradılması məqsəduyğun olardı. Bu həm də iqtisadi rayonun əhalisinin məşğulluğuna da müsbət təsir etmiş olar. Bundan əlavə, iqtisadi rayonun ərazisində Xəzərsahili xeyli boş ərazilər hələ də qalmaqdadır ki, bu ərazilərdə çimərlikləri genişləndirmək, istirahət mərkəzləri yaratmaq olar. Bu işlərin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə, kiçik və orta sahibkarlığa dəstək əsas şərtidir.

Nəqliyyat. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu əlverişli nəqliyyat coğrafi mövqeyinə malikdir, Bakı-Rostov magistral dəmir və avtomobil yolları üzərində yerləşir. Həmçinin rayondaxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün çox əlverişli imkanlara malikdir. Bildiyimiz nəqliyyat hər bir ərazidə xidmət sahələrinin inkişafında, əhalinin sosial və təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməsində əsas amildir. Ərazinin dağlıq şəraitə malik olmasına baxmayaraq, əhalinin məskunlaşmasında, şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin formalaşmasında nəqliyyat əsas sosial-iqtisadi amillərdən biri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ərazidə dəmir yollarının ümumi uzunluğu 123 km olub, bunun 62 km-i və ya 50,5%-i Şabran, Siyəzən, 61 km-i və ya 49,5%-i isə Xaçmaz inzibati rayonunun payına düşür. Respublika üzrə ümumi dəmiryolunun 7,4%-i Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun payına düşür. Bakı-Xaçmaz-Dərbənd avtomobil və dəmiryol xətləri bu iqtisadi rayonun ərazisindən keçir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, dəmir yolundan və stansiyalardan uzaqlaşdıqca əhalinin məskunlaşma səviyyəsi zəifləyir, kənd yaşayış məntəqələri seyrəlidir[8].

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə yüklərin və sərnişinlərin daşınmasında avtomobil nəqliyyatı dəmiryolundan sonra ikinci yeri tutur. Respublika üzrə avtomobil yollarının 7,9%-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. Azərbaycanı Rusiya Federasiyası ilə birləşdirən kommunikasiya xətti bu regiondan keçir. Digər nəqliyyat növlərindən fərqli olaraq, avtomobil nəqliyyatı yüksək manevr etmə və yükləri tez çatdırma qabiliyyətinə malikdir. İqtisadi rayonda avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 1883 km-dir. Bu iqtisadi rayonun ərazisindən keçən tranzit yük və sərnişin dövriyyəsi 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə müvafiq olaraq 93% artmışdır. Bunun da səbəbi Şimal-Cənub istiqamətində daşınan yüklərin məhz bu ərazidən keçməsidir[1].

2014–2018-ci illər regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı çərçivəsində yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının tikintisinin, yenidən qurulmasının və əsaslı təmirinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur[7].

Əhaliyə xidmət göstərən ən mühüm sahələrdən biri də *rabitədir*. Son illər rayon mərkəzlərinin və bir çox kənd və qəsəbələrin rabitə müəssisələrində qurulmuş komputerlər, modem və ödəniş terminalları vasitəsilə rabitə xidmətlərinə görə abunəçilərlə bütün növlər üzrə hesablaşmalar, pul göndərişləri və teleqram xidmətləri həyata keçirilir.

“Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq, Bakı şəhəri və bölgələrin regional inkişaf planları hazırlanır. Bunlardan biri ölkənin şimal-şərq hissəsi – Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunu əhatə edir. Belə ki, bu iqtisadi rayon üzrə məskunlaşma, təbiətdən istifadə və məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilinin regional planlaşdırma sxemi artıq hazırlanıb. Plana əsasən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu iki dövrdə: 2018-ci ilədək (I növbə) və 2030-cu ilədək (layihə dövrü üçün) sosial-iqtisadi inkişafın bütün sahələri üzrə yüksək inkişaf dövrünü keçəcək. Əlbəttə, ki, regionun sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi zamanı əsas diqqət təsərrüfat sahələrinin inkişafına, əhalinin həyat səviyyəsinə ciddi təsir göstərən xidmət sahələrinin təşkilinə yönəldilməlidir [9].

Xidmət sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər birbaşa əhalinin sosial rifahı, gəlirlərinin artması ilə bağlıdır. Aparılmış tədqiqatlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, xidmət bazarı regionda ən dinamik inkişaf edən sahələrdəndir. Quba-Xaçmaz İCR-də xidmət sferasının inkişaf perspektivlərini tədqiq edərək aşağıdakıları qeyd etmək olar:

-pullu xidmət sistemi sürətlə inkişaf etməkdədir. Pullu xidmətlərin göstərilməsi təmayüllərinin güclənməsi və, xüsusilə də, səhiyyə, təhsil, rabitə xidmətlərinin sürətli inkişafı müşahidə olunur;

-bazar sisteminin formalaşması və inkişafı şəraitində əlaqələndirici halda kimi ticarətin rolu yüksəlir. Bu təsərrüfat sferasının inkişafı perspektivlidir və güclü imknlara malikdir;

-regionda uyğun təbii şəraitin olması və istirahət sahəsinin inkişafı hesabına turizm və müalicə-kurort xidmətlərinin həcmnin yüksəlməsi perspektivləri mövcuddur;

-göstərilən xidmətlərin strukturunda da xeyli dəyişikliklər baş verir. İnformasiyaya tələbat artdığı üçün informasiya və konsaltinq(məsləhət) xidmətlərinin xüsusi çəkisi də artır;

-yeni xidmətlərə tələbatların yaranması xidmət sferasının inkişafına səbəb olacaq və xidmət sferasının regionun iqtisadiyyatında xüsusi çəkisini artıracaq ki, bu da regionda əhalinin sosial rifah halını daha da artıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan regionları. Bakı: DSK, 2015, 834 s.
2. İmrani Z.T. Quba-Xaçmaz İqtisadi Rayonu. Bakı: Elm, 2007, 170 s.
3. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. V.Ə.Əfəndiyevin baş redaktorluğu ilə. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 470 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası: II cild. İqtisadi, siyasi və sosial coğrafiya. Bakı, 2015, 328 s.
5. Regional coğrafiya: III cild. Bakı, 2015, 400 s.

6. Quba-Xaçmaz İCR üzrə məskunlaşmanın, təbiətdən istifadənin və məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilinin regional planlaşdırma sxemi (II kitab). Bakı: Renessans Studio, 2012, 274 s.
7. Azərbaycan turizm. Statistik məcmuə. Bakı: DSK, 2015, 218 s.
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008-ci il, 2009-2013-cü il, 2014-2018-ci il);
9. Azərbaycanın nəqliyyatı. Bakı: DSK, 2015, 140 s.
10. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış. İnkişaf Konsepsiyası. 39 s.
11. Həsənov T.G. İqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma. Bakı: Bakı Universiteti, 2012, 245 s.

РЕЗЮМЕ

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ОТРАСЛЕЙ ОБСЛУЖИВАНИЯ И ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ МЕСТНОСТИ В ЭГР-нах ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО РАЙОНА

Гасанов Т.Г., Аллаhverдиева С.А., Мурсагулиев Д.А.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Губа, Хачмаз, регион, население, сфера услуг, коммунальные услуги, образование, здравоохранение, рекреация, туризм, транспорт.*

В статье анализируются отрасли обслуживания и организации транспортной инфраструктуры местности в районах Губа-Хачмаз, и всесторонне исследуется деятельность населения в отраслях обслуживания. В работе находит отражение транспортная система региона в современную эпоху и особый вес каждого вида транспортного средства в перевозке грузов, а также исследованы и показаны перспективы развития сфер обслуживания районов.

SUMMARY

GEOGRAPHICAL FEATURES OF SERVICE FIELDS AND TERRITORIAL ORGANIZATION OF TRANSPORT IN GUBA-KHACHMAZ REGION

Hasanov T.G., Allahverdiyeva S.A., Mursaguliyev C.A.

Keywords: *Azerbaijan Republic, Guba, Khachmaz, region, population, service fields, communal service, education, health, recreation, tourism, transport.*

Service fields and traffic infrastructure and landed property, people's activity in different service areas in Guba-Khachmaz region is analysed in this article. Nowadays region's traffic system and amount of each cars in freightage is shown in this work and also region's service sphere and perspectives of development is investigated and shown.

Daxilolma tarixi: İlk variant 23.11.2016
Son variant

UOT 612.821

İNCƏSƏNƏT TERAPİYASI

KƏRİMOVA MƏLƏK FERUZ qızı

Xəzər Universiteti, doktorant

e-mail: mkerimova@khazar.org

Açar sözlər: incəsənət, psixologiya, incəsənət terapiyası, emosiya və hislər, mənəvi ehtiyaclar

İncəsənətin nə olduğu və nə üçün ehtiyac duyulduğu hər zaman aktual suallardan biri kimi qarşıya çıxmaqdadır. İncəsənət mədəniyyətin bir sahəsi kimi əsrlərə, cəmiyyətlərə, millətlərə görə öz məzmununda dəyişikliklərə məruz qalsa da, bəşər tarixinin hər mərhələsində öz əhəmiyyətini qorumağı bacarmışdır. Sənət əsərini digər əsərlərdən fərqləndirən cəhətin, sənətkarı da digər insanlardan fərqli edən xüsusiyyətlərin nə olduğu hər zaman insanı düşündürmüşdür. Sənət əsərində öyrədici, tərbiyəedici xüsusiyyətlərlə yanaşı, yüksək estetik həzzin yaşanması, insanın daxili aləminə nüfuz etməsi onu özünəməxsus edir. İncəsənət yüksək estetik həzz yaşadaraq insanın mənəvi tələbatlarını ödəyir. Estetik həzz və görüntü incəsənəti hər zaman cəzbedici və ehtiyac hiss edilən sahəyə çevirmişdir [5]. Orteqa-i-Qassetə görə, yeni incəsənət qocalmış dünyada insanı həyatın ciddiliyindən xilas etməyə, cavanlaşdırmağa çalışır, həmişə gənc qalmış ideyaları təbliğ edir [1]. Morenonun da qeyd etdiyi kimi, hər bir insanın daxilində səssiz bir musiqi quyusu, ortaya tökülməmiş görünməz sənət, donmuş hərəkət və fantaziyalarımızda da hərəkət var [9]. Milli sənət nümunələrindəki simmetrik naxışlar da, ornamentlərin çəkilməsi də özünəməxsus meditasiya kimi qiymətləndirilə bilər. M.Ö. 12.000 il əvvəl Qobustan qaya rəsmlərində əks olunan rəqs edən insan fiqurları da musiqi və rəqsin çox qədim zamanlardan etibarən türk xalqlarında istifadəsinin bariz nümunəsidir. Daxili konfliktlərin idarə edilməsi və yenidən yaşanmasında incəsənətin rolu böyükdür. Yaradıcılığın inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyətin inkişafı üçün incəsənət sublimasiya və transformasiyadır.

İncəsənətdə fəaliyyət və ünsiyyət prosesinin qarşılıqlı vəhdəti üçün şərait yaranır. Bu da insanın şəxsiyyətə çevrilməsi və həyatını daha dolğun yaşaması üçün əhəmiyyətlidir. İncəsənəti fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirməklə yanaşı, cəmiyyətə, insanlara təsir edən hər bir faktorun bu sahəyə təsirini qeyd etmək zəruridir. İncəsənət nümunəsi onu ortaya qoyan şəxsin xarakterindən, yaradıcı potensialından asılı olmaqla bərabər, sənətkarın yaşadığı cəmiyyətin və əsrin təzahürlərini də özündə əks etdirməsi labüddür.

İncəsənət sadəcə lüks fəaliyyətdən daha çoxunu ifadə edir. Sənət insan ruhunun ehtiyacıdır. İnsanlar ən çətin şərtlərdə hətta həbsxanada belə sənətlə məşğul olmaq istəyiblər. Bəşər tarixinə baxdığımız zaman müxtəlif millətlərin etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin məhz onların incəsənət nümunələrində əks olunduğunu görürük.

İncəsənət əsəri istər rəsm, istər bədii əsər, istər heykəl və s. olsun, bizi bir anlıq onun ərsəyə gəldiyi dövrə və ortaya qoyan şəxsin daxili dünyasına səyahətə çıxarır.

İncəsənət bir çox elm sahəsinin inkişafına təkan vermişdir. İncəsənətin psixologiya elmində bir terapiya üsulu kimi istifadə edilməsi də bunun bariz nümunəsidir. İncəsənət terapiyasının tarixi çox da qədim deyil. Naumburg və Kramer incəsənət terapiyasında önəmli isimlərdən hesab olunurlar. Naumburg pasiyentləri ilə münasibət qurmaq üçün təsviri incəsənətdən istifadə edir, Kramer isə təsviri incəsənəti öyrədərkən onun müalicəvi əhəmiyyətindən danışır.

İncəsənət terapiyasında şəxsin fəallığı və fəaliyyəti ilə yanaşı, hazır məhsula olan qavrayışına da şərh verilir. Başqa bir ifadəylə desək, aktiv və passiv incəsənət terapiyası anlayışları da diqqəti cəlb edir. Aktiv incəsənət terapiyası müstəqil yaradıcı fəaliyyət göstərməsi üçün pasiyentə təkan verir. Passiv terapiya isə mövcud olan əsəri analiz və interpretasiya edir.

İncəsənət terapiyasında klinik modelin daha çox psixosomatik, psixoloji pozuntulara istiqamətləndiyi, psixodinamik modelin insana xəstə kimi baxdığı psixi cinsi inkişafın bütün mərhələlərində konfliktlərin öyrənilməyə çalışıldığı, humanist yanaşmada sağlam insanlarla işləməyə üstünlük verildiyi, holistik ya da transpersonal yanaşma modelində şüurun universal fenomen kimi ələ alındığı görülməkdədir.

Psixoterapiyanın bir növü kimi istifadə edilən incəsənət terapiyası termini ilk dəfə 1938-ci ildə ortaya atılmışdır. Termini ilk dəfə Adrian Hill istifadə etmişdir. Adrian Hill Kral VII Edvardın sanatoriyasında vərəm xəstələri ilə aparılan işi belə adlandırmış və şəkil çəkmənin onları narahatlıqlarını və yaşadıkları travmaları ifadə etmək üçün bir vasitə olduğunun şahidi olmuşdur [2]. 1940-50-ci illərdə incəsənət terapiyası psixoterapiyanın bir növü kimi istifadə edilməmiş, yalnız müalicəyə cavab verməyən pasiyentlər üçün alternativ yol olaraq istifadə edilmişdir. İncəsənət terapiyası bir neçə elmin qovşağındadır. Bu elmlərə ədəbiyyat, musiqi, rəqs, heykəltaraşlıq və rəqs daxildir. İncəsənətin müxtəlif növlərinin psixoloji konsultasiya prosesində istifadəsi üçün əsaslı faktlar çoxdur. Belə ki, incəsənət terapiyası sosiallaşma prosesi üçün əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, inkişafetdirici, psixoprofilaktik xüsusiyyətlərə malikdir. İncəsənət terapiyası yaradıcı fəaliyyətlə sıx bağlıdır. Musiqi, rəqs, psixodram, sosiodram bunun növləridir. İncəsənət terapiyası öz metodikaları olan bir sahəyə çevrilmişdir.

İncəsənət terapiyasının əsas məqsədi şəxsin emosiya və hisslərini ifadə etməsi, öz fərdiliyini, təkrarolunmazlığını, dəyərliliyini hiss etməsi, dəyişən dünyaya daha asan adaptasiya olması, psixi gərginliyi aradan qaldırması, incəsənətlə məşğul olarkən insanın özünü uğurlu hiss etməsinin təmin edilməsidir.

İncəsənət terapiyası zamanı sənətin müxtəlif növləri ilə özünü ifadə edən şəxs şəxsi təcrübəni genişləndirərək, mənəvi cəhətdən inkişaf edir, sosial etnik mədəni reallıqlarla üzləşir, fantaziya və reallıq arasında körpü qurur [10]. İncəsənət terapiyasında spontanlıq çox əhəmiyyətlidir. Terapiyada incəsənətin hansı növünün istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, şəxsin çox vaxt olduğu kimi özünü ifadə etməsi diqqət çəkir.

İncəsənət terapiyası vasitəsilə pasiyentin aqressiv, şüuraltına atdığı duyğularının sosial cəhətdən qəbul edilə bilən şəkildə ifadə edilməsi terapiyanın sürətlənməsinə kömək edir. İnsanın yaşadığı çətinlikləri və sınıntıları sözlə ifadə etməsi çətinləşdiyi zaman incəsənət numunəsinə daxili gərginliyin ötürülməsi asan olur. Pasiyentlər daxili gərginliklərini sənət əsərində ifadə etdikləri zaman aqressiya və zərərverici duyğular azalır. İncəsənət terapiyası zamanı duyğuların manesiz olaraq incəsənət əsərində ifadə edilməsi onun fərqiə varılmasına və, bir başqa deyişlə, simvollaşdırılmasına kömək edir. Bu da pasiyentin daxili nəzarətini və nizamını gücləndirir.

İncəsənət terapiyası insanın özünün fərqiə varması, özünü ifadə etməsi, şəxsiyyətin inkişafı və tarazlığı üçün əhəmiyyətlidir. Hər bir insanda yaradıcılıq potensialı var və bu, insana böyük məmnuniyyət gətirir. İncəsənət terapiyasında insanın ifadə etmədiyi hiss və həyəcanlar daha yaxşı ifadəedilmə fürsəti tapır. Uşaqlarda emosional sferanın ilkin diaqnostikası üçün təsviri incəsənət önəm qazanır. Şəkil çəkmənin uşaqlarda kiçik motorikanın inkişafı ilə yanaşı, məkanla əlaqədar təfəkkür, qavrayış, göz, əl koordinasiyası əhəmiyyətli olur. Təbii ki, burada rənglərin seçilməsi və əhəmiyyəti də öz aktuallığını qoruyur.

İncəsənət terapiyasında hiss, həyəcan, arzu və istəklər qeyri-verbal yolla ifadə vasitəsi kimi də qiymətləndirilə bilər. Beynin üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində sağ və sol beyin yarımkürələrinin informasiyanı fərqli şəkildə işlədiklərini ortaya qoymuşdur. Hər hansı məlumatı öyrənərkən beynin hər iki yarımkürəsi istifadə edilsə də, adətən, bir hissə digərinə görə üstünlük təşkil edir. Sol beyin yarımkürəsi nitq, kateqoriyalaşdırma, problem həll etmə kimi xüsusiyyətlərdən, sağ yarımkürə isə ətrafi bütöv və vizual qavramada həssasdır. Sağ beyin şəkilləri, yerləri və məsafələri daha yaxşı qavramaqda, sol beyin isə dil, hadisələrə məntiqi nəticələr çıxararaq yanaşmada ustadır. Sağ beyin yarımkürəsi yaradıcı, vizual, musiqini, rəngləri qavrayarkən və emosiyalar zamanı aktivləşərkən, sol yarımkürə danışıq, sözlərin tələffüzü, məntiq, riyaziyyat kimi məsələlərdə aktiv olur. Müasir dünyada biz daha çox beynin sol yarımkürəsindən istifadə edirik. Son illərin tədqiqatları beynin hər iki sahəsinin vəhdətinin önəmli olduğunu ortaya

çıxarmışdır. Məhz incəsənətlə məşğul olarkən beynin hər iki tərəfi birlikdə fəaliyyət göstərərək şəxsin nəinki zehni inkişafına, həm də emosional dünyasına müsbət mənada təsir göstərir.

İncəsənət terapiyasında vasitələr. İstənilən yaradıcı işdə “simvolik” oyun əhəmiyyət daşıyır. İncəsənət terapiyasında istifadə ediləcək olan vasitələrin əhəmiyyəti çoxdur. Belə ki, pasiyentdə seçmə şansının ola bilməsi üçün rəngli kağız, parça, plastilin, qum, miniatur oyuncaqlar və s. təqdim edilməkdədir. Pasiyent tərəfindən nəyin seçiləcəyi terapiyanın dinamikası ilə yanaşı, pasiyentin şəxsiyyəti və ruhi vəziyyəti ilə əlaqəlidir.

İncəsənət terapiyası ilə məşğul olan şəxsin aşağıdakı suallara verəcəyi cavablar əhəmiyyətlidir. Pasiyent özünü necə ifadə edir? Nəyi ifadə edir? Hansı formada ifadə edir? İfadə edilən məzmun qrupa və insana necə təsir edir (əgər qrupla tətbiq edilən incəsənət terapiyasıdırsa)? [12]

İncəsənət terapiyasında pasiyentin sənət nümunəsində özünü ifadə etməsi seansın daha çox hissəsini əhatə edərkən üzərində işlədiyi əsərin ifadə edilməsi daha az müddəti ehtiva edir [11]. İncəsənət terapevti, pasiyent və onun tərəfindən ortaya qoyulan əsər bu terapiyada çox əhəmiyyətlidir. Bu üç tərəf terapiya prosesində daima bir-birinə qarşılıqlı əlaqədə olur. İncəsənət və terapiyanın ortaq kökləri var. Hər iki sahədə şəxsin nəzəri bilikləri ilə yanaşı, müəyyən qabiliyyətlərə sahib olması vacibdir. Terapiya prosesində də pasiyentlər müxtəlifdir və ifadə edilən problemlər də müxtəlif olmaqda, bu da öz növbəsində psixoloqun situasiyanı yaradıcı şəkildə dəyərləndirərək uyğun yanaşma tərzini seçməsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu mənada da incəsənət terapevti olmaq istəyən şəxslər incəsənətə maraq duymaqla yanaşı, bu sahədə nəzəri və praktik olaraq təhsil almalıdır. Amerika İncəsənət Terapiya Assosiasiyası incəsənət terapevti olacaq şəxslərin bakalavr təhsili üzərinə ən az 60 kreditlik dərslər keçdikdən sonra art terapevt kimi fəaliyyətini qəbul edir. Bu dərslər məzmun etibarlı ilə incəsənətin müxtəlif növləri ilə tanışlığı, yaradıcılıq prosesini, psixoloji inkişaf, incəsənət terapiyasında psixodiagnostika, qrup terapiyası, tədqiqat metodları kimi dərsləri əhatə edir. Eyni zamanda supervizor nəzarətində 100 saatlıq şəxsi təcrübə, 600 saatlıq klinik təcrübənin keçirilməsindən sonra incəsənət terapevti olma hüququnu verir. (<https://arttherapy.org>) Dünya təcrübəsinə baxıldığı zaman yalnız incəsənət terapiyası üzrə magistratura təhsili tamamlandıqdan sonra bu sahədə işləmə hüququnun əldə edildiyi görülür. Təəssüf ki, ölkəmizdə çox zaman bu terapiyanın incəliklərini və elmi-nəzəri əsaslarını bilmədən tətbiq etdiyini iddia edən insanlara rast gəlmək mümkündür. Beləliklə, zəngin mədəni irsə malik olan ölkə kimi bu sahəni ölkəmizdə düzgün bir şəkildə inkişaf etdirmək, ixtisaslı kadrlar yetişdirmək artıq zərurət halını almalıdır. Əks halda insanlara vurulan psixi yaraların nəticələri ağır ola bilər. Bu terapiyanı tətbiq edərkən milli xüsusiyyətlərin də pasiyent, terapevt və təqdim edilən əsərdə yeri olacağını unutmamaq lazımdır. Son olaraq, incəsənət terapiyası sahəsində peşəkar bacarıqların artırılması üçün nəzəri və praktik təcrübənin zəruriliyi qeyd edilməlidir.

İncəsənət terapiyası sahəsində aparılan tədqiqatlar ümumiləşdirilərək qeyd olunmalıdır ki, incəsənət terapiyası istənilən yaşda və müxtəlif pozuntuları olan şəxslərlə işləmədə effektiv yollardan biridir. Bu terapiya üsulu pasiyentin yaradıcılığını təşviq etməklə yanaşı, terapiya zamanı onun sıxılmamasına və daxili narahatlıqlarının yaratdığı sənət əsərində əks etdirilərək psixi sağlamlığını və tarazlığını qorumasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova Q.S., Hacıyev Z.C. Sosial fəlsəfə. Dərslük. Bakı: Ayna, 2001, 130 s.
2. Birgül Aydın Tıbbi Sanat Terapisi, Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar 4(1):69-83 doi:10.5455/cap.20120405, 2012.
3. Edwards D. Art Therapy. London, Sage Publications, 2004.
4. Əsədov A. Gözəlliyin fəlsəfəsi: mahiyyət və onun cismani təcəssümü spiritualist aristokratizm işığında. Bakı: Nurlan, 2005, 498 s.
5. Əlizadə H. Estetika. Red. E.Zamanova; AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, Bakı: Elm, 2007, 380 s.
6. Göktepe Ayşe Kaya. Sanat terapiyası. İstanbul, 2015, 144 p.
7. Kar Özge Heykel Anasanat Dalı, Heykel ve Sanat Terapisi. Mersin Üniversitesi, 2011.

8. Malchiodi C.A. Breaking the silence: Art therapy with children from violent homes. New York: Brunner/Mazel, 1990.
9. Moreno JJ. İçimizdeki Müziği Eylemek. Müzik Terapisi ve Psikodrama. (Çeviri Ed İ Doğaner) İzmir: Atadost Matbaacılık, 2001
10. Корытин А.И. Арт-терапия. Новые горизонты, М.: Когито-центр, 2006, 336 с.
11. Копытин А.И. Хрестоматия. Серия Арт-терапия. СПб.: Питер-Санк, 2001, 320 с.
12. Копытин А.И., Беверли Корт. Техники телесно-ориентированной арт-терапии. Психотерапия. М.: Психотерапия, 2011, 125 с.

РЕЗЮМЕ
АРТ-ТЕРАПИЯ
Керимова М.Ф.

Ключевые слова: *искусство, психология, арт-терапия, эмоции и чувства, духовные потребности*

Несмотря на то, что искусство как часть культуры на всех этапах человечества подвергалось изменениям, оно не перестаёт заявлять о своей значимости и заставляет людей раздумывать. В статье исследуется роль искусства, как инструмента переживания, наслаждения и получение людьми высоких эстетических удовольствий, а также удовлетворения своих духовных потребностей. Наряду с этим в статье исследуются вопросы, связанные с проникновением искусства во внутренний мир человека. Наряду с этим в статье отмечается важная роль искусства как терапевтического метода в области психологии, взаимосвязь искусства, терапии и пациента, а также необходимость обращения внимание на возникшие проблемы при использовании данного метода в области психологии.

Завершается научное исследование вопросом о необходимости развития данного метода в нашей стране и подготовке квалифицированных кадров в этой области.

SUMMARY
ART THERAPY
Kerimova M.F.

Keywords: *Art, psychology, art therapy, emotions and feelings, spiritual needs*

The article covers the issues like how art makes people think and how art has preserved its importance at every stage of human history regardless of the changes in its context it was subject to. Art's role in meeting the spiritual needs of a person, giving him a high aesthetic pleasure, its power to penetrate the inner world of a person are studied in this article. At the same time the questions like why there is a need to art therapy, a brief history of its development, its importance in the field of psychology as a therapy method, goals and issues provided in the therapy were investigated in this paper. The process of art therapy covers the topics as art therapist, patient and work provided by him, the interaction between art and therapy and qualities that should be taken into consideration to become an art therapist. In conclusion, the importance of development of this field in our country and training of qualified personnel were highlighted.

Daxilolma tarixi: İlkin variant   06.04.2017
Son variant

UOT 159.9

**ELMİ YARADICILIQ FƏALİYYƏTİNİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN
XÜSUSİYYƏTLƏR****İSAYEVA ZABİTƏ MUSTAFA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: elm, yaradıcılıq, xüsusiyyətlər, proses, fəaliyyət, inkişaf*

Hansı sahəyə yönəldilməsinə baxmayaraq, yaradıcılıq fəaliyyəti həqiqətin axtarılmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir. Yaradıcılıq prosesində həqiqəti öyrənməyə olan maraq, həqiqətə, gerçək olana məhəbbət və bağlılıq, bunların təsiri ilə yaranan tələbatlar intellektual hissləri və ehtirası gücləndirir. Həyatda hər şeyi üstələyərək insanın həyatını mənalandırır. Yalnız bu zaman yaradıcılıq fəaliyyəti səmərəli, yaradıcı məzmununda olur. Həqiqətin tapılması özünü və dünyanı dərk etmə yolu ilə baş verir. Ona görə də hər bir insan özünü və dünyanı dərk etmək üçün özünü inkişafa cəhd göstərir. Bu cəhdətmənin gücünü hiss etmək, yaranmış yeni hisslərdən həzz almaq, yaradıcılığın yolunu tapmaqdır. Dəyişməz, əbədi qanunların ifadəsi olub, təbiətdən qaynaqlanan bu özünüinkişaf cəhdi, həm də şəxsiyyətin özünüyaratma tələbatı ilə bağlıdır. Burada «özünüyaratma» dedikdə onun təbii və sosial quruluşuna uyğun olaraq yaradıcılıq imkanlarının tam üzə çıxarılması, aqlın və ruhun vəhdəti başa düşülür. Bu vəhdətdən yeni ideya yaranır.

İnsan ruhunun əsas istiqamətlənindən biri məhz xüsusi elmi dəyərlərə və qüvvəyə, biliklər istehsal etməkdən, yeniliklərə yol açmaqdan ibarətdir. Elmi yenilik adı altında çox mürəkkəb və təəssüf ki, praktik baxımdan müəyyən olunmayanlar başa düşülür. Belə ki, yenilik, həmişə qeyri-müəyyənliklə, qarşı-qarşıya qoyulur. Həqiqətən də, bir anlıq dünyanı bütövlükdə dəyişməyən kimi təsəvvür edək. Bu zaman yeniliyin baş verməsinə ehtiyac olacaqmı? Belə olduğu halda, hər şey təkrarlanandır, heç bir gözlənilməzlik baş vermir. Yenilik ətraf aləmin qeyri-müəyyənlik ifadəsidir. Ətraf aləm nə qədər çox qeyri –müəyyən, dəyişəndirsə, özündə o qədər çox yenilik daşıyır. Belə mühit özünün təsiri altında, onunla qarşılıqlı əlaqədə olan obyektı yaradır. Bütün bunlar təbiidir ki, insan yaradıcılığına da şamil edilir. İnsan və cəmiyyət nə qədər çox dəyişən, mürəkkəb şəraitdə olursa, o qədər çox yeniliklər baş verəcək, yaradıcılıq çox inkişaf edəcək [1].

Həm bədi, həm də elmi yaradıcılıq prosesi oxşar qanunauyğunluqlarla tənzimlənir. Bununla yanaşı, bədi və elmi yaradıcılığın fərqli cəhətləri də var. Birinci fəaliyyətin xarici təzahürlərə (incəsənət əsərlərinin yaradılmasına), ikincisi daxili proseslərə (fikri əlaqələrin qurulmasına) yönəlir. Nəticədə, hər iki yaradıcılıq prosesi özünü müvafiq qaydada göstərir. Bu nəticələr insanın yaradıcı təxəyyülünü, fantaziyasını, əqli konstruksiyalarını özündə əks etdirərək ən sadə şeir parçasından tutmuş nəhəng tikinti layihələrinə, elmi kəşflərə qədər dəyişir.

Z.Freyd, K.Q.Yunq, E.Erikson, E.Fromm, A.Ben, M.Q. Yaroşevski, L.Breeq, L.V.Blinova, P.V.Smironov, Y.A.Ponomaryov, L.S.Viqotski, İ.R.Korolenko, Q.V.Frolova, V.Meyder, R.Bard, S.S.Jeynova və b. elmi yaradıcılıq prosesinin digər yaradıcılıq sahələrindən fərqi, ilk növbədə, bu sahələrdə cərəyan edən proseslərin texniki tərəfləri ilə yanaşı, fikri əməliyyatların psixoloji quruluşunda axtarırlar [2, 24].

Əgər biz yaradıcılığın iki sahəsi, məsələn, bədi və elmi yaradıcılıq fəaliyyətində baş verən psixi prosesləri təhlil etsək, elmi yaradıcılıq prosesinin özünəməxsus cəhətlərini daha aydın görə bilərik. L.S.Viqotski elmi yaradıcılığın xarakteri haqqındakı fikirlərin aydınlığını psixologiyanın imkanları ilə əlaqələndirir [2, 56]. Belə düşünür ki, əvvəllər dərk etmə proseslərinin psixoloji mahiyyəti kifayət qədər aydın deyildi. Lirik təəssürlərdə, həyəcanlarda emosiya əsas rol oynadığı halda incəsənətin mahiyyəti olan fikir dərk etmə prosesi sayılmaya bilməz. Bu emosiya tamamilə dəqiqliklə elmi-fəlsəfi yaradıcılıqda fikirdə əmələ gəlir. İncəsənətin psixoloji təhlilində, məsələn,

riyazi yaradıcılıqda, heç şübhəsiz ki, xüsusi riyazi emosiya fərqləndirilmir. Bununla belə, nə riyaziyyatçı, nə filosof, nə də təbiətşünas onların vəzifəsinin ixtisasları ilə bağlı olaraq emosiya yaratmaqdan ibarət olması fikr ilə razılaşmazlar. Ona görə də nə elmi, nə də bədii yaradıcılığı biz emosional fəaliyyət adlandırmırıq. Bədii yaradıcılıq öz sahələrinə görə çox zəngindir. Bu zənginlik yalnız incəsənətin sahələri ilə deyil, həm də sənət əsərlərinin fərdi xüsusiyyətləri, stili, xarakteri və insanlara təsiri ilə də fərqlənir. İstər musiqi, istər rəssamlıq, istərsə də incəsənətin digər sahələrində onun müəlliflərinin fərdi stili özünü göstərir. Bu, həmin əsəri yaradan insanın fərdi-psixoloji quruluşu ilə izah olunur. Bundan başqa, yaradıcılıq aktının nəticələri onun müəllifinin fikri, praktik fəaliyyətinin istiqaməti və xarakteri ilə müəyyən olunur.

L.S.Vıqotski incəsənətin elmi yaradıcılıqdan fərqləndirilməsi ilə bağlı daha mühüm fikirlər irəli sürür: «Hər halda, intellektual proseslərlə incəsənət arasındakı əlaqəyə, oxşarlığa prinsipial yanaşmaq olmaz...Son nəticədə hər hansı nəzəriyyəni onun yaratmış olduğu təcrübənin özündə sınaqdan keçirmək lazımdır...Bədii yaradıcılıq özünün mahiyyətinə görə psixologiyadan, adi ruhi hadisələrdən kənara çıxaraq ruhi empirizmə qalib gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Bu mənada, hansısa passiv olan ruhu fərqləndirmək lazımdır...İntellekt yalnız iradənin ləngidilməsi deyil. Onu həm də fantaziyanın ləngidilməsi kimi də təsəvvür etməliyik». L.S.Vıqotskiyə görə, «incəsənət-ictimai insanın psixikasının tamamilə xüsusi – hisslər sahəsini sistemləşdirir» [5, 89-95]. O, hələ, V.Vundt tərəfindən fərdi yaradıcılıqla bağlı aparılmış tədqiqatları xatırlayaraq belə nəticə çıxarır ki, sosial yaradıcılığın son mənbəyi – fərdin yaradıcılığıdır.

L.Vıqotski bu qənaətdədir ki, indiyə qədər tədqiqatçılar, demək olar, bütün intellektual prosesləri estetik təsir sahəsindən kənarlaşdırıblar. Bir çox nəzəriyyəçilər birtərəfli olaraq incəsənətin – qavrayış, fantaziya, yaxud hisslərin işi olmasını düşünürlər. Bu halda incəsənət, dərk etmə sahəsi olan elmlə kəskin şəkildə qarşı-qarşıya qoyulur. Çünki onların mövqeyinə görə, elmi dərk etmənin incəsənət nəzəriyyəsi və bədii həzzalma hissəsinin əmələ gətirdiyi fikri aktların bir hissəsi olmasını qəbul etmək mümkün deyil. Beləliklə, indiyə qədər incəsənətin bütün nəhəng sahələri: musiqi, arxitektura, poeziya və digərləri fikri iş kimi izah edilən nəzəriyyədən təcrid olunub [5, 46].

Y.A.Ponomaryov bədii fantaziya ilə elmi fantaziyanın fərqi onların son məqsədinin müvafiq qavrayış elementlərinə uzlaşdırılmasında axtarır. Yəni bu sahələr üzrə yaranmış fantaziya tam mahiyyəti ilə yalnız son anda başqaları üçün aydınlaşaraq konkret və fərdi obraz yaradır. Bədii fantaziyanın psixoloji xüsusiyyətləri şüurun və məqsədin müxtəlif mərhələlərinin hissələrinə əsaslanır. Onun necə işləməsindən asılı olaraq, yaradıcı prosesdə yeni təsəvvür assosiasiyaları əmələ gəlir. Tamamilə mümkündür ki, eyni elementlər hər bir fərddə müxtəlif formada birləşdiyindən assosiasiyaların quruluşu eyni olmasın. Əgər bu elementlərin bir neçəsini dəyişmək mümkün olarsa, o zaman fərdi təsəvvürlər tamamilə başqa görkəm alar.

Fantaziyaların psixoloji təbiətini izah edərkən Z.Freyd mövzu ilə bağlı olaraq yazır: «Fantaziya reallığa qayıdan yol var. Bu, incəsənətdir. Fantaziyanın aralıq məmləkətində insanlıq üçün eyni olan reallıq hökm sürür. Məhrumiyyətlə üzləşənlərin hər biri ondan rahatlıq və ovundurma gözləyir. Rəssam olmayanlarda fantaziyanın mənbəyindən yararlanmaq imkanları məhduddur» [6, 78-82].

A.Ben zərif, gözəl incəsənət əsərlərinin dərk olunmasını məmnunluğun bir neçə növü ilə əlaqələndirir. İncəsənət növlərinə o, arxitekturayı, heykəltəraşlığı, rəssamlığı, poeziyanı, artistlik sənətini, rəqs və musiqini daxil edir. Bunların hər birinin öz məqsədi var: gözəllikdən zövq almaq. Ancaq bu zövqalma vasitələri müxtəlifdir. Ümumilikdə bu sahələrlə bağlı insana zövq verən iki hissədir: görmə və eşitmə. A.Ben tərəfindən incəsənətdən zövqalmanın iki yolu fərqləndirilir: a) incəsənət materialını yadda saxlamaq meyli; b) bədii zövq, yaxud artistlik həssaslığı. Bunun üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər tələb olunur [6, 59]:

1. İfaçının mexaniki işi yerinə yetirməsi tələb olunan mədəniyyətlərdə hərəki qabiliyyətlər vacibdir. Müğənni, aktyor, natiq üçün səs vasitələri (səs orqanın gücü, onu hərəkət etdirmək üçün iradə, şərait, fərqləndirmə, yadda saxlamaq bacarığı və s.). Aktyor və natiqə mimika və jestikulyasiya, musiqiçiyə – virtuoz, rəssam və heykəltəraş üçün – (həssas) əllər tələb olunur. Yalnız şair üçün bunlar vacib deyil.

2. Bu və digər incəsənət materialını mənimsəmək meyli ona uyğun gələn ideya və formaların ruhən zənginləşdirilməsini tələb edir. Rəssam, şair geniş hafizəyə malik olmalıdır. Şairdə söz materialının daha geniş olması vacibdir. Aktyor jestləri, musiqiçi səsi yaxşı yadda saxlamalıdır.

3. Bütün bu güc və qabiliyyətlərə estetik hisslər rəhbərlik edir. Bu hisslər insanı mərkəzləşməyə, həmin sahələrdən zövq almağa, rahatlıq tapmağa vadar edir. Artist bunun üçün – öz sahəsi üzrə incəsənətə xas olan effektiv biliyə, incə hisslərə; arxitektora – mütənasibliyə; rəssama – rənglərin hamoniyasına; musiqiçi melodikliyə malik olmalıdır. Bədii həssaslıq – musiqiçini, ağıl, müxtəliflik meyli, estetik zövq-naturalisti, yaxud rəssamı, şairi yaratmır. Bütün bunları insan öz qabiliyyətləri və iradəsilə özü yaradır.

K.Q.Yunq bildirir ki, biz hələ bəşər həyatının ilk dövrlərindən hiss olunanların bədii təsviri cəhdlərinin izlərini görə bilirik. Qayaüstü təsvirlərdə müxtəlif simvollarla insan həyatının hadisələri təsvir olunub. Məsələn: səkkiz güşəli ulduz, dairə, xaç və s. Bu gün hərflər, işarələr və spektrin rəngləri, təbiət elementləri və zodiak işarələri, planetlər və insanın əxlaqi keyfiyyətləri və s. arasındakı münasibətləri müəyyən edən çoxlu simvolik sistemlər mövcuddur. İnsan tərəfindən yaradılmış, hamımıza bəlli olan simvollar, həqiqətən, insanın özündən də qədimdir. Bu simvollarla ifadə olunanlar kainatın özüylə bir yerdə meydana gəlib arxetipik şüurun izləridir. Yunq hesab edir ki, onun müasir xüsusiyyətlərini təhlil edə bilmək üçün qədim mədəniyyətin xüsusiyyətlərinə görə bədii təsvir vasitələrini daha dərinləndirən öyrənməliyə [4, 87].

Eləcə də poetik yaradıcılığın psixologiyasını tədqiq edən K.Yunqun gəldiyi nəticəyə görə, bədii yaradıcılıq ədəbiyyatşünaslıqdan fərqlənir. Psixologiya üçün xas olan dəyərlər və faktlar ədəbiyyat üçün mövcud olmaya bilər. Belə ki, şeir bir çox hallarda qeyri-ciddi yaradıcılıq növü kimi psixoloqa maraqsız görünür, yaxud, eyni cür də, hansısa psixoloji roman ədəbiyyatşünas üçün, bəlkə də eyni mahiyyət kəsb etmir. Poetik yaradıcılıq fenomenin mahiyyətini anlamaqdan ötrü şairlərin yaradıcılığına psixoloji yanaşma tələb olunur. Bu yanaşmada biz son nəticədə, kollektiv şüurla, şüuraltıda qorunanlarla üzləşirik. Çünki, psixoloji quruluşun əsas qanununa uyğun olaraq yeni doğulan hər kəs eyni dəqiqliklə, anatomik baxımdan əcdadlarının keçdiyi yolu təkrarlayır, lakin burada Yunq bir fərqləndirici cəhəti də qeyd edir. Yeni yaradılan hər bir poeziya nümunəsində yenilik var. Bu yenilik şairin fərdi şüuru ilə bağlı olanlardır.

Bu tədqiqatlarda elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji problemlərindən tutmuş, ayrı-ayrı tədqiqatçılarda elmi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına qədər çoxsaylı problemlər təhlil olunur. Biz onlardan biri- elmi kollektivin tədqiqinə proqram rol yanaşması problemi üzərində ayrılıqda dayanacağıq.

Elmi fəaliyyət sahəsində çalışanların yüksək intellektə malik olması hər şeyi həll etmir, çünki elmi yaradıcılıq fəaliyyət üçün daha geniş imkanlar tələb olunur. Bu sahədə M.Q.Yaroşevskinin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. O, elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin bir sıra psixoloji problemlərini geniş araşdırmışdır: elmi kollektivin tədqiqinə proqram rol yanaşması; yaradıcılıq psixologiyası və psixologiyada yaradıcılıq; elmi inkişafın məntiqi və tədqiqatçının yaradıcılığının ontogenezi və s. [3, 189].

M.Q.Yaroşevski burada elmi kollektivin yaradıcılıq imkanlarının psixoloji məsələlərini araşdırır. Yaradıcılıq məhsullarının keyfiyyət göstəricilərini, ilk növbədə, elmi kollektivdə çalışanların iş qabililiyyətilə əlaqələndirir. İkinci amil kimi tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun kollektivin maraqları ilə əlaqəsi, kollektiv üzvlərinə inkişafetdirici təsiri götürülür. Daha sonra tədqiqat üçün müvafiq prinsiplər seçmək bacarığı gəlir. Bu bacarıq nə qədər yüksəkdirsə, tədqiqatçılıq marağı da o qədər yüksək olacaqdır. Həmin prinsiplər əsasında tədqiqatçılıq proqramı hazırlanır. Tədqiqatçıların səyləri, maraqları isə bu amillərlə stimullaşdırılır: sistemli inkişaf, əşyavi-məntiqi materialların əlaqəsi, elmi-sosial və şəxsi-psixoloji komponentlərin harmoniyası. Bunlar tədqiqatçının dərin biliyi (erudisiyası), iradi dözümlülüyü (generalizasiyası), özünütənqidi və özünü korreksiyası ilə bağlıdır. Tədqiqatçının subyektiv imkanları ilə ölçülən bu keyfiyyətlər onunla bir kollektivdə çalışanların tədqiqatçılıq bacarıqlarına da təsir etmək gücündədir. Kollektivin lideri elmi yaradıcılıq üçün bu kimi vacib keyfiyyətlərə malik olduqda belə kollektiv qarşısında qoyduğu problemlərin həllində fenomenal nəticələr əldə etməyə qadirdir [9, 68].

ƏDƏBİYYAT

1. Овсяннико-Куликовский Н. Вопросы психологии творчества. М.: ЛКИ, 2008, 304 с.
2. Петровский А.В., Ярошевский М.Т. Основы творческой психологии. М.: УН ФРА, 1998, 329 с.
3. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.
4. Сеидов С.И. Феноменология творчества. (История. Парадоксы. Личность). Баку: Чашыоглы, 2009, 304 с.
5. Алиева Е. Г. Творческая одаренность и условия ее развития // Психологический анализ учебной деятельности. М.: 1991, с. 7-17.
6. Ибадов Я.С. Психография как метод всестороннего развития новой личности. Симферополь: 2003, 188 с.
7. Щербакова Т.Н. Педагогическое мастерство // Материалы V междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.) М.: Буки-Веди, 2014, с. 273-275.
8. Тихомиров О.К. Психология мышления. М.: МГУ, 1984, 270 с.
9. Мейдер В. Человек в науке: природа творчества. Гуманизм в науке, 2004 № 3 (32).
10. Степанова М.А. Интеллектуальная собственность на интеллектуальную одаренность// Вопросы психологии, 2003, № 6, с. 106-112.
11. Gilford J.P. Intellectual factors in product thinking in: explorational creativity, 1967, 324 p.

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Исаева З.М.

Ключевые слова: наука, творчество, особенности, процесс, деятельность, развитие

Поиск истины всегда ведется посредством познания окружающего мира и самопознания. Именно эта цель лежит в основе стремления человека к саморазвитию, которая наиболее ярко находит свое воплощение в научном творчестве. Творческие поиски – это, прежде всего, умение понять себя и реализоваться в профессиональной сфере. Статья посвящена анализу характерных особенностей научного творчества как основного вида деятельности в процессе профессионального роста.

SUMMARY

CHARACTERISTICS OF SCIENTIFIC – CREATIVE ACTIVITIES

Isayeva Z.M.

Keywords: science, art, peculiarities the process, activity, development

The search of truth always comes through the knowledge of the world and self-knowledge. This goal is the basis of human desire for self-development, which is most clearly embodied in the scientific work. Creative search is, above all, the ability to perceive oneself and to be realized in the professional sphere. This article analyzes the characteristics of scientific creativity as the main activity in the process of professional growth.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.04.2017
Son variant

UOT 372.851

RİYAZİYYAT TƏLİMİNİN HƏYATLA ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ PRAKTİK VƏ MƏNTİQ MƏZMUNLU MƏSƏLƏLƏRİN ROLU

¹HƏSƏNOVA XALİDƏ SİDQƏLİ qızı

²ALLAHVERDİYEVA NATƏVAN ƏHMƏDƏLİ qızı

³ƏLİYEVA AYNURƏ RUSLAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- assistent, 3- böyük laborant
e-mail: aaliyeva88@mail.ru

Açar sözlər: riyazi məsələ, məzmunlu məsələ, axtarış xarakterli məsələ, riyaziyyat təlimi, riyazi təklif

Məlumdur ki, praktik məzmunlu məsələlərdə həyati (real) obyektlər və onların riyazi xarakteristikalarından bəhs olunur. Riyaziyyat təliminin intensivləşdirilməsi praktik məzmunlu və axtarış xarakterli məsələlərin həlli prosesinin səmərəli təşkil edilməsindən çox asılıdır. Məsələ anlayışını geniş mənada işlətsək, onu da təsdiq edə bilərik ki, məktəbdə riyaziyyat təlimi məsələ həlli prosesində həyata keçirilir.

Hər bir riyazi məsələnin həlli şagird üçün müəyyən bir məsuliyyətli işi görmək səviyyəsində olmalıdır. Xüsusən də, şagirdə təqdim olunan məsələ həyati xarakter daşıyarsa, daha maraqlı olur. Çünki bu tipli məsələlər qeyri-standart olmaqla, şagirddən müəyyən nəzəri bilik tələb edir, onların həlli nəticəsində müəyyən bir riyazi təklif, qayda, informasiya aşkarlanır və gələcəkdə onlardan istifadə olunur. Riyaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsində xarakterik olan məsələ nümunələrini göstərək.

Məsələ 1. Üç metrlik ağacı yarım metrlik hissələrə bölmək üçün onu neçə dəfə kəsmək lazımdır?

Həlli: Üç metrlik ağac 300 sm-dir. Onu, hər biri 50 sm olan hissələrə bölmək lazımdır: $300:50=6$ (hissə). Bu hissələri almaq üçün ağacı neçə yerdən mişarlamaq lazımdır?

Bu məsələni əyani- induktiv metodla həll etmək olar. Ağacı iki hissəyə bölmək bir yerdən mişarlamaq lazımdır; onda üç hissəyə bölmək üçün iki yerdən mişarlamaq lazımdır; onda üç hissəyə bölmək üçün iki yerdən mişarlamaq lazımdır; dörd hissəyə ayırmaq üçün üç yerdən mişarlamaq lazımdır; beş hissəyə ayırmaq üçün dörd yerdən mişarlamaq lazımdır; altı hissəyə ayırmaq üçün beş yerdən mişarlamaq lazımdır. Məsələnin cavabı induktiv mühakimə əsasında alındı.

Ümumiyyətlə, hər hansı əşyanı müəyyən sayda hissəyə bölmək üçün bölmə prosesinin hissələrinin sayından bir az tətbiq etmək lazımdır. Bunu belə də əsaslandırmaq olar: parçanı 3 hissəyə böldükdə iki dəfə bölmə (kəsmə, ayırmaq) tətbiq olunur. Dörd hissəyə bölmək üçün əvvəlki üç hissədən birini yenidən iki hissəyə bölmək lazımdır: nəticədə $2+2=4$ (hissə) alınır. Bu prinsip sonlu sayda istənilən bölgü üçün doğrudur.

İndi tərs məsələləri nəzərdən keçirək:

Məsələ 2. 48 metrlik məftili hər biri 3 metr olmaqla, bərabər hissəyə ayırmaq üçün həmin məftili neçə dəfə kəsmək lazımdır?

Həlli: 1) $48:3=16$ (alınan hissələrin sayı);

2) $16-1=15$ (dəfə kəsmək lazımdır);

Məsələ 3. 48 metrlik məftili 11 dəfə kəsməklə bərabər hissələrə ayırdılar. Hər hissənin uzunluğunu tapın.

Həlli: 1) 11 dəfə kəsilibsə, deməli? həmin məftil $11+1=12$ (hissə) ayrılışdır;

2) hər hissənin uzunluğu $48:12=4$ (m) olacaqdır.

Məsələ 4. 200 metrlik məsafədə bir-birindən 10 m məsafədə olmaqla neçə dirək basdırmaq olar?

Həlli: Əvvəlcə hissələrin sayını tapaq:

- 1) $200:10=20$ (hissə)
- 2) Neçə dirək basdırılmalıdır?
 $20+1=21$ (dirək)

Məsələ 5. 180 metrlik məsafədə bir-birindən eyni məsafədə olmaqla 61 dirək basdırılmışdır. İki qonşu dirək arasındakı məsafə nə qədərdir?

Həlli: 1) $61-1=60$ (hissə), yəni 180 m 60 bərabər hissəyə bölünmüşdür.
 2) $180:60=3$ (m), iki qonşu dirək arasındakı məsafə.

Yuxarıda misal göstərdiyimiz məsələlər bölmə əməlinə aid standart olmayan məsələlərdir. Burada həm bərabər hissələrə bölmə və həm də bölmə əməlinin neçə dəfə təkrar olunması tətbiq olunur. Sonuncu bölmə bilavasitə praktik, əməli xarakter daşıyır.

İndi isə məntiqi xarakterli məsələ nümunələrini nəzərdən keçirək.

Məsələ 1. Toplama əməlinə toplananların rəqəmlərini tapın:

$$\begin{array}{r} xy \\ yx \\ \hline 77 \end{array} + \begin{array}{r} xy \\ yx \\ \hline 55 \end{array} + \begin{array}{r} xy \\ yx \\ \hline 99 \end{array}$$

Həlli: Aşkardır ki, bu toplama – onluğu aşmayan hala aiddir. 1) $x + y = 7$ və cəmin yerdəyişmə xassəsinə əsasən ($y+x=7$) aşağıdakı cədvəli alırıq:

x						
y						
$x+y$						

Aşkardır ki, x və y sıfır ola bilməz. Belə hallarda onluğu olmayan hər bir rəqəm təkliyin (və ya onluğun) sayından 1 əskik qiymət ala bilər.

3-cü misalda x ədədi 1-dən 8-ə qədər (səkkiz) qiymətləri alır.

Məsələ 2. “Onluğu aşmadan iki ikirəqəmli ədədin cəmi eyni bir rəqəmlə ifadə olunan ikirəqəmli ədəddir”. Bu ideyanı (təklifi) belə də əsaslandırmaq olar:

$$\overline{xy} = 10x + y, \text{ xüsusi halda;}$$

$$25 = 10 \cdot 2 + 5 \text{ olduğundan,}$$

$$\overline{yx} = 10y + x \text{ və } (10x + y) + (10y + x) = 10(x + y) + (x + y) = 11x + 11y = 11(x + y)$$

Məsələ 3. İndi isə onluğu aşmadan üçrəqəmli ədədlərin toplanmasına aid qanunauyğunluğu müəyyən edək:

$$\begin{array}{r} xyz \\ + yzx \\ \hline zxy \\ AAA \end{array} \quad \begin{array}{r} 100x+10y+z \\ +100y+10z+x \\ \hline 100z+10x+y \end{array}$$

$$100(x+y+z)+10(x+y+z)+(x+y+z)=111(x+y+z)$$

Bu son nəticə göstərir ki, üçrəqəmli toplananlar üçün cəmdə eyni bir rəqəmlə ifadə olunan üçrəqəmli ədəd alırıq.

Məsələ 4. Ulduzların yerində rəqəmləri bərpa edin:

$$\begin{array}{r} 1) +1 * 7 * \\ * 3 * 2 \\ \hline 5 3 1 4 \end{array} \quad \begin{array}{r} 2) +2 * 8 * \\ * * 3 * \\ \hline 6 6 * 5 \end{array}$$

Bu tipli məsələlərin həlli bilavasitə sınaq metoduna əsaslanarsa da, şagirdlər onluq say sistemində ədədin tərkibi, şərtlərin miqdarı münasibətlərinə dair biliklərindən istifadə edirlər.

Şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafında sırf mühakimə əsasında həll olunan məntiqi məsələlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu məsələlər bilavasitə həyatla bağlıdır.

Məsələ 5. “Neftçi” futbol komandası 3 oyun keçirib: 1 oyunu udub, 1 oyunu heç-heçə qurtarıb, 1 oyunu uduzub və nəticədə 3 top vurub, öz qapısından bir top buraxıb, deməli, həmin oyun 0:1 hesabla qurtarıb. Qalan iki oyunda komanda 3 top vurub. Yəni heç-heçə oyunda öz qapısından top buraxmayıb: hesab 0:0 olub. Qələbə qazandığı oyunu komanda 3:0 hesabla qurtarıb. Cavab: 3:0; 0:0; 0:1.

Qeyd edək ki, bu tipli məsələlər V sinif şagirdləri üçün həm maraqlı və həm də praktikliyə görə çox asandır.

Məsələ 6. “Kəpəz” futbol komandası 6 oyun keçirib, 3 top vurub, 2 top buraxıb. İki oyun udub, iki oyunu uduzub və iki oyun heç-heçə başa çatıb. Oyunların nəticələrini tapın.

Bu tipli məsələlərin həllində sınaq metodu tətbiq olunsada, onun optimal variantı üçün başlanğıc nöqtəni müəyyən etmək lazımdır.

Həqiqətən, bu məsələdə həmin başlanğıc nöqtə - komandanın iki oyunu uduzması və qapısından iki top buraxmasıdır. Deməli, komanda iki dəfə 0:1 və 0:1 hesabı ilə uduzub. Qalan oyunların nəticələrini tapmaq asandır: iki oyunu udubsa, deməli, nəticələr 2:0 və 1:0 olmalıdır. Çünki heç-heçə oyunlarında qapısından top buraxmayıb.

Məsələ 6. “Qarabağ” futbol komandası 4 oyun keçirib: ikisini udub, birini uduzub, birini heç-heçə qurtarıb. 2 top vurub və 2 top buraxıb. Oyunların nəticəsini tapın.

Cavab: 1:0; 1:0; 0:0; 0:2.

Bu tipli məsələləri elə seçmək lazımdır ki, həllin bir variantı və nadir halda iki variantı mümkün olsun. Həllin bütün mərhələləri ciddi məntiqə tabe olur. Lakin elə məsələlər var ki, onların həlli (cavabı) tapmaca xarakteri daşıyır. Bu tipli məsələlərin həlli-cavabı o tələbləri ödəyən bütün ədədlər üçün eyni olur. Ona görə də müəllim qabaqcadan məsələnin cavabını söylədikdə şagirdlər həm təəccüblənir, həm də müəllimin biliyinə pərəstiş edirlər. Səciyyəvi olan bir məsələni nəzərdən keçirək.

Məsələ 7. Sifirdən fərqli olan ixtiyari 3 rəqəm götürün və onlar vasitəsilə bütün müxtəlif üçrəqəmli ədədləri yazın. Həmin ədədlərin cəmini götürdüyümüz üç rəqəmin cəminə bölün. Alınan cavabın 222 olduğunu göstərin.

Şagirdlər məsələni həll etmək üçün onun məzmununa uyğun surətdə hərəkət edirlər.

Rəqəmlər: 3, 5, 2

Ədədlər: 352, 532, 253, 235, 325

Cəmi: $(352+235)+(532+253)+(235+325)=587+785+848=2220$

Rəqəmlərin cəmi: $5+3+2=10$

Cavab: $2220:10=222$

Burada bir riyazi qanunauyğunluq olduğu üçün həmin tipli məsələlərin hamısında cavab eyni (222) olur.

Bu qanunauyğunluğu aşkar edək:

Şagirdlərin diqqətini aşağıdakı faktlara yönəldirik:

1. Heç biri sıfır olmayan üç rəqəmdən ən çoxu 6 müxtəlif üçrəqəmli ədəd düzəltmək olar. Hər rəqəm iki dəfə birinci yerdə yazılır.
2. Alınmış üçrəqəmli ədədlərin cəmini səmərəli üsulla hesablayıb və qismətini tapırıq.
3. Məsələnin ümumi şəkildə həlli: fərz edək ki, həmin rəqəmlər a,b-dir. Alınan ədədlər:

$100a+10b+c,$

$100b+10a+c,$

$100c+10b+a,$

$100a+10c+b,$

$100b+10c+a,$

$100c+10a+b$

Həmin ədədlərin cəmi:

$$100(2a + 2b + 2c) + 10(2a + 2b + 2c) + (2a + 2b + 2c) = 222(a + b + c)$$

Qismət: $222(a+b+c):a+b+c=222$

Məsələ 8. Sonu sıfır olmayan ixtiyari üçrəqəmli ədədin 1-ci və 3-cü rəqəmlərinin yerini dəyişin. Bu ədədlərin fərqi (böyükdən kiçiyi çıxırıq) həmin ədədlərin 1-ci rəqəmlərinin fərqinə bəlsək, cavab 99 alınır. Yoxlayın.

Şagirdlər bu məsələdə təsvir olunan alqoritmi seçdikləri üçrəqəmli ədəd üzərində yerinə yetirir və həmin cavabı alırlar. Bu təklifin V sinifdə isbat edilməsi çətin olsa da, sinifdən xaric məşğələlərdə konkret induktiv və deduktiv metodlarının tətbiqilə məsələnin mahiyyətini şagirdlərə çatdırmaq olar.

$\overline{abc}, c \neq 0$ və $\overline{cba}$ verilir.

$$\overline{abc} = 100a + 10b + c$$

$$\overline{cba} = 100c + 10b + a$$

Ədədlərin fərqi:

$$(100a + 10b + c) - (100c + 10b + a) = 100(a - c) + (c - a)$$

$$100(a - c) - (a - c) = 99(a - c)$$

Cavab: $99(a - c): (a - c) = 99$

Cəmin ədədə bölünməsi, ədədin hissəsinin tapılmasına aid əyləncəli məsələlər vermək olar.

Məsələ 9. 6-ya bölünən ixtiyari bir ədəd nəzərdə tutun. Həmin ədədi 2-yə bölün, sonra həmin ədədi 3-ə bölün və 6-ya bölün. Alınan üç qisməti toplayın. Alınan rəqəm, fikrimizdə tutduğumuz ədəd olacaqdır. Nə üçün?

Şagirdlər məsələdə təsvir olunan alqoritmi ixtiyari ədəd üçün icra etdikdə fikirdə tutulan ədədi alırlar. Həmin məsələ ümumi xarakter daşıyan riyazi təklif olsa da, əslində yerinə yetirilən əməllər qismətin, cəmin xassələrinə əsaslanır.

1) verilmiş ədədin yarısını ($1/2$ -ni) tapırlar;

2) verilmiş ədədin $1/3$ hissəsini tapırlar;

3) verilmiş ədədin $1/6$ hissəsini tapırlar;

4) bu hissələrin cəmi fikirdə tutulmuş ədədi verəcəkdir, çünki $\frac{1}{3} + \frac{1}{6} = \frac{1}{2}$ -dir. $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$.

Bu məsələni ümumi şəkildə də həll etmək olar: $\overline{ab}: 6$

$\overline{ab} = 10a + b$ ədədi 6-ya bölünürsə, deməli, həmin ədəd 2-yə və 3-ə bölünür. 2-yə bölündüyündən, b cüt və ya sıfır olmalıdır. 3-ə bölündüyündən $a + b$ cəmi 3-ə bölünməlidir. Beləliklə, $10a + b$ şəklindəki ədədin $1/2$, $1/3$, $1/6$ hissələri cəmi yenə həmin ədədə bərabər olacaqdır.

Məsələ 10. Son rəqəmi sıfır olmayan ixtiyari ikirəqəmli ədəddə rəqəmlərin yerini dəyişin. Bu iki ədədin cəmini ədədlərdən birinin rəqəmləri cəminə bölün. Qismət 11 olacaqdır. Yoxlayın:

Həlli:

1) $\overline{ab} = 10a + b, b \neq 0$

2) $(10a + b) + (10b + a) = 10(a + b) + (a + b) = 11(a + b)$

3) $11(a + b): (a + b) = 11$

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz çalışmaların həllində tətbiq olunan riyazi biliklər şagirdlərin riyazi hazırlıq səviyyəsinin genişliyini göstərir.

Beləliklə, riyaziyyat təlimi prosesində müntəzəm olaraq praktiki və məntiqi məzmunlu məsələlərin nəzərdən keçirilməsi riyaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsini təmin etməklə bərabər, şagirdlərdə məsələ həll etmək bacarıqlarının formalaşması və təfəkkürünün inkişafına səbəb olar.

Elmi yeniliyi: Məqalədə riyaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsində praktik və məntiq məzmunlu məsələlərin rolu araşdırılmış və təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində bu məsələlərin rolunun hansı imkanlara malik olmaları müəyyənləşdirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə araşdırılmış məsələlər şagird–müəllim münasibətlərinin, müəllim hazırlığının, ibtidai və orta məktəb təhsilinin perspektivliyi sahəsində tədqiqat aparən gənc elmi işçilər üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova S.R. Riyaziyyatdan ümumiləşdirici və inkişafetdirici məsələlər vasitəsilə nəzəri biliklərin verilməsi və möhkəmləndirilməsi (VI-XI siniflər). Ped. fəl. dok. dis. avtoreferat., Bakı: ADPU, 2003, 20 s.
2. İbrahimov İ.M. VI-VIII siniflərdə hesablama texnikasının tətbiqi ilə riyaziyyat dərslərində şagirdlərin idrak fəallığının artırılması: Pedaq. üzrə fəls. dok. dis. avtoref. Bakı: ADPU, 1996, 18 s.
3. Quliyev Ə.A. Riyaziyyatdan tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı: Elm, 2009, 456 s.
4. Колягин Ю.М. Методика преподавания математики в средней школе: Общая методика. Учеб. Пособие для студентов физ-мат. фак. пед. ин-тов. М.: Просвещение, 1980, 368 с.

РЕЗЮМЕ

СВЯЗЬ МАТЕМАТИКИ С ЖИЗНЬЮ И РОЛЬ В ЭТОМ ЗАДАЧ ПРАКТИЧЕСКОГО И ЛОГИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ

Hasanova X.S., Allahverdiyeva N.A., Aliyeva A.P.

Ключевые слова: математические задачи, содержимое задачи, поисково-характеристические задачи, математическое обучение, математическое требование

В статье в задачах практического содержания рассказывается о жизненных (реальных) объектах и их математических характеристиках. Решение каждой математической задачи должно быть для студента ответственной работой. В частности, если речь идет о жизненно важной задаче, то она становится все более интересной. Поэтому, из-за нестандартности эти задачи требуют у студентов более высоких теоретических знаний. Студент должен определить результат их решения, чтобы раскрываемая информация использовалась им и в будущем.

SUMMARY

THE RELATIONSHIP BETWEEN MATHEMATICS AND LIFE, AND THE ROLE OF THE PROBLEMS OF PRACTICAL AND LOGICAL CONTENT

Hasanova Kh. S., Allahverdiyeva N.E., Aliyeva A.R.

Keywords: mathematical problems, issue contents, question search, math training, mathematical

The article embodies true (real life) objects and their mathematical characteristics in problem a of practical content solution of each mathematical problem has to be a responsible work for a student. In particular, if the task is vital, it is becoming more interesting. Because of the non-standard issues of this type, the student is required to determine the theoretical knowledge. The student should indentify the result of his decision and use revealed information in the future.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.10.2016
Son variant

UOT 37.046.14

İNTEQRASIYA VƏ QEYRİ-ÜZVİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SİNİFLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏNİN YARADILMASI

¹ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu
²ABDULLAYEVA HÜSNİYƏ BƏHRƏM qızı
³MƏHƏRRƏMOVA AIDA SALEH qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2,3-assistent
e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: inteqrasiya, fəndaxili, fənlərarası, tamamlayıcı, iş vərəqi.

Elm təfəkkürün və yaradıcılığın gizli proseslərinə nə qədər çox nüfuz etsə, öz yaradıcılığı ilə fərqlənən müəllimin dərsi də bir o qədər etibarlı və inamlı şəkildə şagirdlərdə zehni əməyə məhəbbət hissini aşılayacaqdır. Bu dərslərin verdiyi yüksək pedaqoji effekt müəllimin nümunəvi yaradıcılığını tərənnüm etdirir. Bu amili rəhbər tutaraq deyə bilərik:

Müasir təhsil təcrübəsi göstərir ki, təlim prosesində tamamlayıcı, birbaşa və kordinasion inteqrasiya metodlarından istifadə etmədən kimyanın tədrisində uğur əldə etmək çox çətindir. Mövzunun təhsil vəzifəsinin yerinə yetirilməsi və şagirdlərdə müasir dünya görüşün formalaşdırılmasında onun rolu danılmazdır.

Metodik ədəbiyyatlardan məlumdur ki, inteqrasiya təhsil sistemi çərçivəsində şagirdlərin təfəkküründə dünya görüşün formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünü inkişafa istiqamətləndirmək məqsədi ilə təlimin bütün məzmun komponentləri arasında struktur əlaqələri qurmaq və onları sistemləşdirməkdir [1].

Müasir dünya təcrübəsində inteqrasiyanın əsasən iki formasının (fəndaxili və fənlər arası) daha səmərəli olduğu təklif olunur.

Fəndaxili inteqrasiya fənnin aşıladığı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi fənnin daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir. Belə səviyyədə inteqrasiyanı verilmiş materialların ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi də hesab etmək olar. Bu işə son nəticədə fənnin məzmunun, strukturunun dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu mənada inteqrasiya olunmuş məzmun informativ cəhətdən daha tutumlu olar, şagirdlərin daha əhatəli kateqoriyalarda düşünmə bacarıqları formalaşdırmalarına kömək edir. Fəndaxili əlaqə hər bir fənn müəlliminin öz ixtisasına necə yiyələnməsindən də asılıdır. Fəndaxili əlaqə bəhsin təkrarında, kursun ümumiləşdirilməsində daha çox istifadə oluna bilər.

Kimya proqramında verilən bir çox mövzuların tədrisində fəndaxili, həmçinin fənlərarası əlaqədən istifadə edilir və edilməlidir.

Təlim fəaliyyətinin planını aşağıdakı qaydada hazırlayan fənn müəllimi, şübhəsiz ki, hər bir dərslərin quruluşunu, dərslərdə istifadə olunan təlim vasitələrindən, təlim texnologiyalarından istifadə edəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirməlidir.

Qeyri-üzvi kimya kursunun tədrisinin sonunda biliklərin ümumiləşdirilməsi və təkrarına müəyyən vaxt verilmişdir (saatlar dəyişə bilər). Bu dərslərdə əsas məqsəd kimyadan əsas anlayışların, qanun və qanunauyğunluqların, maddələrin xassələrinin onun quruluşu ilə əlaqəli olması kimi məsələləri elektron nəzəriyyəsi əsasında inkişaf etdirilməsi, ümumiləşdirmək və qeyri-üzvi birləşmələrin əsas sinifləri arasında genetik əlaqənin öyrənilməsidir.

Şübhəsiz ki, belə məzmunlu dərslərin gedişində fəndaxili və fənlərarası əlaqədən istifadə etmək müəllimin pedaqoji ustalığından asılıdır. Məsələn: valentlik anlayışı VIII sinifdə, kimyəvi element atomlarının özünə müəyyən sayda başqa element atomlarını birləşdirmək qabiliyyətinə valentlik deyilir, kimi öyrədilir. Lakin, dövrü sistemdəki mövqeyinə görə element atomu quruluşunu və xassələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı materialda göstərilir ki, elementin valentliyi onun

atomunun xarici energetik səviyyəsində olan elektronların sayına bərabərdir. Daha sonra üzvi maddələrin quruluş nəzəriyyəsi əsasında kimyəvi rabitələrin elektron təbiəti izah edilərkən üzvi birləşmələrdə karbonun dördvalentli olması onun atomunun xarici elektron təbəqəsində qoşalaşmamış dörd elektronun olması ilə əlaqələndirilir. Demək, elementin birləşmələrdə göstərdiyi valentliyi onun atomunun xarici elektron təbəqəsində olan ancaq qoşalaşmamış elektronların sayı ilə müəyyən edilir [1, 2].

Fənlərarası inteqrasiya, qeyd etdiyimiz kimi, daha mürəkkəb olub, müəllimdən geniş mövzular əsasında deyil, öyrənməyə xas olan ümumiliklərin əsasında təşkil edilməsini tələb edir. Burada əsas diqqət fənlər arasındakı əlaqələrə yönəlidir.

Kimyanın tədrisində fənlərarası əlaqə mövzusunda yazılmış bir sıra ədəbiyyatları kimya fənninin interaktiv kurikulumu hesab etmək olar. Ona görə ki, kitablarda kimya, fizika, riyaziyyat, biologiya elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi verilmişdir. Daha sonra fənlərarası əlaqə pedaqoji problem kimi klassik pedaqoqların yaradıcılığında geniş tədqiq olunmuşdur. O cümlədən Azərbaycan alimlərinin də fənlərarası əlaqə haqqında dəyərli fikir və mülahizələri olmuşdur. Həqiqətən, uzun illərlə apardığımız müşahidələr və pedaqoji təcrübəmiz təsdiq edir ki, dəqiq elmlərə aid fənlərin tədrisində yaxın fənlərlə əlaqəli öyrətmənin əhəmiyyəti çoxdur. Məsələn: tamamlayıcı əlaqə vasitəsi ilə əlaqəli fənlərdən bir mövzu digər fənnin tədrisində səthi öyrədildikdən sonra yenidən öyrənilsə, mənimsəmə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Mövzu, bir növ tamamlanır, mövcud biliklə dərslərin quruluşu sistemə salınır.

Fənlərarası əlaqənin düzgün tətbiqi müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Fənlər ümumən stabil anlayışları və ideyaları bir sistem halında birləşdirir.

Fənlərarası əlaqənin tətbiqində şagirdlərin zehni qabiliyyəti onların aktiv fəaliyyəti ilə birləşir və tamamlanır. Mövcud çətinliklər, köhnə biliklə yeni bilik arasındakı əlaqə tənzip olunur. Şagirdlərin müstəqil düşünmək və tətbiq etmək qabiliyyəti sistemə salınır. Adətən, bu cür tədris məsələləri müəllimi daha səmərəli texnologiyalara yiyələnməyə məcbur edir. Belə halda fənlərarası əlaqəyə istinad etməklə şagirdlərin zehni inkişafı stimullaşdırılır. Təlim və tədris prosesində fənlərarası əlaqə bu iki yolla, zahiri və daxili göstəricilərlə həyata keçirilir. Birinciyə şagirdlərin mənimsədiyi biliklərlə və bu biliklərin tətbiqi, ikinciyə isə şagirdlərin fəallığı daxildir [1]. Nümunə üçün bir dərslərin gedişinə nəzər salmaq.

Klassik təlim üsullardan istifadə etməklə kimyanın əsas bölmələrinin tədris olunması zamanı fənn müəllimi əsas diqqəti şagirdlərdə elementar kimyəvi təsəvvürlərin əmələ gəlməsinə, onlarda idrakı fəaliyyəti inkişaf etdirərək formalaşdırmağı və inkişaf etdirməyi diqqət mərkəzində saxlayır. Müəllim xüsusi hazırlanmış test tapşırıqlarının köməyi ilə bu vəzifələri icra etməyə üstünlük verdikdə dərslərin təhsil vəzifəsini müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilər. Ümumi metodik prinsiplərə əsasən mövzunun tədrisi aşağıdakı formada təşkil olunduqda daha yüksək mənimsəməyə nail olmaq olar.

Dərslərin təhsil vəzifəsi: VII sinifdə kimyanın əsası olan oksidlər, əsaslar, turşular və duzların tərkibi; quruluşu, təsnifatı, alınması üsulları və kimyəvi xassələri; həmçinin onların məişətdə, həyatda tətbiq sahələrini təkrar etmək, ümumiləşdirmək və inkişaf etdirməklə onların arasında olan əlaqələri nəzəri olaraq başa salmaq; əldə olunan nəzəri biliklərin təcrübi yolla şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinə çevrilməsinə nail olmaq.

Dərslərin inkişafedici və təbiyəedici funksiyasını müəyyən etmək və həyata keçirmək.

Dərslərin növü: bilikləri sistemləşdirən və möhkəmləndirən dərslər; bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi dərsləri.

Dərslərin tipi: deduktiv dərslər.

Təchizat: bəsit maddələr: Fe, Na, Mg, S, P, oksidlər: CaO, Na₂O, MgO, SO₂, P₂O₅ əsaslar: Ca(OH)₂, Fe(OH)₃, Al(OH)₃, turşular: HCl, H₂SO₄, HNO₃, H₃PO₄, duzlar; xörək duzu, göy daş, maqnezium-nitrat, kalsium-fosfat və s. indikatorlar, spirt lampası, sınaq şüşələri. Bəzi maddələrin tətbiq sahələrini əks etdirən video materiallar.

Təlim üsulları: izahlı – illüstrativ üsul, inteqrasiya, müstəqil praktik işlər, problemlə təlim.

Dərslərin planı: Təşkilati hissə, sinfin təşkili

- Dərslərin mövzusunun və məqsədinin müəyyən edilməsi, ev tapşırıqlarının yoxlanılması
- Keçən dərslərin frontal, fərdi və yazılı yolla sorğusu

- Mövzulararası əlaqənin yaradılması (integrasiya)
- Yeni materialın öyrədilməsi
- Dərsin ümumiləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi
- Dərsin yekunu, qiymətləndirilməsi və ev tapşırıqlarının verilməsi

Sinfin təşkilindən sonra keçən dərsin frontal yolla sorğusu aparılır. Bir neçə şagiddən fərdi sorğu həyata keçirilir və şagirdlərə əlaqəni əks etdirən suallar verilir. Qeyri-üzvi birləşmələrin sinifləri arasında əlaqənin yaradılması məqsədi ilə tərtib olunan iş vərəqlərində də suallar qarışıq formada tərtib olunur. Dərsdə intensiv sorğu məqsədi ilə qabaqcadan hazırlanmış kartoçkalardan (iş vərəqlərindən) istifadə edilir. Kartoçkaların sayı qədər şagird ön sırada əyləşdirilir və onlara iş vərəqi paylanır (müəllim istəsə, qruplar təşkil edərək həmin iş fəreqlərini onlara verərək dərsi qura bilər). Hər kartoçkada 5 sual nəzərdə tutulur. Nümunələri nəzərdən keçirək:

I iş vərəqi

1. Kalsium-hidrosulfat duzunun kimyəvi formulunu göstərin;

2. Alüminium-nitrat duzunun alınmasını göstərən reaksiya tənliklərini yazın.

60qr. Mg oksigendə yandırılmışdır. Alınan oksid xlorid turşusu ilə reaksiyaya daxil olmuşdur. Nə qədər duz alındığını hesablayın.

3. Mis (II)-sulfat duzunun kimyəvi xassələrini göstərən reaksiya tənliklərini yazın.

4. Xörək duzundan həyatda hansı məqsədlərlə istifadə olunur? Və ya hər hansı məqsədlərə istifadə olunur? Və ya hər hansı duzun oksid və turşudan, oksid və əsasdan, əsas və turşudan, turşu və duzdan, metal və duzdan alınması yenə təcrübi yolla şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

II iş vərəqi

1. Fosforun oksigendə yanması reaksiyasının tənliyini yazın.

2. 2 metal oksidinin sulfat və xlorid turşusu ilə reaksiyasının tənliyini yazın.

3. Alüminium-hidroksidinin natrium-hidroksidlə reaksiyasının tənliyini yazın.

4. Natrium nitrat duzunun alınmasına aid reaksiya tənliklərini yazın.

5. 28 q. dəmir, sulfat turşusu ilə reaksiyaya daxil olmuşdur. Reaksiya zamanı alınan hidrogenin (n.ş.) həcmi hesablayın

III iş vərəqi

1. Nitrat, sulfat və borat turşusunun formulunu yazın.

2. Silisium (IV)- oksidin, dəmir (III)-oksidin alınması reaksiyasının tənliyini yazın.

3. Mis (II)-hidroksidlə xlorid turşusunun reaksiyasının tənliyini yazın.

4. Maqnezium – sulfatın alınması reaksiyasının tənliyini yazın.

Kalium – silikat duzu parçalandıqda 26 q silisium (IV)- oksid alınmışdır. Bu zaman nə qədər duz parçalanmışdır?

IV iş vərəqi

Dəmir -3 nitratın alınması reaksiyası tənliyini yazın.

Üç turşu oksidinin kimyəvi xassəsini göstərin.

Neytrallaşmaya aid iki reaksiya tənliyi yazın.

$Cu \rightarrow CuO \rightarrow Cu(NO_3)_2 \rightarrow Cu(OH)_2 \rightarrow CuO \rightarrow Cu$ çevrilməsini başa çatdırın.

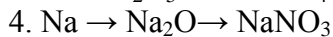
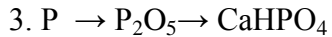
60 q. natrium-hidroksid, dəmir (II)- nitratla reaksiyaya daxil olmuşdur. Neçə mol əsas alındığını hesablayın [2].

Göstərilən suallar ətrafında şagirdlərin cavabları yekunlaşdırılır, iş vərəqində daha yaxşı cavab verənlər qeydə alınır. Müəllim şagirdlərin diqqətini lövhədə əks olunan videomateriala yönəltmək məqsədi ilə qeyd edir ki, biz bir çox dərslərdə öyrəndiyimiz qeyri-üzvi birləşmələrin əsas sinifləri arasında əlaqənin olmasını bir maddədən digərinin alınmasının mümkünliyünü təcrübələrin köməyi ilə nəzərdən keçirməyə çalışacağıq. Bu videomateriala əsaslanaraq biz hər hansı bəsit maddədən duzun alınmasını təcrübi yollarla yerinə yetirməyi nəzərdən keçirməliyik.

Bu məqsədlə kiçik qruplar yaradılır və üç təcrübəni yerinə yetirmək tövsiyə olunur. Təcrübələrdə əsas məqsəd başlanğıc maddələrdən duz almaq və ya verilən duzdan hansısa bəsit maddəni almaq tələb olunur. Nümunə üçün oksid qrupunun suallarını nəzərdən keçirək.

1. $CuCl_2 \rightarrow Cu(OH)_2 \rightarrow CuO \rightarrow Cu$

2. $Fe \rightarrow Fe_2(SO_4)_3 \rightarrow Fe_2O_3 \rightarrow Fe$

Bu dərstdə şagirdlər qeyri-üzvi birləşmələrin əsas xassələrini, onların arasında kimyəvi reaksiyaların aparılmasını, maddələrlə davranmağı müstəqil olaraq öyrənirlər. Məsələn: şagird ona verilmiş fosfor maddəsindən kalsium-hidrofosfat almaq üçün fosforu kimya qasığında yandırır və alınan maddəni (fosfor (V)-oksidi) kimya stəkanında olan suya daxil edir, məhlulun rəngi dəyişir. Yeni maddə alınır. Hər bir qrupdan bir şagird apardıqları təcrübələrlə bağlı yoldaşlarına məlumat verir. Dərsin bu yolla öyrənilməsi, həqiqətən, şagirdin dərstdə səmərəli iş görməsi nəticəsində uzunmüddətli yadda qalan bilik qazanılmasına səbəb olur. Beləliklə, hər bir şagirdin fəaliyyəti nəzərdən keçirilir. Müvafiq reaksiyaların tənliklərini hər bir şagird lövhədə yazır. Başqa şagirdlər də digər şagirdlərin suallarının cavablarını özlərində qeyd edirlər. Bununla da şagirdlər formuluna görə oksidləri, əsasları, turşuları və duzları fərqləndirməyi, formuluna görə onları adlandırmağı, onların alınması üsullarını, fiziki, kimyəvi xassələrini şərh etməyi, əsasları turşuluğuna və suda həll olunmasına görə fərqləndirmək bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Beləliklə, dərslər yekunlaşdırılır, şagirdlər qiymətləndirilir və evə tapşırıq verilir.

Elmi yeniliyi. İntegrasiyanın yaradılması ilə qeyri-üzvi maddələrin əsas sinifləri arasında əlaqənin yaradılması şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirilməklə baza bilikləri sistemləşdirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Təlim prosesində qeyri-üzvi maddələrin əsas sinifləri arasında əlaqənin yaradılması zamanı təklif etdiyimiz qaydada dərslərin aparılması müəllimə az zaman ərzində bütün sinfin aktiv fəaliyyətini təmin etməyə və real qiymətləndirməni həyata keçirməyə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fəhəcov M.C. Kimyanın tədrisində fənlərəarası əlaqə. Bakı: Maarif, 1989.
2. Əskərov A.B., Quliyeva G.N., Niyazova A.A. Kimyanın tədrisi metodikası, SDU. Sumqayıt, 2011.

РЕЗЮМЕ

ИНТЕГРАЦИЯ И ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ОСНОВНЫМИ КЛАССАМИ НЕОРГАНИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ

Аскеров А.Б., Абдуллаева Г.Б., Магеррамова А.С.

Ключевые слова: интеграция, внутрпредметная, межпредметная, укрепляющая, карточки.

Созданием интеграции между основными классами неорганических соединений укрепляются базовые знания учащихся. В частности, у них формируется и развивается деятельность в области логического и творческого мышления. В предложенном нами порядке обучения взаимосвязей между основными классами неорганических соединений создаются оптимальные условия для учителей, которые за короткий промежуток времени смогут активизировать и реально оценить деятельность всех учащихся.

SUMMARY

INTEGRATION AND INTERRELATION BETWEEN THE MAIN CLASSES OF INORGANIC COMPOUNDS

Askerov A.B., Abdullayeva H.B., Maharramova A.S.

Keywords: integration, intrasubject, interdisciplinary, strengthening, cards.

With the creation of integration among main classes of inorganic compounds basic knowledge of students is strengthened. Particularly, they acquire and improve activities in the field of logical and creative thinking. In the training method of interrelation among main classes of inorganic compounds which is proposed by us optimal conditions are established for teachers. Thus, in a short period of time they will be able to promote and really estimate the activities of all students.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 08.11.2017
Son variant

UOT 371.315

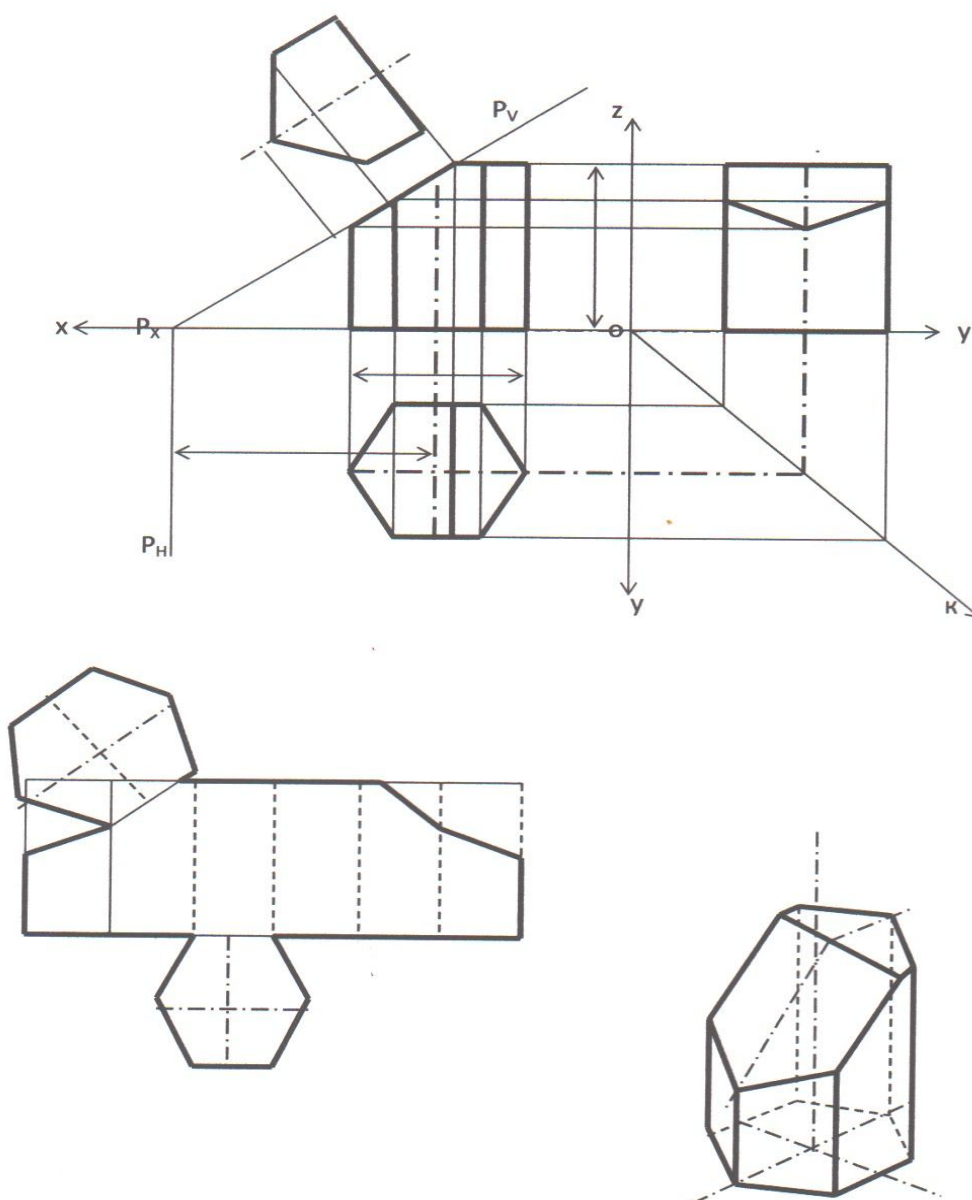
MÜASİR TƏLİM PROSESİNDƏ NƏZƏRİ MATERİALLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN OPTİMAL YOLLARI

BABAYEV ELDAR ALI oğlu*Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, müəllim**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: rəsmxət, proyeksiya, qrafik dil, təlim sahəsi*

Tədrisin keyfiyyətinin artırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi pedaqoji ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olmuş, pedaqoji sahədə aparılan araşdırma və tədqiqatların əsasını təşkil etmişdir. Bu sahə ilə bağlı nəzəriyyələr söylənilmiş və metodlar irəli sürülmüşdür. Bu metodların hamısının bir məqsədə qulluq etməsinə baxmayaraq, bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif yollar və fikirlər söylənilmişdir. Yəni burada məqsəd dedikdə idrak maraqlarının artırılması, müstəqil işləyə bilmənin təmin edilməsi, tələbə fəallığının artırılması nəzərdə tutulur.

Təlim prosesindən məlumdur ki, iki tərəf iştirak edir: müəllim və tələbə. Yəni öyrədən və öyrənən tərəflər. Tələbənin müstəqil və təcrübi saatlarına geniş yer ayırmaq, dərsin nəzəri hissəsi ilə yanaşı, təcrübi metodlarla öyrədilməsinə daha çox diqqət yetirmək lazımdır. Təbii ki, fənnin spesifik xüsusiyyətləri və didaktik prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Texniki mədəniyyət insanın elmdə qrafiki metodla verə biləcəyi qrafiki dildir. Qrafiki dilin köməyi ilə xəyal olaraq obyektlərin forma və konstruksiyasını, dizayner ideyalarını yaratmaq və formalaşdırmaq olar. Qrafik dil özündə təsviri və xətti yazı sistemini cəmləyib. Ona görə də onun köməkliyi ilə çertyojun bütün informasiyasını oxumaq olar. Çertyoj bizi əhatə edən real aləmin cisimlərini öyrənmək vasitələrindən biridir. O, uzun inkişaf yolu keçərək qrafik təsvirlərin müasir görünüş alması üçün yüzilliklər keçmişdir. Hələ qədimlərdən insanlar ovladıqları heyvanların rəsmlərini, gördükləri göy cisimlərini və həyatı təsvirləri, daş, qaya, qumun və dəri üzərinə həkk edirdilər. Çertyojların ortaya çıxması, insanların praktiki fəaliyyəti istehkamların tikilməsi, şəhərlərin salınması ilə əlaqədardır. Çertyoj qədim rus sözü olub, hər hansı cismi kağız üzərində təsvir etmək mənasını daşıyaraq 16-cı əsrdə meydana gəlmişdir. Bizə gəlib çatmış ən qədim çertyojların tarixi 17-ci əsrə aiddir. Bizim dövrümüzdə çertyoj özünəməxsus bir sənəddir. Çertyojun istifadə olunma məqsədindən asılı olaraq, onun adı olur. Məsələn: maşınqayırma çertyoju, inşaat çertyoju, topoqrafik çertyoj. Çertyojlar tərtib olunarkən Dövlət Standartlarına ciddi əməl olunmalıdır. Çertyojları oxumaq və çəkmək insanın praktiki fəaliyyətində böyük əhəmiyyəti olan bədii təfəkkür və fəza təsəvvürlərinin inkişafına kömək edir. Çertyoj məmulatın tərkibini və quruluşunu müəyyən edir, onun işlənməsi, hazırlanması, ona nəzarət etmək, istismar və təmiri üçün zəruri məlumatları verir. Cismi hazır detallardan yığmaq üçün yığma çertyojlarından istifadə olunur. Yığma çertyojlarda detalları birləşmiş şəkildə təsvir edirlər. Belə çertyojda cismə daxil olan hər bir detal nömrələnir. Bütün detalların adlarını ayrıca cədvəldə yazırlar. Praktikada çertyojları, nisbəti gözləməklə əl ilə gözəyari çəkirlər və bunlar eskiz adlandırılır. Tədris və praktiki işdə cisimlərin yerləşməsini ancaq sadə və şərti verən təsvirlərdən də istifadə olunur ki, bunlara **is sxemi** deyilir. Rəsmxətdə və digər məktəb fənlərində cisimlərin əyani təsvirindən istifadə olunur. Cismin ölçülərinin dəqiqliyini gözləmədən, onun əl ilə və gözəyari çəkilmiş əyani təsvirinə **texniki rəsm** deyilir. Çertyojları zavoddan zavoda, ölkədən ölkəyə göndərilir. Çertyojlardan təkcə texnikada istifadə olunmur, o, bir çox peşə sahibləri ilə yol yoldaşdır. Çertyojlar vasitəsi ilə yaşayış binaları ucaldılır, bəndlər, şaxtalar, elektrik stansiyalar tikilir, dəmiryolları və şossələr çəkirlər. Çertyojlarla əsasən geyim hazırlayır, mebel

düzəldilir, şəhər və qəsəbələr yaşıllaşdırılır. Texnikaya yiyələnmək, ixtisaslı fəhlə, mexanizator, dizayner, yaxşı mühəndis olmaq üçün çertyoju oxumağı bacarmaq lazımdır. Çertyoju oxumaq bacarığını mənimsəmək, onu çəkmək qaydalarını öyrənməyin təmali isə orta məktəbdəki tədrisdən başlayır. Tədris olunan rəsmxət fənninin şagirdlərə düzgün aşılması, təcrübi və nəzəri olaraq öyrədilməsi bilavasitə həmin fənni tədris edən müəllimin üzərinə düşür. Rəsmxət fənni təkə orta məktəbdə deyil, həmçinin texniki peşə məktəblərində, ali texniki tədris müəssisələrində də öyrədilir. Orta və orta ixtisastəhsilli məktəblərdə rəsmxət fənni, çertyojları çəkmək texnikası və onları tərtib etmə qaydaları, proyeksiyalama sistemində çertyojlar, texniki rəsmlər və həndəsi cisimlər, çertyojların çəkilmə və oxunma qaydaları, eskizlər, kəsim və kəsiklər, yığma çertyojları və inşaat çertyojlarının oxunması bölmələri ardıcılıqla tədris olunur [2, 5-12].

İndi isə rəsmxət fənninin həndəsi cisimlə, onların proyeksiyalayıcı müstəvilərlə kəsilməsi və səthlərinin açılışının qurulması mövzularına nəzər salaq. Həndəsi cisimlərə silindr, piramida, prizma, konus, kürə, düzbucaqlı və s.misal göstərmək olar. Həndəsi fiqurların hər hansı birinin (məsələn, altıüzlü prizmanın), hər hansı proyeksiyalayıcı (frontal proyeksiyalayıcı) müstəvi ilə

kəsilməsindən alınan kəsiyin həqiqi boyunun təyini (proyeksiya müstəvilərinin yerdəyişmə üsulu) kəsik altıüzlü prizmanın açılışının və izometriyasının qurulması mövzusunə nəzər salsaq, görürük ki, tələbə bu mövzunu nəzəri cəhətdən mənimsəmək üçün çox vaxt sərf etməli və bir neçə tamamlama işi görməlidir. Yuxarıda qeyd olunanları tələbəyə və yaxud öyrənən tərəfə nəzəri formada çatdırmaqla yanaşı, yəni praktiki yolla onun həllinə daha çox diqqət yetirilərsə (məsələn, hər bir tələbə fərdi şəkildə həmin prizmanı ağacdan, kartondan və ya kağızdan istifadə edərək laboratoriya şəraitində onun maketini sərbəst şəkildə özü düzəldərsə), öyrənən tərəf həmin mövzunu daha ətraflı və daha dərinləndirən mənimsəməklə yanaşı, aşağıdakı meyarları özündə cəmləşdirmiş, məsuliyyət, iradi keyfiyyətlər və sərbəst düşüncə tərzini formalaşdırmış olur. Tələbə biliyini sərbəst etməyə çalışır. Verilmiş tapşırığı başqa tapşırıqlarla müqayisə edərək, öz bilik dairəsindən kənara çıxmağa cəhd edir və daim axtarışda olur. Məsələnin həllində konkret və ardıcıl olmağa çalışır, məsələnin suallarını ayırd etmək vərdişləri qazanır. Yuxarıda göstərilən şəkildə altıüzlü prizma frontal proyeksiyalayıcı müstəvi ilə kəsilmiş, kəsiyin həqiqi boyu proyeksiya müstəvilərinin yerdəyişmə üsulu ilə təyin edilmiş, kəsik prizmanın səthinin açılışı və izometriyası verilmişdir [1, 98-100].

ƏDƏBİYYAT

1. Боголюбов С.К. Черчение. М.: Машиностроение, 1989, 98-100.
2. Orta məktəb üçün rəsmxət dərsliyi. Bakı: Maarif, 2009, 5-12.

РЕЗЮМЕ

ОПТИМАЛЬНЫЕ ПУТИ УСВОЕНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В СОВРЕМЕННОМ ОБУЧАЮЩЕМ ПРОЦЕССЕ

Бабаев Э.А.

Ключевые слова: черчение, проекция, графический язык, область обучения

В процессе преподавания помимо теоретической формы изложения материала необходимо особое внимание уделить его практическому решению. Такой подход будет способствовать:

- а) формированию свободной формы мышления;
- б) мобилизации знаний;
- в) выходу за рамки готовых знаний и поиску новых возможностей;
- г) конкретному и последовательному решению проблемы.

SUMMARY

APPROPRIATE WAYS OF ADOPTING THEORETICAL MATERIALS IN THE MODERN EDUCATION PROCESS.

Babanev E.A.

Keywords: drawing, projection, graphical language, field of study.

In addition to delivering lesson to a student or a learner in the theoretical form, it is necessary to pay special attention on practical solution. This approach will help to:

- a) formation of a free form of thinking;
- b) mobilization of knowledge;
- c) go beyond the ready knowledge and find new opportunities;
- d) specific and consistent solution of the problem.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.12.2016
Son variant

Dilçilik

1	<i>Bayramov A.Ə.</i> Geyim və bəzək adlarının bayatılarda əks olunması	4
2	<i>Eminli B.İ.</i> Evfemizmlərin linqvomədəni spesifikası	9
3	<i>Mürsəliyeva X.M.</i> İntensivliyin ədəbi dilin funksional üslublarında işlənmə dərəcəsi	12
4	<i>Musayeva İ.İ.</i> Toy mərasimi ilə bağlı bəzi terminlərin struktur-semantik təhlili	16

Ədəbiyyatşünaslıq

5	<i>Абдуллаев А.Н.</i> Образ Гейдара Алиева в художественном творчестве русскоязычных писателей Азербайджана	20
6	<i>Hüseynova A.H.</i> XX əsrin 30-cu illərinədəki repressiya şəraitində Sovet Azərbaycanı nəsrində bölünmüş vətən ideyasına münasibət	23
7	<i>Kərimova V.S.</i> Ədəbi-tənqidi mətnədə estetik problematikanın fəaliyyətinin spesifikası	29
8	<i>Babayeva A.N.</i> Sənədli nəsrin problemləri (Mustafa Çəmənlinin “Fred Asif” və “Mübariz” adlı sənədli povestləri əsasında)	35

Tarix

9	<i>Sadiqov H.Ş., Məmmədov R.S.</i> Mədəniyyət: mahiyyəti və funksiyaları	40
10	<i>Məmmədli B.İ., Xəlilov E.Ş.</i> Məşhur fransız yazıçısı-səyyah Aleksandr Dümanın “Qafqaz səfəri” əsəri tarixi mənbə kimi	46
11	<i>Mərdanov İ.İ., Ağayev T.D., Süleymanlı D.Q., Əliyeva N.F.</i> Pirsaat çayının hövzəsinin geoloji və geomorfoloji şəraiti	49

İqtisadiyyat

12	<i>Fərzəliyev M.M., Əzizova K.V.</i> Qlobal iqtisadi problemlər və onların həlli yolları	53
13	<i>Mahmudova L.F., Osmanov İ.O., Abdullayeva Y.T.</i> Qlobal maliyyə böhranının aradan qaldırılmasında beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının rolu	57
14	<i>Pirverdiyeva S.A.</i> Sənayedə əmək kollektivlərinin sosial inkişafının əsas istiqamətləri	62
15	<i>Aslanov Z.Y., Rəcəbov İ.S.</i> Maşınqayırma müəssisəsində keyfiyyət menecmenti sisteminin proseslərinin işlənməsi	65
16	<i>Həsənov T.G., Allahverdiyeva S.Ə., Mursaqlıyev C.Ə.</i> Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunda (İCR) xidmət sahələrinin və nəqliyyatın ərazi üzrə təşkilinin coğrafi xüsusiyyətləri	70

Pedaqogika, psixologiya, metodika

17	<i>Kərimova M.F.</i> İncəsənət terapiyası	75
18	<i>İsayeva Z.M.</i> Elmi yaradıcılıq fəaliyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlər	79
19	<i>Həsənova X.S., Allahverdiyeva N.Ə., Əliyeva A.R.</i> Riyaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsində praktik və məntiq məzmunlu məsələlərin rolu	83
20	<i>Əskərov A.B., Abdullayeva H.B., Məhərrəmov A.S.</i> İntegrasiya və qeyri-üzvi birləşmələrin sinifləri arasında əlaqənin yaradılması	88
21	<i>Babayev E.A.</i> Müasir təlim prosesində nəzəri materialların mənimsənilməsinin optimal yolları	92

Kompüter yığıımı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsəratova*
Dil dəstəyi *Linqvistik Mərkəz*

Yığılmağa verilmişdir: 05.01.2017- ci il
Çapa imzalanmışdır: 2017-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu
Şerti çap vərəqi 6.
Sifariş .
Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70
Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru